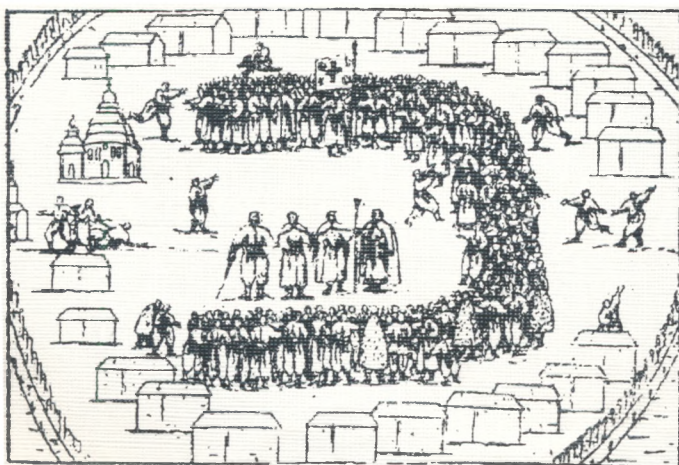


КОЗАЦЬКА СПАДЩИНА



Випуск №2

2005

Козацька спадщина

Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України



Випуск 2

УДК 94 (477)

ББК 63

К 59

Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – 140 с.

Редакційна колегія: С.В.Абросимова, В.М.Андрєєв, А.В.Бойко (відповідальний секретар),
В.О. Євтушенко, С.А.Лепявко, І.І.Лиман, В.І.Мільчев, В.А.Смолій (голова), Т.В.Чухліб (заступник
голови) ✓ ✓

Головний редактор: В.В.Грибовський

Рецензенти: А.В. Бойко, В.М. Андрєєв

Друкується на виконання Програми підтримки наукових досліджень та популяризації знань щодо історико-культурної спадщини Нікопольського району XVI-XVIII століть на 2004-2007 роки, прийнятої рішенням сесії Нікопольської районної ради від 14 квітня 2004 р. №171-17/XXIV

У Випуску вміщено матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI-XVIII століття”.

Друкується за підтримки голови Нікопольської райдержадміністрації В. О. Євтушенка.

ISBN 966-529-651-3

© Автори статей, 2005

ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

Мільчев В. І. Козацько-шведське військо у Бендерах очима сучасника (джерело з рукописного зібрання Російської національної бібліотеки)	6
Анцишкін І. В. Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви у зібранні Нікопольського державного краєзнавчого музею. Реєстр парафіян 1791 року	8

СТАТТІ

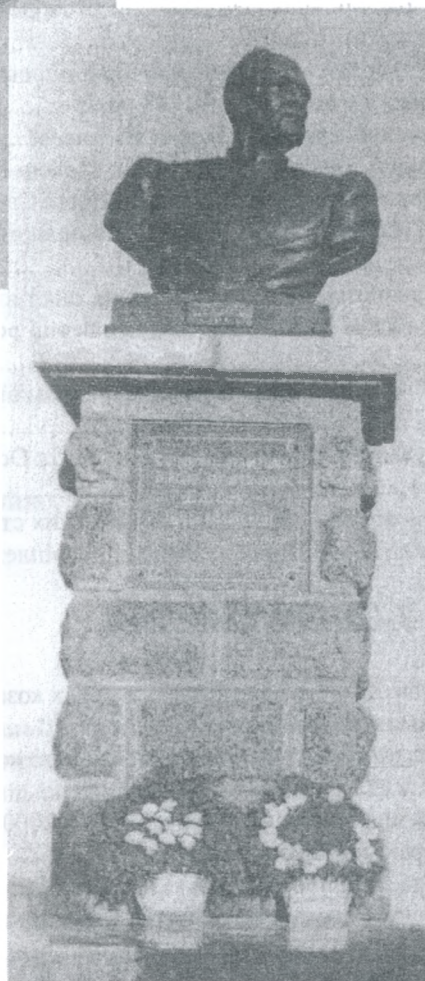
Лепявко С. А. Українське козацтво і теорія Великого Кордону	46
Брехуненко В. А. Дипломатія українського козацтва й Кримський ханат: невідомі сторінки укладення першого козацько-кримського договору 1624 р.	50
Пилипенко В. Козацька проблема у взаємовідносинах Речі Посполитої та Османської імперії у першій половині XVII століття	54
Грибовський В. В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 років	60
Бравцев Д. А. Проблеми історії Хмельниччини в роботах Тетяни Яковлевої	77
Андрєєва С. С. До питання про перебування козаків-некрасівців під владою Кримського ханства	81
Пірко В. О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі	85
Іваненко-Коленда Сергій, протоієрей. Гавриїл Коленда – греко-католицький митрополит часів Хмельниччини і Руїни	89
Синяк І. Л. Документообіг Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством	94
Лиман І. І. Іменування храмів півдня України за часів Нової Січі та в перші роки існування Слов'янської та Херсонської єпархії	100
Швайба Н. І. Постаті запорожців Нової Січі у дослідженнях Н. Д. Полонської-Василенко та О. О. Рябініна-Скляревського	103
Репан О. А. Лівобережні полки в розмежуванні кордону між Російською та Османською імперіями (кінець 30-х – початок 40-х років XVIII ст.)	107
Сурева Н. В. Від козака до дворянина: основні віхи нобілітації запорозьких старшинських родів	110
Молдавський Р. Л. Запорожці-коłodники на Новій Дніпровській лінії укріплень	112

ПОВІДОМЛЕННЯ

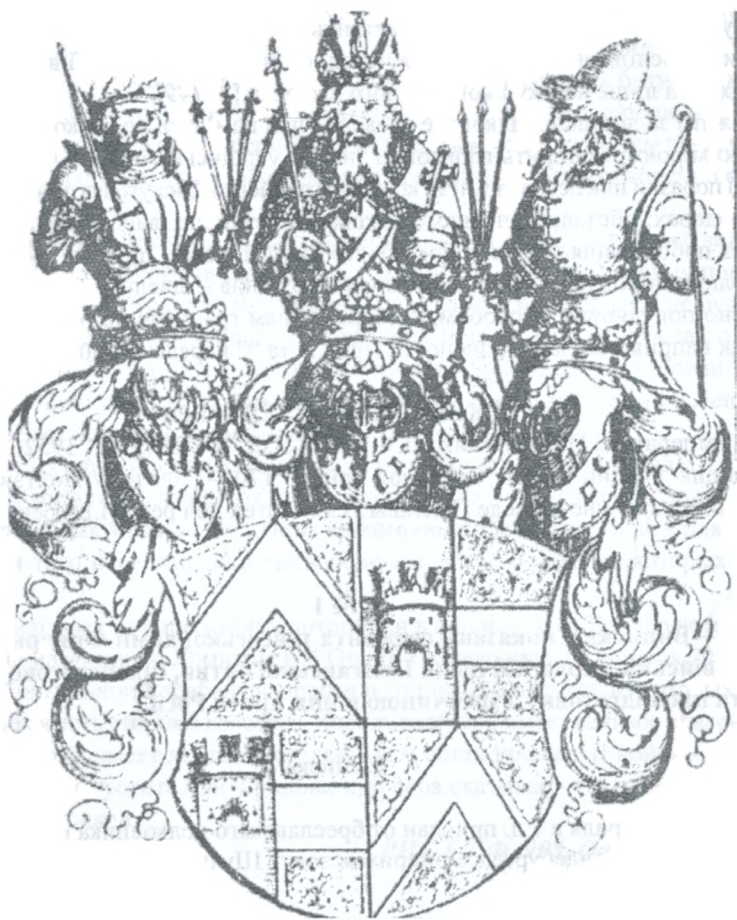
Бачинська О. А. Запорозька залога Браїлова за біографіями задунайських козаків	115
Анцишкін І. В. До питання про “Французький похід” Івана Сірка	120
Грибовський В. В. До питання про подальше облаштування Меморіального комплексу “Могила кошового отамана Івана Сірка”	123
Глядченко В. П. Роздуми після перепоховання Івана Дмитровича Сірка у 2000 році.....	128
Варивода Л. П. Іван Сірко у легендах і переказах Нікопольщини	132
Константинова В. М. Міська колонізація та колишнє запорозьке козацтво (остання чверть XVIII ст.)	134
Чоп В. М. Запорозьке козацтво та махновське повстанство: пошуки традицій та історичних паралелей	136
Наші автори	140



*Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
"Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського
степоного порубіжжя XVI-XVIII століть"*



ПУБЛИКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ



КОЗАЦЬКО-ШВЕДСЬКЕ ВІЙСЬКО У БЕНДЕРАХ ОЧИМА СУЧАСНИКА (ДЖЕРЕЛО З РУКОПИСНОГО ЗБІРАННЯ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ)

Під час роботи у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) ми звернули увагу на одну з одиниць зберігання фонду № 905 – «Нове зібрання рукописної книги». То була копія свідчень дезертира з шведського війська, бранденбуржця за походженням, сержанта Фридриха Шульца. На початку січня 1710 р. він утік з Бендер, де перебував впродовж півроку.

Свідчення Ф.Шульца є вельми цінним історичним джерелом із широкими інформативними можливостями. Цей факт привертає до нього увагу дослідників. Частково цей документ було введено до наукового обігу упорядниками багатотомної збірки *«Письма и бумаги императора Петра Великого»* [1; 1076.]. Він прислужився при укладенні коментарів до документів, що публікувалися – було переказано окремі місця та наведено цитати. Втім, було використано лише інформацію відносно спроби шведського короля Карла XII організувати антиросійський альянс у другій половині 1709 р., притягнувши на свій бік Туреччину. Відповідно, на довгі роки дослідники, які займалися дослідженням історії міжнародної дипломатії часів Північної війни, були приречені мати у своєму розпорядженні лише частку цього цінного джерела [2; 149].

Відтак, можемо вважати за доцільне цілковите введення цієї пам'ятки до наукового обігу шляхом публікації. Гадаємо, що це значною мірою розширить горизонти знання українського дослідника відносно періоду нашої історії після Полтавської поразки шведської армії та козацького війська. Заслужовують на увагу визначення кількості козацького війська у Бендерах; обставини першого поховання гетьмана Івана Мазепи у виноградниках поблизу Бендер (очевидно, через побоювання наруги з боку російського війська, приходу якого чекали); захоплення та продаж у турецьку неволю запорожцями своїх учораших союзників – шведів.

Публікацію здійснено популярним способом, із збереженням граматичних та орфографічних особливостей документа. Твердий знак наприкінці слів опущено. Літери “і” та “и” передані, відповідно, як “и” та “е”

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1952.
2. Шутой В.Е. Позиция Турции в годы Северной войны. 1700–1709 гг. // Полтавская победа: из истории международных отношений накануне и после Полтавы / Сб. статей под ред. М.Б.Грекова и В.Д.Королюка. – М.: Изд.-во АН СССР, 1959.

№ 1

1710 р., лютого 01. – Виписка з показань сержанта шведської армії Фридриха Шульца, який втік з Бендер, відносно стану війська Карла XII після Полтавської битви, про переговори шведського короля з турецьким султаном та про підготовку Туреччиною війни проти Росії.

Виписка

№ 127

В нышнешнем 1710 году февраля в 1 д. прислан от бреславскаго полковника швед, которой сказал что ушел из Бендера от шведа а пороною брандебургец Фридрихом зовут Шульц служил в армии свейской в Меерфелтовое полку сержантом.

По баталии Полтавской свейской корол с Мазепою ушел за Днепр в 2000х шведах от Днепра до Ачакова шли 7 дней в провианте такая была в дороге нужда что принуждены были все есть лошадиное мясо.

От Ачакова послан от короля к салтану в Царьград валентир Нейбурх с тем дабы салтан принял ево короля под свою протекцию и во всякой нужде не покинул також и езекутоватся в том что он король дерзнул во ево землю войти без обсылки и домогается // взаймы денег в Царе граде спросил того Нейбурха о чине то и сказал волонтиром служит при королевской канцелярии там ему отказано и аудиенции не дано а сказано разве у короля все министры и генералы и полковники и офицеры побиты что не прислал ко двору иного о чем тот Нейбурх отписывался х королю то ныне в Царе город [амвоее – sic!].

По пришествии короля в Бендеры спустя з два месяца прислан от салтана х королю некой паша привел в подарок 4х аргамаков з дорогим убором и был у короля на тайном разговоре с 4 часа а о чем того не ведомо потом на 4 день отпущен с которым послал король к салтану генерала мазора Понятовскаго примем и он Фридрег был. //

В Царе граде принят тот Понятовской честно был у салтана на трех аудиенциях где домоглся у салтана для бережения короля своего 600 человек спагов которых с ним Фридрихом отпущены в Бендер на перед.

Тот Понятовской в Царе граде ездил к французскому послу и к иностранным министром а он Фридрих бывал при нем и слышел в разговорах от Понятовскаго что он гораздо доволен тремя салтанскими аудиенциями где

объявлено ему что салтан со возможности будет ему королю во всем спомогать и дал ему 4 скрини денег сребренных турецкой монеты и в Полшу до генерала свейскаго ево короля проводит своим войском укажет стоит де Стеинбог имеет войска с 40000 и поджидают ево с Лещинским в Полшу из Померании сей наступающей весны он Фридрих сказывает что в том войске болшая часть рекрутов // в Царе граде слышал он Фридрих от иноземцов разных наций салтан турецкой нынешним летом разорвав мир всчать войну с царским величеством намеряет.

Во время де первой аудиенции салтан указывал Понятовскому персону короля свейскаго и говорил чрез переводчика любя де короля вашего персону он салтан имеет.

Потом салтан указал тому Понятовскому показать свою инфантерию которой было с 20000. Стояла от Царя города в мило и объявили тому Понятовскому что в один выстрел пушечной то число инфантерии собирается.

Там же видел он Фридрих подполковника свейскаго которого король послал из Бендер в Стекголл к матери своей королеве то и прислан от нея х салтану // с прошением дабы сына ее короля не покинул и принял ево под протекцию свою и всякое вспоможение в нуждах чинил за что обещает заплатить слышел и то что изо всей Швеции выбирают рекрутов а в волных городех то есть в Бреславле в Либку в Гамбурне шведы вербуют салдат.

Тот Понятовской пришел из царя города в Бендер с пашею при котором турецкой конницы 6000 для бережения короля.

В приезд того Понятовскаго король был весел и с тем Понятовским был один на один с утра до полудни потом вышед пошли до канцелярии к министру Милляру где были в трех персонах от полудни до вечера а о чем разговоры были того неведомо // в Бендерах слышал Понятовскаго как он говорил своей братье по приезде своем из Царя города салтан де турской учинил с королем их алианцию также что в будущем месяце мае месяце или кончая в июне итить на российское государство войною салтану с стороны а королю их з другой притом и сказал чтоб имели то в секрете там же слышел от поляка кой при Бендерском паше толмачем пребывает а как ему прозвание того не знает тот публично при столах и при иных оказиях всем разглашает что конечно салтан хочет их царским величествам зачать войну.

Король свейской и все при нем будучия мыслят так естли генерал ево Стеинбок с войском в Полшу придет в то время на Украине черкасы забунтуют прежде тогда и он король паки на Украину поидет так будучи в своей канцелярии пре многих // он король говорил или счастье свое найдет или королем не будет.

Во всю свою бытность в Бендерах не видал он Фридрих и ни от кого не слышал об переезжих с Украины казаках ниже оттуду корреспонденции разве казаков которые из Украины еще с осени приехали к Бендерам с яблоками и тех яко шпигов держат за караулом но токмо видел ксенза полскаго от Лещинского к королю и от короля к Лещинскому переезжающего с писмами а о чем того неведомо.

За день до уходу из Бендер ево Фридрихова прислан от салтана куриер х королю а для чего того неведомо с тем куриером отправлен от короля к салтану тот же Понятовской да с ним для гуляния поехал Вонаровской как им было слышно просить тому Понятовскому у салтана вспомочных обещанных войск для провожания // короля до войск его а сколько числом того неведомо да о высвободе шведов 400 человек которых запродали запоросцы и черкасы в неволю туркам.

Мазепа в Бендерах умер тому четыре месяца похоронен в винограде от Бендер четверть мили о том говорил подлинно при короле ныне мазепинцов Ломиковской Орлик з женою казаков конных 700 которых кормит король.

При короле шведов и иных наций драбантов драгун и солдат 240 человек из которых чужеземцы все думают бежать но препона им великая есть сторожа волоская. Король свейской имеет великое опасение от великороссийских войск того ради во дни и в ночи имеет лошадей седланных и естли послышат войска великороссийскаго приход тогда позволено короля в город пустить. Он Фридрих про себя сказывает что ушел до Дубосара где наняв жида провожен был до границы волоской.

РНБ ВР, Ф. 905, Оп. 2, Спр. Q-344, Арк. 1-4 зв. Копія.

ДОКУМЕНТИ НІКОПОЛЬСЬКОЇ СВЯТО-ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЗІБРАННІ НІКОПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ*. РЕЄСТР ПАРАФІЯН 1791 РОКУ

Реєстр парафіян Свято-Покровської Нікопольської козацької соборної церкви 1791 року належить до тих матеріалів, що складають архів церковних документів, котрі зберігаються у Нікопольському державному краєзнавчому музеї з 1934 року (інвентарний номер: КН-25021, АРХ-8231).

Сам реєстр не має обкладинки, складається з 16 перегнутих навпіл аркушів паперу білого кольору, зкріплених ниткою. Текст написано без усякого вступу, чорнилом брунатного кольору. Папір має водяні знаки: «ЯМСЯ». Текст забруднений, іноді важкий для прочитання. У процесі внесення даних у розпис священник-обліковець кілька разів помилявся у нумерації, а починаючи з двору № 203 взагалі її припинив. Тому останні сім дворів були пронумеровані упорядником, а їх нумерація подається в дужках. На деяких аркушах взагалі відсутня нумерація. Біля окремих прізвищ поставлено позначки + або Х, що має вказувати на те, що ці люди померли на момент або після складання реєстру.

Якщо порівняти реєстр 1791 року з вже надрукованим у Альманаху „Козацька спадщина” (Вип. 1) реєстром за 1782 рік, то помітні деякі зміни демографічних показників. Кількість дворів і чисельність зареєстрованих прихожан значно зменшилася. Це можна віднести на рахунок того, що були збудовані, особливо у поміщицьких слободах, нові церкви, до відомства включено решту колишніх парафіян. Зменшилася кількість духовенства, що має вказувати на перехід священників до інших приходів. Зникла канцелярія, яка повинна була керувати укріпленим містечком Слав’янськ, тобто плани побудови укріпленого форштадта на той час вже були залишені. Значно зменшилася диспропорція між чоловічим і жіночим населенням. Якщо у 1782 році чоловіки удвічі переважали жінок, то у 1791 році різниця складала не більше 170 осіб на користь чоловіків. Це, можливо, пов’язано з відтоком до інших місцевостей колишнього населення Запорозьких Вольностей, вцілілого після погрому 1775 року.

Реєстр 1791 року дає можливість виявити цікаві факти, пов’язані з демографічною ситуацією того часу. Так, із вказаних у розписі сімей тільки у однієї родини вік дружини перебільшує вік чоловіка. В середньому вік чоловіка більший за дружину на 10 років. Спостерігається дуже значна кількість подружніх пар, у яких дитина з’явилася, коли породіллі було вже за тридцять. А якщо вірити реєстру, то значна кількість чоловіків мали репродуктивний вік до 55-60 років, а жінок – до 50-55. Хоча людей похилого віку (за 60 років) вказано у розписі небагато. Серед довгожителів переважають чоловіки, найстарішому з них було 79 років. Наймолодша за віком родина має наступну вікову характеристику: чоловік – 16 років, дружина – 15 років. Серед прізвищ парафіян переважають прізвища українського (козацького) походження.

Додактом до даного документа є екстракт, що узагальнює його дані щодо парафіян за соціальними і статевими ознаками, а також за проходженням обряду церковного причащення.

Втім, зазначене не вичерпує інформативні можливості реєстру парафіян 1791 року. Уведення його до наукового обігу, що здійснюється цим виданням, дозволить подальшим дослідникам більш ґрунтовно досліджувати не лише історію Нікопольщини наприкінці XVIII ст., але й усього Південноукраїнського регіону в період інкорпорації його до складу Російської імперії.

* Продовження. Початок дивіться у Випуску 1 даного видання.

дворов	Число		Духовные и их домашние	Лета		Показание действ		Аркуш
	людей			мужеска пола	женска пола	кто бил у исповеди и святых	которые у исповеди били	
	мужеска пола	женска пола						
1	1		Священник Андрей Григориев вдов	42				
	2		син его Феодор Андреев	16				
	3		брат его Василий Григориев	46				
		1	жена его Ксения Андреевна		26			
		2	дочь их Евдокия		4			
			служители их					
	4		Данила Данка	52				
	5		Василий	34				
	6		Григорий	52				
		3	жена его Ксения		47			
		4	Екатерина		15			
2	7		Священник Андрей Стефанов Ластовицкий	41				
		5	жена его Домникия Василиевна		34			
			дети их					
		6	Екатерина		11			
		7	Мария		8			
		8	Марина		4			
	8		Александр	1				
			служителька их		17			
		9	Анна					
3	9		церковнослужитель дячек Стефан Василиев Кветнецкий	28				
		10	жена его Прасковья Прокофиевна		18			
		11	дочь их Тетияна		1			
4	10		в панамарской должности Иоан Михайлов Малый	26				
		12	жена его Стефанида Ивановна		20			
		13	дочь их Парасковья		3			
	11		служитель их Фома	12				
			ВОЕННЫЕ И ИХ ДОМАШНИЕ					
5	12		отставной капитан Иоанн Ефимов Островерхов	46				
	13		племенник его Матвей Петров	14				
	14		Писарь Максим Фомич	25				
	15		служитель его Афанасий Бородавка	41				
	16		Семион Зозулич	30				
			крепостные					
	17		Антон Петров	53				
		14	жена его Васса Михайловна		51			
	18		Никита Карпенко	21				
		15	жена его Фекла Яковлевна		17			
			ТОИЖЕ СЛОБОДЫ ПОДДАНИЕ					

6	19		Феодор Иванов Ковеленко	28				
		16	жена его Мария Василиевна		24			
			дети их					
		17	Домникия		9			
	20		Герасим	5				
7	21		Иван Самойлов Ерж	38				
		18	жена его Тетяна		35			
			дети их					
		19	Соломонида		14			
	22		Кондрат	12				
		20	Параскева		10			
	23		Ефим	9				
	24		Демиян Иванов Великий	42				
		21	жена его Анастасия Матвеевна		35			
			дети их					
	25		Иоан	11				
		22	Пелагия		12			
		23	Агафия		6			
	26		Василий Василиев Бойко	51				
		24	жена его Матрона Григориевна		45			
8	27		Стефан Феодоров Бондарь вдов	56				
			дети его					
		25	Анна		14			
		26	Параскева		11			
			служитель его					
	28		Петр	16				
9	29		Иоан Белюженко	38				
		27	жена его Васса Антоновна		26			
			дети их					
	30		Кирило	9				
	31		Яков	10				
		28	Мария		2			
	32		Иван Василиев Стрижиус	48				
		29	жена его Матрона Ивановна		35			
			дети их					
	33		Семион	13				
	34		Феодор	6				
	35		Зеновий	5				
		30	Домникия		12			
		31	Улияна		1			
10	36		Ефим Гаврилов Литовченко	50				
		32	жена его Пелагия Семеновна		43			
			дети их					
	37		Феодор	26				
	38		Сидор	11				
	39		Симион	9				
		33	Домникия		16			
		34	Марина		14			
		35	Мария		2			
11	40		Леонтий Гаврилов Копаница	38				
		36	жена его Евфимия Ивановна		35			
			дети их					
	41		Климент	14				

	42		Артем	12			
		37	Ефимия		16		
		38	Евфросиния		10		
		39	Марина		6		
		40	Тетяна		2		
12	43		Никита Иванов Копаниченко	41			
		41	жена его Агафия Павловна		33		
			дети их				
	44		Игнатый	9			
	45		Климентий	1			
			служитель их				
	46		Артем	25			
		42	Улияна		16		
13	47		Гордей Савич Христенко	56			
		43	жена его Параскева Ивановна		53		
			сын их				
	48		Тимофей	18			
14	49		Максим Иванов Гончар	34			
		44	жена его Феодосия Онисимовна		25		
			дети их				
	50		Леонтий	12			
	51		Феодор	8			
		45	Пелагия		4		
15	52		Павел Андреев Вошун	50			
		46	жена его Агафия Николаевна		46		
			дети их				
	53		Артем	17			
	54		Никифор	13			
		47	Екатерина		6		
			зять их				
	55		Григорий	24			
		48	жена его Васса Павловна		16		
16	56		Роман Григориев Олейник	40			
		49	жена его Евдокия Ивановна		35		
			дети их				
	57		Нестор	15			
		50	Анна		12		
		51	Агафия		8		
	58		Иоан	3			
17	59		Иоан Никифоров Павличенко	28			
		52	жена его Ефимия Федоровна		23		
			дети их				
		53	Параскева		6		
	60		Василий	6			
	61		Калинык	3			
		54	Гликерия		8		
			маты его				
		55	Елена Федоровна		56		
18	62		Григорий Андреев Великодворец вдов	79			
			дети его				
	63		Ияков	23			
	64		Иоан Григорьев	29			

		56	жена его Мария Ивановна		26			
			дочь их					
		57	Феодосия		1			
19	65		Артем Федоров Шаповал вдов	55				
			дети его					
	66		Ефим	25				
	67		Ияков	17				
	68		Андрей	13				
	69		Михайло Артемов	28				
		58	жена его Ефросиния Семеновна		26			
			дочь их					
		59	Агрипына		2			
20	70		Максим Иванов Печеный	55				
		60	жена его Марина Василиевна		43			
			дети их					
	71		Иоан	18				
	72		Григорий	13				
	73		Леонтий	6				
			маты их					
		61	Варвара		60			
			служитель их					
	74		Иоан	21				
21	75		Гаврило Рукавичный		55			
		62	жена его Евдокия Корнеевна		34			
			дети их					
	76		Демиян	9				
	77		Марко	2				
			маты его					
		63	Ирина		63			
	78		Тарас Иванов	30				
		64	жена его Ефросиния Антоновна		27			
			дети их					
		65	Мария		9			
		66	Мария		6			
		67	Ирина		2			
	79		Стефан Волошин	40				
		68	жена его Мария		40			
			дети их					
	80		Феодор	8				
		69	Евгения		7			
	81		Никифор	3				
		70	Марина		13			
22	82		Гордей Евстафий Волошын	66				
		71	жена его Агафия Семеновна		50			
			сын их					
	83		Симеон	16				
		72	племянница их Тетяна		17			
23	84		Ияков Иванов Кодацкий	56				
		73	жена его Анна Василиевна		39			
			дети их					
	85		Захарий	17				
	86		Сидор	15				
	87		Алексей Яковлев	25				

		74	жена его Тетияна Федоровна		20			
			дочь их		2			
		75	Устына					
24	88		Емелиян Гармаш	44				
		76	жена его Екатерина		36			
			дети их					
	89		Иоан	21				
		90	Мина		18			
		77	Агафия		13			
	91		Иоан	7				
	92		Тыхон	2				
	93		Василий Павлов Казебненко	24				
		78	жена его Агафия Петровна		17			
			дочь их					
		79	Марфа		2			
25	94		Петр Аврамов Тришкало	52				
		80	жена его Евдокия Ивановна		43			
			дети их					
	95		Андрей	11				
		81	Тетияна		2			
	96		Антон Шаленик	28				
		82	жена его Дария Захариевна		14			
		97	Феодор Матвиенко	70				
		83	жена его Улияна		50			
26	98		Яков Савич Голуб	53				
		84	жена его Наталия Михайловна		40			
			дети их					
	99		Емелиян	7				
		85	Ефросиния		11			
		86	Евдокия		3			
		87	Параскева		2			
27	100		Лукян Корковин	43				
		88	жена его Акилина Моисеевна		42			
		89	дочь их Феодора		12			
28	101		Дионисий Киприянов Кравец	43				
		90	жена его Мария Трофимовна		33			
	102		син их Симеон	8				
	103		Петр Волошин	44				
		91	жена его Улияна Никитовна		28			
			дети их					
	104		Марко	9				
	105		Сидор	1				
29	106		Карп Вишневский	35				
		92	жена его Анна Андреевна		30			
			дети их					
	107		Иоан	13				
		93	Евдокия		12			
	108		Зосим Кондратов Кладей	47				
		94	жена его Параскева Ивановна		39			
			дети их					
	109		Иоан	8				
		95	Анна		13			
		96	Параскева		2			

			соседи их					
	110		Илия Дынесенко	38				
		97	жена его Мелания		35			
	111		син их Дионисий	2				
30	112		Мартын Руденкий	40				
		98	жена его Устына Ивановна		30			
	113		сын их Иоан	1				
	114		Стефан Бондаренко	33				
		99	жена его Евдокия Карповна		26			
	115		сын их Ефим	2				
31	116		Иван Махиня	43				
		100	жена его Ксения Антоновна		38			
			дети их					
	117		Яков	17				
	118		Онисым	11				
	119		Павел	6				
		101	Анна		11			
		102	Екатерина		2			
32	120		Феодор Череднык	55				
		103	жена его Евдокия		40			
			соседи их					
	121		Евстафий Колодяжный	50				
		104	жена его Евдокия		40			
		105	дочь их Домникия		12			
	122		Ерофтей Швец	43				
		106	жена его Евдокия		40			
		107	дочь Агафия		9			
33	123		Захаров Моисеев Коваль	51				
		108	жена его Зеновея Корнеевна		39			
			дети их					
	124		Стефан	19				
	125		Павел	17				
	126		Стефан Демянов Прудкий	41				
		109	жена его Настасия Моисеевна		38			
			дети их					
		110	Мария		10			
	127		Терентый	2				
34	128		Петр Рядчык	39				
		111	жена его Мария Гавриловна		29			
			дети их					
	129		Давид		11			
	130		Савва	4				
		112	Евросиния		1			
	131		Иван Мартынов Бабак	57				
		113	жена его Анастасия Стефановна		49			
			дети их					
	132		Петр	18				
		114	Анна		10			
			соседи их					
	133		Иоан Ткач вдов	35				
	134		сын его Гурий	8				
35	135		Иоан Марочник	65				
		115	жена его Агафия Афанасиевна		44			

			дети их					
		116	Фотина		14			
	136		Симеон	13				
		117	Наталия		6			
			зять их					
	137		Василь Иванов	33				
		118	жена его Тетияна Ивановна		23			
	138		сын их Прокофий	1				
	139		Иоан Власов Сукур	30				
		119	жена его Параскева Ивановна		18			
36	140		Корнилий Дробот	49				
		120	жена его Васса Степановна		43			
			дети их					
	141		Сидор	21				
	142		Прокофий	16				
		121	Параскева		15			
37	143		Ияков Димиянов Деревянко	49				
		122	жена его Дария Стефановна		41			
			дети их					
	144		Корнилий	21				
	145		Леонтий	11				
		123	Марина		9			
		124	Мария		3			
38	146		Иван Михайлов Басанский	53				
		125	жена его Анастасия Ивановна		43			
			дети их					
		126	Улияна		13			
		127	Варвара		11			
		128	Евдокия		6			
	147		Василий	14				
	148		Стефан	11				
39	149		Анастасий Григориев Ткач	28				
		129	жена его Ирина Яковлевна		20			
	150		син их Сергей	3				
			соседи их					
		130	Тетияна вдова		36			
	151		сын ее Никыта	8				
40	152		Данила Самойлов Белоус	56				
		131	жена его Параскева Ивановна		34			
41	153		Стефан Иванов Рубан	57				
		132	жена его Мария Яковлевна		47			
			дети их					
	154		Ерофтей	17				
	155		Иоан	19				
	156		Григорий	14				
	157		Антоний	11				
42	158		Семион Тарасов	39				
		133	жена его Мария Даниловна		28			
		134	дочь их Матрона		4			
		135	служителка их Наталия		12			
43	159		Матвей Безкровний	27				
		136	жена его Анастасия Васильевна		25			
			дети их					

	160		Григорий	5				
		137	Евдокия		1			
			соседи их					
	161		Терентий Гаврилов	30				
		138	жена его Мария Давидовна		25			
	162		сын их Трофим	5				
44	163		Николай Стефанович Дроботенко	31				
		139	жена его Параскева Василиевна		27			
			служители их					
	164		Сымеон	17				
		140	Параскева		14			
45	165		Гарасим Иванов Голуб	42				
		141	жена его Евдокия Ивановна		31			
			дети их					
		142	Анна		14			
		143	Пелагия		11			
		144	Иустина		9			
		145	Евдокия		3			
46	166		Лаврентий Гаврилов Щербина	26				
		146	жена его Екатерина Даниловна		18			
			служители их					
	167		Семион	22				
	168		Михаил	20				
47	169		Ияков Кузмич Перевезник	65				
		147	жена его Матрона Ивановна		57			
	170		сын их Иосиф Яковлев вдов	28				
		148	дочь его Параскева		3			
	171		служитель их Мойсей Галка	20				
48	172		Стефан Иванов Жовна	47				
		149	жена его Ефимия Ивановна		25			
	173		Ияков Тарасов Кравец	28				
		150	жена его Акилина		25			
		151	дочь их Анна		2			
			соседи их	40				
	174		Петр Музика					
		152	жена его Мария		30			
49	175		Василь Иванов Дробот	57				
		153	жена его Улияна Филиповна		55			
	176		сын их Ефим Василиев	27				
		154	жена его Наталия Павловна		23			
	177		сын их Естафий	3				
			родственники их					
	178		Иоан Ганчаренко	20				
	179		Кодрат	23				
50	180		Карп Иванов Резнык	38				
			+ жена его Агафия Стефановна		27			
			дети их					
		155	Анна		11			
	181		Иоан	8				
	182		Тимофтей	3				
	183		брат его Илия Иванов Повтавченко	36				
51	184		Даниил Устынов Табанец	53				

		156	жена его Мелания Савычна		45			
			дети их					
	185		Леонтий	14				
	186		Михаил	1				
52	187		Мойсей Тарасов Сова	41				
		157	жена его Настасия Василиевна		28			
	188		сын их Ефим	8				
			соседи их					
	189		Феодор Маляренко	23				
		158	жена его Параскева Ивановна		16			
	190		Матвей Чернявский	40				
		159	жена его Феодосия Федоровна		30			
53	191		Дионисый Васылиев Коваль	31				
		160	жена его Ефросиния Федоровна		19			
			дети их					
	192		Прокофей	3				
		161	Тетьяна		2			
	193		служитель их Мартын	18				
	194		шурин его Тимофтей Федоров	28				
		162	жена его Пелагия		20			
	195		Иоан Василиев Святый	45				
		163	жена его Параскева Климентовна		40			
			дети их					
	196		Иоан	20				
	197		Артем	18				
		164	Зеновея		15			
		165	Анна		7			
		166	Мелания		10			
54	198		Никифор Иванов Шипотник	61				
		167	жена его Агафия Григorieвна		41			
		168	дочь их Параскева		11			
	199		сродственник их Киряк Тимофеев вдов	48				
	200		сын его Мойсей	17				
	201		Ефым Коваль	25				
		169	жена его Параскева		16			
	202		Иоан Тарасов Решмедило	56				
55	203		Стефан Тарасов Крамарь вдов	61				
			соседи его					
	204		Иоан Дионисиев Кунпан	49				
		170	жена его Елена Семеновна		42			
			дети их					
		171	Пелагия		15			
	205		Андрей	1				
	206		зять их Алексей Поганенко	27				
		172	жена его Васса Ивановна		17			
	207		сын их Косма	1				
		173	служителка их Евдокия		15			
56	208		Герасим Прокофиев Цибулка	30				
		174	жена его Анна Михайловна		21			
			проживает в них					
		175	Ксения Ивановна вдова		40			
57	209		Иоан Яковлев Чернявский	27				

		176	жена его Параскева Ивановна		19			
			дети их					
		177	Анна		2			
		178	Матрона		1			
			соседи их					
	210		Яков Швеи	58				
		179	жена его Феодосия		41			
	211		Василий Иванов Чабанец	36				
		180	жена его Екатерина Стефановна		30			
			дети их					
		181	Ксения		11			
		182	Евдокия		8			
58	212		Марко Прокофиев Цибулка	38				
		183	жена его Анна Никытовна		29			
			дети их					
		184	Феодосия		11			
		185	Ефросиния		4			
	213		Елисей	1				
			служитель их					
	214		Павел	20				
	215		Кирил Щербина	24				
59	216		Максим Яковлев Рябокони	35				
		186	жена его Евдокия Алексеевна		32			
			дети их					
		187	Мария		11			
		188	Параскева		8			
		189	Ефросиния		5			
	217		служитель их Ияков	15				
60	218		Лукян Ермолаев Таран	34				
		190	жена его Домникия Евстафиевна		23			
	219		брат его Василий	14				
			при них живет					
	220		Никыфор Бочка	52				
61	221		Алексей Иванов Могила	53				
		191	жена его Евдокия Ивановна		48			
	222		сын их Иоан	11				
	223		зять их Афанасый					
	224		Алексеев Чернявский	27				
		192	жена его Елена Алексеевна		22			
	225		сын их Иоан	1				
	226		служитель их Спирыдон	30				
62	227		Данил Антонов Похил	28				
		193	жена его Анна Семионовна		20			
	228		сын их Семеон	1				
63	229		Иоан Семенов Таран	41				
		194	жена его Ксения Матвеевна		38			
			дети их					
		195	Устина		10			
	230		Семион	14				
		196	Мария		6			
		197	Мария		2			
64	231		Петр Алексеев Репа	58				
		198	жена его Ксения Кодратовна		46			

			дети их					
		199	Анна		7			
		200	Евфросиния		4			
	232		Андрян		1			
			соседи их					
	233		Герасим Андрев Нос	33				
		201	жена его Феодосия		25			
			дети их					
		202	Параскева		9			
	234		Антон	7				
			при них живет					
	235		Корнилий Глухий	35				
65	236		Стефан Василиев Поганий	28				
		203	жена его Агафия Прокофиевна		23			
			соседи их					
	237		Алексей Жлуд	50				
		204	жена его Ефосиния Яковлевна		35			
		205	дочь их Елена		2			
			проживает в них					
	238		Василь Криворотий	47				
	239		Трофим Иосифов Лисий	47				
		206	жена его Тетияна Яковлевна		21			
		207	дочь их Елена		2			
	240		служитель их Григорий	16				
66	241		Василий Гаврилов Пердич	41				
		208	жена его Ксения Васильевна		39			
			соседи их					
	242		Феодор Брехливый	47				
		209	жена его Матрона Кодратовна		35			
			дети их					
		243	Анастасия		13			
	244		Прокофий		7			
67	245		Артем Литвин	52				
		210	жена его Матрона Петровна		42			
			дети их					
	246		Иокым	15				
	247		Ияков	12				
	248		Федос	4				
		211	Марина		4			
	249		Артем	2				
	250		Иоан	3				
	255		Марко	9	(цей рядок закреслено)			
68	251		Лукиян Плохий	43				
		212	жена его Зеновея Харитовна		31			
			дети их					
	252		Андрей	5				
	253		Ефим	6				
	254		Ефим	7				
		213	Мария		3			
69	256		Филип Семенов Тыщенко	40				
		214	жена его Зеновея Харитовна		40			
			дети их					
	257		Симеон	17				

	258	Мартын	14				
	259	Андрей	8				
	215	Екатерина		13			
	216	Христина		4			
	217	Евдокия		1			
70	260	Ефим Назаров Чажелый	28				
	218	жена его Анна Даниловна		19			
		дети их					
	261	Феодор	4				
	219	Ирина		1			
	262	работник их Пантимон	41				
		соседи их					
	263	Павел Швец	33				
	220	жена его Варвара Ивановна		27			
		дети их					
	264	Павел	7				
	221	Мария		1			
71	265	Зеновей Чередник	42				
	222	жена его Мария Лукьяновна		32			
		дети их					
	266	Василий	15				
	267	Михаил	9				
	268	Калинык	6				
	223	Ирина		4			
	269	Данило Павлов Голаченко	60				
	224	жена его Параскева Романовна		30			
	270	сын их Прокофий	7				
		РУССКОЙ ПОРОДЫ					
72	271	Тимофтей Петров Винокур	40				
	225	жена его Лукерия Игнатовна		32			
	272	сын их Елеазар	5				
	273	Даньило Перепелкын	38				
	226	жена его Параскева Ивановна		32			
		дети их		4			
	227	Мавра					
	274	Вакула	7				
	275	Иоан Сухой	39				
	228	жена его Екатерина Динисовна		30			
	276	сын их Павел	4				
73	277	Савва Мартынов Несмелой	68				
	229	жена его Мавра Максимовна		51			
		дети их					
	230	Агафия		13			
	278	Матфтей	15				
	231	Матрона		4			
	279	Никыта Савыч	21				
	232	жена его Евфросиния Савична		17			
	280	Петр Григориев	41				
	233	жена его Евдокия Савычна		20			
	281	Иоан Лаврентьев	31				
	234	жена его Улияна Прохоровна		28			
	282	сын их Григорий	3				
74	283	Василь Федоров Винокуров	43				

		235	жена его Елена Савична		30			
	284		сын их Марко	1				
			проживает в них					
	285		Филип Лисий	50				
	286		Сапрон Рябцев	32				
			СЛОБОДЫ КАПИЛОВКИ					
75	286		Павел Яковлев Дрозденко	43				
		236	жена его Агрипына Федоровна		26			
			дети их					
		237	Васса		9			
		238	Феодосия		7			
76	287		Стефан Антонов Швец	44				
		239	жена его Ефимия Кодратовна		40			
			дети их					
	288		Никыта	15				
	289		Никыта	10				
	290		Феодор	4				
	291		Сидор	17				
	292		Лаврентый Сыроватка (закреслено)	40				
		240	жена его Акылина Карповна		40			
		241	дочь их Пелагея					
77	293		Петр Давидов	60				12
		242	жена его Мария Михайловна		47			
		243	дочь их Агафия		8			
	294		Иоан Шатыло (закреслено)	36				
		244	жена его Сохвия Григориевна		28			
			дети их					
		245	Агрипына		10			
	295		Стефан	3				
	296		Иван	12				
78	297		Прокофий Иванов Нос	44				
		246	жена его Тетияна Андреевна		38			
			дети их					
		247	Зеновея		14			
	298		Григорий	18				
	299		Корнилий	16				
	300		Исидор	5				
	301		Тымофтей	2				
		248	Пелагия		8			
	302		служитель их Климент	22				
	303		Григорий Кривошия (закреслений)	33				
		249	жена его Ирина Аврамовна		25			
			дети их					
		250	Евдокия		4			
		251	Параскева		1			
79	304		Захарий Иванов Атаман	36				
		252	жена его Фекла Павловна		29			
			дети их					
	305		Трофим	9				
		253	Елена		7			
		254	Тетияна		4			
		255	Марфта		1			

80	306		Алексей Мартынов Поленко	39				
		256	жена его Ирина Семионовна		36			
			дети их					
	307		Кодрат	8				
	308		Никыфор	1				
			проживают в них					
	309		Иоан Пугач	70				
	310		сын его Конон	6				
	311		Григорий Орлов	36				
81	312		Григорий Тymoфеев Москович	35				
		257	жена его Агафия Михайловна		30			
	313		служитель их Иосиф	23				
			соседи их					
	314		Никыта Кузменко	30				
		258	жена его Ефросиния		22			
82	315		Андрей Василиев Скрыпник	71				
		259	жена его Анна Иоановна		46			
			дети их					
	316		Михаил	18				
	317		Гавриил	4				
		260	Иустына		12			
		261	Агафия		8			
83	318		Иосиф Андреев Кеджога (закреслений)	57				
		262	жена его Агафия Иосыфовна вдова		41			
			дети их					
	319		Иоан	8				
	320		Тymoфтей	12				
+	341		товариш Карп Павлов Патретний	49				
		263	жена его Агрипына		24			
84	342		Васылъ Прокофиев Цибулка	39				
		264	жена его Мария Ивановна		24			
			дети их					
		265	Параскева		8			13
		343	Леонтый	2				
		344	Дорофтей	5				
			соседи их					
	345		Карп Онищенко	35				
		266	жена его Мелания		25			
	346		проживает в них Демян Легкий	37				
85	347		Иван Алексеев Скляр	51				
		267	жена его Мария Алексеевна		43			
	348		брат ее Роман Алексеев	25				
86	349		Ефим Иванов Литвин	60				
		268	жена его Сохвия Павловна		32			
			дети их					
	350		Иоан	5				
		269	Марина		1			
+	355		Семион Шаповал	31				
		270	жена его Марина Аврамовна		26			
			дети их					
	356		Кодрат	6				
		271	Анна		3			

	357		Стефан	1				
87	358		Авраам Евтихийев	48				
		272	жена его Екатерина Федоровна		30			
	359		Лукян	20				
	360		Никыта	16				
	361		Феодор	13				
	362		Гавриил	8				
	363		Илия	5				
	364		Алексей	2				
		273	Христина		10			
		274	Тетьяна		8			
88	365		Ияков Игнатьев Ветер (закреслено)	38				
		275	жена его Мария Стефановна		26			
			деты их					
		276	Фекла		9			
		277	Екатерина		4			
		278	Параскева		1			
			соседы их					
	366		Иоан Ткаченко (закреслено)	28				
		279	жена его Анна Михайловна		25			
	367		сын их Иоан	1				
	368		Мойсей Цимбаленко (закреслений)	57				
			деты их					
	369		Марко	21				
	370		Тимофтей	17				
	371		Иоан	11				
		280	Елена		8			
89	372		Гегоргий Хмеленко (закреслено)	42				
		281	жена его Настасия Никытовна		38			
			дети их					
	373		Игнатый	16				
	374		Павел	8				
	375		Иосыф	5				
		282	Анна		11			
	376		Григорий Череднык	40				
		283	жена его Ефимия Матфеевна		38			
		284	дочь их Елена		7			
	377		Роман Павлов Швец (закреслений)	29				
		285	жена его Ксения Гавриловна		22			
		286	дочь их Параскева		4			
90	378		Прокофий Леонтьев Кривой	48				
		287	жена его Параскева Алексеевна		34			
			деты их					
	379		Иоакым	12				
	380		Иоан	3				
	381		Сава	9				14
	382		Авраам	6				
	383		служитель их Ефим Шулга	19				
91		288	Параскева Наумовна Дикая вдова		31			
			деты ее					
		289	Христына		21			

		290	Параскева		15			
		291	Любовь		12			
	384		Игнатий	8				
		292	Мария		4			
	385		Савва	20				
	386		Матвей Недайвода вдов	50				
		293	дочь его Мария		12			
92	387		Гавриил Семенов Погребниченко(закреслено)	30				
		294	жена его Марина Лаврентиевна		25			
		295	дочь их Параскева		1			
	388		Омелиан Калита (закреслено)	54				
		296	жена его Настасия Аврамовна		47			
			деты их					
	389		Марко	21				
	390		Иоан	11				
	391		Семион	8				
		297	Феврония		19			
	392		Тарас	3				
93	393		Лукуян Вакулов Меровшнык	34				
		298	жена его Мария Василиевна		26			
			деты их					
		299	Ксения		4			
		300	Анна		1			
	394		Иоан Андреев батрак	59				
		301	жена его Агафия Корнеевна		54			
			деты их					
	395		Никифор	8				
	396		Феодор	19				
94	397		Карп Демянов Васюринец	38				
		302	жена его Тетяна Григориевна		23			
			деты их					
		303	Агрипина		6			
	398		Филып	4				
	399		тесть его Григорий Фомич	71				
		304	жена его Тетяна Феодоровна		62			
95	400		Тымофтей Павлов Деревянка	42				
		305	жена его Екатерина Моисеевна		34			
			дети их					
	401		Феодор	19				
	402		Трофим	9				
	403		зять их Касыян	28				
		306	жена его Зеновея		17			
96	404		Трофим Федоров Дяченко	27				
		307	жена его Ефимия Николаевна		20			
	405		сын их Семион	1				
	406		отец его Феодор Х	70				
	407		брат его Семион	25				
		308	жена его Тетяна		20			
	408		сын его Петр	1				
97	409		Евтыхий Григориев (закреслено)	49				
		309	жена его Улияна Григориевна		44			
			деты их					

		310	Ксения		16			
	410		Иоан	14				
	411		Антоний	8				
	412		Алексей	5				
	413		Леонтий	2				
	414		проживает в них Данило Швец	27				
98	415		Герасим Лукьянов Завертайло	39				15
		311	жена его Сохвия Никитовна		26			
			дети их					
		312	Мария		9			
	416		Агапыт	3				
	417		Феодор Григориев Бойченко	71				
		313	жена его Ефимия Василиевна		38			
			дети их					
		314	Ефимия		6			
		315	Анна		1			
99	418		Яков Стефанов Кожушко	26				
		316	жена его Настасия Ивановна		18			
	419		служитель их Корнилий	16				
100	420		Михаил Балан	35				
		317	жена его Анастасия		17			
		318	племянница ей Анна		10			
	421		Кирило Иоанов Ткач	39				
		319	жена его Феодосия Петровна		29			
			дети их					
	422		Игнатый	14				
		320	Параскева		7			
		321	Анна		12			
101	423		Иван Василиев Носик	49				
		322	жена его Агафия Яковлевна		19			
	424		Игнатий Алексеев Шаповал	76				
		323	жена его Матрона Герасымовна		55			
	425		сын их Захарий	19				
102	426		Ияков Яковлев Нелженко	28				
		324	жена его Тетьяна Захариевна		19			
	427		сын их Григорий	4				
	428		служитель их Совонт	21				
	429		Иоан Малый	15				
103	430		Фома Авраамов Бойко	70				
		325	жена его Мелания Василиевна		61	Б		
			дети их					
	431		Петр	7		Ы		
		326	Анна		9			
	432		зять их Антон Рашевский вдов	71		Л		
	433		Феодор Василиев	31				
		327	жена его Зеновея Гавриловна		26	Ы		
	434		Трофим Лисый	26				
		328	жена его Мария Гавриловна		16			
	435		служитель их Алексей Москаль (закреслено)	17				

104	436		Андрей Михайлов Москаль	28				
		329	жена его Анна Никыфоровна		18	Б		
	437		сын их Ияков	1		за мало		
	438		служитель их Кирило Мокриенко	19		Ы летство м		
105	439		Константын Василиев Подкаменюк	41				
		330	жена его Агафия Федоровна		36	Л		
			деты их					
	440		Петр	18		Ы		
		331	Ирина		15			
		332	Ефросиния		9			
	441		Корнилий	7		Б		
106		333	Агрипына Яковлевна вдова	40				
			деты ее					
	442		Никыфор	19		Ы		
	443		Афанасий	7		Л		
	444		Максым	4		не билы	.	
		334	Иустына		11			
107	445		Михаил Иосифов Ткач	39				
		335	жена его Екатерина Андреевна		30			
			дети их					16
	446		Василий	7				
	447		Феодосий	6				
		336	Пелагия		11			
		337	Акилина		4			
		338	Ксения		2			
	448		служитель их Василий Таран	26				
108	449		Матфтей Ефимов Чумак	68				
		339	жена его Анна Григориевна		51			
			дети их					
	450		Максым	20				
	451		Симеон	16				
		340	Марина		9			
		341	Феодора		4			
		342	Анна		13			
	452		Никита	9				
	453		Потапый	5				
109	454		Никыфор Василиев Жученко	41				
		343	жена его Параскева Ивановна		36			
			дети их					
	455		Петр	14				
	456		Исидор	9				
		344	Агафия		6			
	457		Нестор	4				
	458		Михаил	1				

	459		Филип Чорный	36				
		345	жена его Анна Мартыновна		30			
		346	дочь их Анна	2				
110	460		Тимофтей Николаев Рудой	46				
		347	жена его Марина Никыфоровна		30			
			дети их					
	461		Сыдор	6				
	462		Филип	3				
		348	Улияна		5			
		349	Ксения		1			
			проживает в них					
	463		Димитрий Одноконный	49				
	464		Андрей Бондарь	36				
		350	жена его Агрипына Петровна		30			
			дети их					
		351	Ирина		10			
		352	Дария		5			
	465		Алексей	1				
111	466		Стефан Волошын	41				
		353	жена его Дария Стефановна		30			
		354	дочь их Мария	11				
	467		зять их Андрей Зеленский	30				
		355	жена его Дария Петровна		16			
		356	дочь их Пелагия		11			
		357	мать их Евдокия		70			
112	468		Иоан Нитка	42				
		358	жена его Екатерина Стефановна		36			
			дети их					
	469		Афтанасий	16				
		359	Агафия		12			
		360	Улияна		8			
	470		Иоан	8				
	471		Леонтий Сергиев Юрченко	36				
		361	жена его Евдокия Стефановна		28			
			соседи их					
	472		Савва Коленченко	30				
		362	жена его София Григориевна		25			
			деты их					
	473		Павел	3				
		363	Иустына		1			
113	474		Гавриил Похил	41				17
		364	жена его Ефимия Стефановна		40			
			деты их					
		365	Феодосия		13			
	475		Демиан	17				
	476		Иоан	6				

		366	Анастасия		10			
	477		Логин	5				
		367	Мария		3			
			соседи их					
	478		Феодор Березан	35				
		368	жена его Анна Михайловна		27			
114	479		Иван Романов Сорока	48				
		369	жена его Агафия Григориевна		24			
			дети их					
		370	Тетьяна		4			
	480		Григорий	2				
			проживает в них					
	481		Каленык	55				
	482		Герасым	49				
	483		Стефан	12				
	484		Петр	28				
	485		Гордей	18				
115	486		Василь Матвеев Панамарь	71				
		371	жена его Феодосия Василиевна		51			
			дети их					
	487		Максым	26				
	488		Петр	20				
	489		Феодор	10				
	490		Моисей Васылиев	30				
		372	жена его Екатерина Акымивна		23			
		373	дочь их Ксения		1			
116	491		Василий Григориев Писмений	45				
		374	жена его Дария Остафовна		40			
	492		сын их Феодор	10				
			соседи их					
	493		Савва Сердюченко	38				
		375	жена его Пелагия		30			
			дети их					
		376	Наталия		9			
		377	София		6			
		378	Мавра		2			
117	494		Лукян Шпак вдов	76				
		379	проживает в нево Ефросиния		49			
	495		Петр Шаповал	28				
		380	жена его Марина		26			
			дети их					
	496		Антоний	3				
		381	Анна		1			
		382	служителька их Наталия		12			
118	497		Петр Василиев Кобиняк	31				
		383	жена его Анна Максимовна		26			

			дети их					
		384	София		5			
		385	Параскева		3			
			проживает в них					
	498		Андрей Бойко	46				
		+	жена его Ксения		40			
119	499		Трофим Белий	41				
		386	жена его Ксения Григorieвна		28			
			дети их					
		387	Евдокия		2			
		388	Наталия		5			
120	500		Роман Леонтьев Забутний	30				
	501		отец его Леонтий Лукьянов		75			
			проживают в нево					
	502		Мойсей Иванов Безредний	27				
	503		Феодор Леонтиев	25				
	504		Феодор Чернец	37				
121	505		Иосиф Василиев Вербец	36				18
		389	жена его Агафия Ивановна		25			
	506		сын их Иоан	3				
122	507		Савва Степанов Шкуринский	46				
		390	жена его Евдокия Архиповна		28			
			дети их					
	508		Григорий	5				
	509		Ияков	3				
		391	Екатерина		1			
123	510		Павел Белий	26				
		392	жена его Матрона Петровна		28			
			дети их					
	511		Ияков	7				
	512		Алексей	5				
	513		Симеон	1				
			соседи их					
	514		Ефим Бондарь (закреслено)	30				
		393	жена его Фекла Ивановна		27			
			дети их					
	515		Иоан	8				
		394	Анна (закреслено)		1			
	516		Прокофей Целина	51				
		395	жена его Иустына		46			
	517		сын их Афанисий	30				
	518		зять их Харитон	30				
		396	жена его Екатерина		25			
			дети их					
	519		Михаил	4				
		397	Васса		8			

124	520		Антон Воловык	46				
		398	жена его Христына		40			
			деты их					
	521		Герасым	21				
	522		Стефан	15				
	523		Артем	13				
	524		Василий	11				
125	525		Евстафий Лукянов Похил	34				
		399	жена его Матрона Ивановна		28			
			деты их					
		400	Дария		5			
		401	Ксения		2			
			служитель их					
	526		Иоан	13				
	527		Корнылий	25				
126	528		Роман Андреев Воловик	46				
		402	жена его Евдокия Ияковлевна		29			
			деты их					
	529		Феодор	9				
	530		Тимофей	2				
		403	Анна		7			
		404	Матрона		5			
127	531		Кирик Григориев Пранык	41				
		405	жена его Мария Стефановна		34			
			деты их					
	532		Косма	10				
	533		Андрей	8				
	534		Артемон	6				
		406	Анна		2			
			служители их					
	535		Никыта	20				
		407	Улияна вдова		28			
	536		сын ее Григорий	5				
			соседи их					
	537		Василий Жуковский	55				
		408	жена его Мария Лукяновна		50			
			деты их					
	538		Ияков	30				
		409	жена его Параскева		25			
			деты их					
	539		Андрей	6				
	540		Онисий	3				
	541		Косма	1				
		410	Марфта		8			
128	542		Петр Павлов Шульженко	37				19
		411	жена его Агафия Андреевна		27			

			дети их					
		412	Феодосия		7			
	543		Лука	5				
		413	Марфта		4			
	544		Борис Горбенко (закреслено)	39				
		414	жена его Марина		28			
			дети их					
	546		Борис	10				
	547		Ефрем	2				
129	548		Лукьян Григориев Носатый	40				
	415		жена его Феодосия Климовна		37			
			дети их					
		416	Евдокия		13			
		417	Марфа		11			
	551		племянник его Никита Никытович	28				
		418	жена его Улияна Демияновна		25			
			дети их					
	550		Корнилий	4				
	551		Онисий	1				
130	552		Емелиян Семенов Лапко	66				
			служителя его					
	553		Василий Романов	27				
	554		Андрей	15				
131	555		Иоан Шерстюк	40				
		419	жена его Ефросиния		31			
			дети их					
	556		Иоан	2				
		420	Дария		1			
132	557		Данило Драдан	41				
		421	жена его Агрипына Василиевна		25			
			дети их					
		422	Мария		5			
	558		Марко	2				
133	559		Иван Хорсун	40				
		423	жена его Мария Павловна		19			
	560		Феодор Швец вдов	56				
			сыны его					
	561		Феодор	26				
		424	жена его Пелагия Ивановна		19			
	562		Андрей	20				
	563		при них живет Федор Головко	55				
134	564		Максым Товстяк	36				
		425	жена его Мария Григориевна		21			
	565		сын их Афанасий	4				
	566		Марко Литвин	55				
		426	жена его Мелания Семеновна		41			

			дети их					
		427	Мария		13			
	567		Даниил	10				
	568		Василь	8				
	569		Демян	3				
135	570		Максым Максимов Речнык	46				
		428	жена его Евдокия		30			
	571		Алексей Понежа	50				
	572		Илия Самойлов Иляш вдов	46				
	573		при них живет Григорий Тягун	26				
136	574		Григорий Мармуза	36				
		429	жена его Екатерина		27			
			проживающие					
	575		Иосыф Барабан	46				
	576		Григорий	46				
	577		Иван Белой	41				20
		430	жена его Мавра		31			
	578		Емелиян Безносий	46				
	579		Феодор Чужой	61				
137	580		Василь Закаблук	40				
		431	жена его Евгения Василиевна		26			
	581		сын их Мартын	1				
	582		работник его Петр	22				
	583		Феодор Вирса	36				
		432	жена его Тетяна		28			
		433	дочь их Анна		4			
138	584		Даныло Стрига	52				
		434	жена его Ксения		29			
			дети их					
		435	Матрона		8			
	585		Алексей	5				
139	586		Иван Мартынов Горпинич	40				
		436	жена его Агрипына		35			
		437	дочь их Матрона		17			
	587		брат его Кирило вдов	31				
			дети его					
	588		Герасым	13				
		438	Наталия		10			
	589		зять их Игнатий	39				
		439	жена его Мария Ивановна		22			
140	590		Тымофтей Федоров	41				
		440	жена его Мария Ивановна		25			
	591		сын их Андрей	4				
	592		Кузма Панамарь	31				
		441	жена его Стефаныда		26			
		442	дочь их Домникия		2			

	593		Павел Надмипляшка	30				
		443	жена его Мария Никифоровна		27			
141	594		Мартын Удод	26				
		444	жена его Евдокия		18			
	595		Семион Моргослеп	35				
		445	жена его Анна		28			
	596		Гордей Бомешко	32				
		446	жена его Мария		28			
	597		Иоан Синыця	35				
		447	жена его Мария		28			
142	598		Михал Бомешко	66				
	599		товариш его Демян Бондарь	53				
		448	жена его Елена		45			
			деты их					
	600		Иоакым	18				
		449	жена его Оришка		15			
	601		Онофрий	12				
	602		Моисей Руденко	61				
143	603		Семен Моргослеп	42				
		450	жена его Зеновея		20			
	604		сын их Савва	1				
	605		Феодор Панеда	32				
		451	жена его Пелагия		30			

СЛОБОДА АЛЕКСАНДРОВКА

144	606		Антон Архипов Коба	49				
+		451	жена его Агафия Стефановна		30			
		452	дочь их Фекла		8			
			служители их					
	607		Матфтей	46				
	608		Тыхон	25				
145	609		Савва Стефанов Бойко	36				21
		453	жена его Васса Матфтеевна		25			
			деты их					
	610		Василий	7				
	611		Давыд	5				
		454	Евдокия		2			
	612		Памфил Карпов Веровка	63				
		455	жена его Мелания Тытовна		25			
		456	дочь их Мавра		18			
146	613		Григорий Стефонов	79				
		457	жена его Екатерина Васылиевна		41			
		458	деты их					
			Фекла		14			
	614		Арсений	11				
	615		Роман Андреев	30				
		459	жена его Параскева		26			
		460	дочь Варвара		1			
			братья его					
	616		Василий	20				
	617		Григорий	11				

		461	маты их Мария		70			
147	618		Антон Здоров	37				
		462	жена его Феодосия Леонтьвна		47			
			деты их					
	619		Аверкий	10				
	620		Афанасий	4				
	621		Никыфор Ерков	26				
		463	жена его Марина Марковна		21			
148	622		Ияков Самоилов Курпын	50				
		464	жена его Параскева Прокопьевна		45			
	623		Антон	20				
		465	Екатерина		10			
		466	Христына		9			
	624 (?)		Акылына вдова		60			
149	625		Андрей Никыфоров	33				
		467	жена его Марфта Ныкыфоровна		19			
		468	дочь их Фекла		2			
	626		Иоан Гаврылов Куринов	59				
	627		сын его Яков	29				
		469	жена его Евдокия Семеновна		33			
150	628		Михайло Кирилов Маркив	49				
		470	жена его Евдокия		41			
			деты их					
		471	Марина		13			
		472	Анна		10			
	629		Ияков	7				
		473	Евдокия		1			
		474	Фекла Трофимовна вдова		41			
			деты ей					
	630		Илия	11				
	631		Матфтей	8				
	632		Феодор	16				
		475	жена его Мавра		16			
151	633		Василий Мухын	65				
		476	жена его Ксения Спиридоновна		55			
	634		сын их Григорий	21				
		477	жена его Агафия		19			
	635		Влас Трохимов	39				
		478	жена его Елена Антоновна		38			
	636		зять их Яков Григориев	25				
		479	жена его Феврония Власовна		21			
	637		сын их Павел	2				
152	638		Сымеон Василиев	45				22
		480	жена его Мария Петровна		42			
			деты их					
		481	Мария		19			
	639		Гавриил	16				
		482	жена его Мария Филиповна		15			
	640		Радион Лазарев	40				
		483	жена его Васылиса Феодоровна		35			
			деты их					
	641		Илия	3				
	642		Андрей	14				

		484	Парасковоя		1			
153	643		Феодор Михайлов	41				
		485	жена его Стефаныда Семеновна		40			
	644		сын их Григорий Феодоров	28				
		486	жена его Фекла Петровна		25			
	645		сын их Иоан	2				
154	646		Феодор Василиев	41				
		487	жена его Евдокия Михайловна		39			
			дети их					
	647		Михаил	19				
		488	жена его Екатерина		17			
	648		Иоакым	17				
		489	жена его Екатерина		18			
	649		Платон	13				
		490	Мария Сотовна вдова		60			
		491	дочь ей Дария		10			
155	650		Феодор Филипов	30				
		492	жена его Мавра		25			
		493	дочь их Домныкыя	2				
	651		Косма Артемов		87			
		494	жена его Пелагия Ныкитовна		44			
			дети их					
	652		Алексей	7				
	653		Петр	2				
156	654		Кирило Архипов Балихын	34				
		495	жена его Екатерина Филиповна		27			
			дети их					
	655		Димитрий	9				
		496	Тетьяна		3			
	656		Емелиян	1				
		497	Ксения		16			
157	657		Мирон Афанасиев	45				
		498	жена его Ксения Демыдовна		40			
			дети их					
	658		Григорий	12				
		499	Марфта		15			
		500	Иустына		11			
		501	Евдокия		1			
СЛОБОДЫ КАЗЕННОЙ								
158	659		Иоан Кырылов Вербец	38				
			служителя его					
		502	Мария Николаевна		32			
	660		Алексей	12				
	661		Ефим	14				
159	662		Феодор Степанов Кырпа	40				
		503	жена его Мария Димияновна		34			
			дети их					
	663		Костантин	8				
		504	Гликерия		7			
	664		Яков	3				
	665		Иоан Василиев	76				
			дети его					
	666		Петр	25				

		505	Феодора		14			
160	667		Феодор Никитыч Жученко	57				23
		506	жена его Зеновея Тимофеевна		25			
	668		сын их Дионисий	2				
161	669		Василий Александров Кравец	29				
		507	жена его Евдокия Акымовна		26			
			деты их					
	670		Костантын	3				
	671		Григорий	1				
			служители их					
	672		Максым	33				
	673		Павел	14				
162	674		Яков Иоанов Пшенишный	45				
		508	жена его Зеновея Сидоровна		41			
			деты их					
	675		Диомид	15				
	676		Григорий	3				
163	677		Емелиян Петров Дубина	60				
		509	жена его Елена Алексеевна		45			
		510	дочь их Евдокия		5			
	678		Даниил Иванов Кравец	31				
		511	жена его Евфросиния Ивановна		19			
		512	теща его Акылина вдова		65			
164	680		Фома Антонов Корженко	32				
		513	жена его Елена Семеновна		26			
			деты их					
	681		Емелиян	8				
	682		Мыхаил	5				
	683		Емелиян	3				
	684		Филип	1				
	685		Иоан Иоанов Бойко	55				
		514	жена его Мария Семеновна		26			
			деты их					
		515	Параскева		3			
		516	Анна		2			
			служители их					
	686		Панас Мацапей	54				
	687		Алексей	15				
165	688		Феодор Яковлев Великий	42				
		517	жена его Зеновея Стефановна		33			
			деты их					
	689		Давид	13				
		518	Агри [пи] на		10			
	690		Леонтый	5				
	691		Николай	1				
			при них живут					
	692		Васылий Гаркуша	46				
	693		Иоан Гаркуша	52				
		519	жена его Мария Михайловна		42			
			деты их					
		520	Агрипина		10			
	694		Дионисий	13				
166	695		Иоан Трофимов Шуманенко	37				

		521	жена его Ксения Феодоровна		28			
			братья ей					
	696		Иоан	20				
	697		Кодрат	18				
	698		Мирон Тарасыев	31				
		522	жена его Агафия Федоровна		28			
		523	дочь их Марфа		2			
167	699		Лукаш Василиев Волошын	28				
		524	жена его Марина Василиевна		25			
			дети их					
		525	Евдокея		4			
	700		Климент	2				
	701		Иосыф Семенов Швец	39				24
		526	жена его Анна Филиповна		27			
	702		сын их Емелиян	2				
168	703		Корнилий Михайлов Коломиец	56				
		527	жена его Анна Гавриловна		49			
		528	дочь их Евфросиния		2			
			проживает в них					
	704		Макар Цаберябий	36				
	705		Тарас Петров вдов	50				
169	706		Роман Михайлов Чабан	24				
		529	жена его Улияна Ивановна		17			
			служители их					
	707		Трофим	17				
	708		Якым	18				
		530	Параскева вдова		60			
170	709		Григорий Лукьянов Бойко	39				
		531	жена его София Феодоровна		25			
			дети их					
	710		Антоний	9				
		532	Тетьяна		10			
		533	Анна		7			
			соседи их					
	711		Гаврило Якимов	38				
		534	жена его Анна Даныловна		29			
	712		сын их Иоан	2				
171	713		Леонтий Чыркас	40				
		535	жена его Мария Василиевна		35			
			дети их					
	714		Михаил	6				
	715		Гавриил	3				
	716		Николай Волошын	40				
		536	жена его Ксения		35			
	717		сын их Иоан	2				
172	718		Косма Андреев Рогевский	44				
		537	жена его Мария Василиевна		32			
			дети их					
		538	Любовь		16			
		539	Настасия		8			
		540	Матрона		5			
		541	Анна		4			
		542	Пелагия		1			

	719		служитель их Стефан	24				
173	720		Феодор Филипов Литвын	42				
		543	жена его Феодосия Василиевна		37			
			деты их					
	721		Захарий	20				
		544	Ефимия		14			
		545	Акылина		10			
	722		Андрей	13				
		546	Домныкыя		9			
	723		Иоан	4				
		547	Евдокия		6			
174	724		Павел Василиев Белий	42				
	725		товариш его Матфтей Харитинив Солонский	49				
			служители их					
	726		Филип Васылиев	24				
	727		Васылий	26				
	728		Иоан	21				
	729		Михайло	13				
		548	Евдокия вдова		27			
	730		сын ее Павел	2				
	731		Лазарь Тимофеев	30				
	732		Феодор Стаднык	45				
	733		Тыхон	38				
175	734		Леонтий Феодоров Поперайло	44				25
		549	жена его Улияна Иосыфовна		33			
			деты их					
	735		Иоан	12				
	736		Иоан	8				
		550	Матрона		5			
			соседи их					
	737		Феодор Белоус	55				
		551	жена его София		38			
	738		сын их Григорий	11				
176	739		Димитрий Павлов Доник	59				
			соседи его					
	740		Дорофей Моисеевич	49				
		552	жена его Евдокия Ивановна		40			
			деты их					
	741		Андрей	13				
	742		Ефим	10				
177	743		Григорий Естафиев Таран	47				
		553	жена его Екатерина Яковлевна		31			
			деты их					
		554	Тетяна		10			
		555	Наталия		4			
		556	Анастасия		1			
178	744		Иван Григориев Донык	38				
		557	жена его Васса Савична		24			
			деты их					
	745		Ефим	5				
		558	Мария		2			
	746		служитель их Ияков	10				

179	747		Петр Шулга	25				
		559	жена его Марина Илечна		17			
	748		служитель их Васылый	25				
	749		Иоан Игнатьев Волошин	41				
		560	жена его Феодора Ивановна		39			
			деты их					
	750		Сымеон	7				
		561	Параскева		5			
	751		Иоан	2				
180	752		Васылий Костантинов Волошын	38				
		562	жена его Мария Филиповна		31			
			деты их					
	753		Стефан	8				
	754		Трофим	6				
		563	Параскева		2			
181	755		Петр Григориев Волошын	50				
		564	жена его Ксения Василиевна		37			
			деты их					
	756		Яков	7				
		565	Пелагия		5			
		566	Ирина		3			
	757		Иоан Волошын Чабан	34				
		567	жена его Улияна Романовна		17			
		568	мать ей Варвара Андреевна вдова		40			
		569	дочь ей Параскева		11			
182	758		Илия Иванов Кодра	49				
		570	жена его Анна Николаевна		35			
			деты их					
		571	Васса		8			
		572	Параскева		5			
	759		Климент	2				
		573	Параскева		1			
183	760		Стефан Данылов Нызкый	42				
		574	жена его Мария Григориевна		29			
			соседи их					
	761		Феодор Остафов	44				
		575	жена его Мария Даныловна		35			
	762		сын их Петр	12				26
	763		служитель их Антоний	21				
184	764		Игнатий Феодоров Волошын	44				
		576	жена его Акилина Ивановна		40			
			дети их					
	765		Никыта	12				
	766		Иоан	11				
	767		Тимофтей	1				
		577	Ефимия		3			
185	768		Андрей Григориев Горб	77				
		578	жена его Надежда Григориевна		23			
	769		сын их Андрей	3				
			служители их					
	770		Сымеон Немий	24				
		579	жена его Марина		20			
	771		Авраам Иванов	27				

		580	Марина		15			
186	772		Васылий Никытыч Сватков	40				
		581	жена его Домна Михайловна		30			
		582	дочь их Олена		4			
СЛОБОДЫ ОСТРОУХОВОЙ								
187	773		помещик капитан Петр Романов Остроухов	50				
		583	жена его Анна Николаевна		35			
			деты их					
	774		Павел	9				
	775		Васылий	6				
			дворовие их					
	776		Тымофтей Скляренко	25				
	777		Роман Чабан	25				
	778		Иосиф Липовой	16				
	779		Леонтий Стадник	20				
	780		Иоан Бойко	50				
		584	Евдокия Алексеевна вдова		20			
	781		сын ей Афанасий	1				
	782		Михаил Иванов	30				
		585	жена его Марфа		20			
			ПОДДАННЫЕ И ИХ ДОМАШНИЕ					
188	783		Игнат Филипов Слепченко	35				
		586	жена его Зеновея Григориевна		25			
		587	дочь их Дария	7				
	784		служитель их Тараса Штопенко	30				
	785		Никита Панамаренко вдов	30				
		588	маты его Ефимия Афанасиевна вдова		47			
			деты ей					
	786		Иоан	7				
		589	Пелагия		9			
		590	Мария		13			
189	787		Иосиф Антонов Конак	27				
		591	жена его Ефросиния Денисывна		20			
	788		Петр Кирилов Литовченко	27				
		592	жена его Варвара Акымовна		27			
	789		брат его Иуда Кырилов	20				
		593	жена его Евдокия Даныловна		17			
190	790		Ияков Самеленко	40				27
		594	жена его Мария Иосифовна		30			
			деты их					
		595	Пелагия		10			
	791		Семион	7				
	792		товариш его Филон Копенко	30				
		596	жена его Ирина Алексеевна		25			
191	793		Евтихий Семенов Тартичный	32				
		597	жена его Варвара Мартыновна		39			
	794		сын их Моисей	14				
	795		Феодор Григориев Люлка	45				
		598	жена его Ксения Ныкитовна		25			
		599	дочь их Мария		1			
192	796		Иван Демиянов Ныковенко	28				
		600	жена его Домникия Ивановна		25			

	797		сын их Петр	4				
	798		Иван Федоров Москаль	27				
		601	жена его Ксения Стефановна		20			
	799		Иосыф Василиев	28				
		602	жена его Мария Феодоровна		25			
	800		сын их Иоан	11				
СЛОБОДА ПУТЫЛЕНОВОЙ								
193	801		помещик губернской секретарь Алексей Феодорович	51				
		603	жена его Варвара Иванова дочь		46			
+		604	дочь их маиорша					
		605	Прасковья		28			
			деты ее					
	802		Николай	6				
		606	Александра		1			
			дворовые служителе					
	803		Павел Жук	52				
	804		Филип Чуб	18				
	805		Андрей	22				
	806		Артем	15				
	807		Гаврыла	14				
	808		Гаврыла	18				
	809		Стефан	12				
	810		Савонт	16				
	811		Феодосий	12				
		607	Мария		32			
		608	Анна		35			
		609	Агрипына		35			
	812		сын ее Петр	1				
		610	Дария		15			
		611	Евдокья		12			
		612	Ирына		10			
	813		Дмитрий Остафов	37				
		613	жена его Наталия		30			
			деты их					
		614	Пелагия		10			
		615	Параскева		1			
		616	Анна Мойсеевна вдова		50			
			деты ее					
		617	Феврония		12			
		618	Агафия		10			
	814		отставной вахмистр Иоан Дядков	50				
		619	жена его Фе [д]осия		35			
			ПОДДАННЫЕ И ИХ ДОМАШНИЕ					28
194	815		Афанасий Иванович Бойдаков	36				
		620	жена его Мария Демяиновна		31			
			деты их					
		621	Евдокия		5			
		622	Феодосия		2			
	816		Захарий Савич Гласунов	39				
		623	жена его Мелания Карповна		37			
			деты их					
	817		Дмитрий	8				

		624	Мавра		4			
	818		Никон	2				
	819		Авакум	15				
195	820		Иван Коваль	40				
		625	жена его Анна Аврамовна		40			
			деты их					
	821		Якым	18				
	822		Артем	15				
		626	Тетияна		8			
	823		Андрей	5				
	824		Прокофий	3				
	825		Васылий Панченков	36				
		627	жена его Агафия Илечна		25			
			деты их					
	826		Василий	3				
		628	Ксения		1			
196	827		Кирило Остафов Вололов	30				
		629	жена его Пелагия Павловна		26			
	828		Трофим Яковлев Таран	36				
			деты их					
		630	Ксения		9			
		632 ?	Мария		2			
	829		Михаил	1				
197	830		Кодрат Петров Марусенко	55				
		633	жена его Екатерина Устыновна		50			
			деты их					
	831		Фома	19				
		634	Иустына		7			
		635	Любовь		13			
		636	Мария		1			
	832		Архып Кодратов	30				
		637	жена его Параскева		20			
		638	дочь их Матрона		7			
198	833		Григорий Онофриев Рубан	41				
		639	жена его Евфросиния Ивановна		31			
			деты их					
	834		Андрей	9				
		640	Тетияна		4			
	835		Кирило	9				
	836		Артем Антонов	25				
		641	жена его Акылина Стефановна		25			
	837		сын их Ныкыта	1				
	838		брат его Ныкыта	28				
199	839		Иоан Яковлев Чабанец	31				
		642	жена его Дария Савычна		25			
			деты их					29
	840		Максым	8				
	841		Филып	6				
+			Марина		4			
	842		Иоан	2				
	843		Сымион	1				
200	844		Харытон Васи́лиев	37				
		643	жена его Анна Петровна		37			

			дети их					
		644	Анна		11			
		645	Мария		7			
		646	Наталия		4			
	845		Кодрат	2				
	846		Карп Кодратов Мерочнык	50				
		647	жена его Ксения		36			
			дети их					
	847		Васылый	10				
	848		Антон	9				
	849		Стефан	18				
	850		Васылий	14				
201	851		Савва Иванов Корсун вдов	63				
		648	жена его Ирина Демяновна		22			
			дети их					
	853?		Васылий	3				
	854		Ияков	1				
202	855		Стефан Чумак	29				
		649	жена его Агрыпына Яковлевна		27			
	856		сын их Ныкита	2				
	857		брат его Феодор	19				
203	(829)		помещик порутчик Иоан Григориев Вогинский	30				
			дворовие его служители					
		(654)	Мелания Аврамовна вдова		28			
		(655)	дочь ей Елена		10			
	(830)		Сымеон	18				
	(831)		Трофим	12				
	(832)		Феодор	4				
		(656)	Зеновея		45			
			дети ей					
		(657)	Евдокия		12			
		(658)	Александра		6			
		(659)	Титяна		3			
	(833)		Ефим Швец	22				
		(660)	жена ево Мария		17			
	(834)		Пахом	30				
			ПОДДАНИЕ					
204	(835)		Стефан Чуб	40				
		(661)	жена ево Параскева		30			
			дети их					
		(662)	Евдокия		13			
	(836)		Григорий	5				
	(837)		Дорофей	2				
	(838)		Иоан Ткач	40				
		(663)	жена ево Евфросиния		35			
			дети их					
	(839)		Алексей	12				
		(664)	Параскева		3			
205	(840)		Даныло Музика	30				
		(665)	жена ево Васса		25			
	(841)		сын их Кирило	5				
	(842)		Моисей Старой	60				30

		(666)	жена ево Матрона Ивановна		45			
	(843)		сын их Филон	20				
206	(844)		Евфим Иосифов Чайченко	40				
		(667)	жена ево Мария		35			
			деты их					
	(845)		Антон	12				
		(668)	Пелагия		10			
	(846)		Василий	8				
	(847)		Дорфтей	6				
		(669)	Марфа		4			
СЛОБОДЫ ВОРОТИНЦЕВОЙ								
207	(848)		помещик прапорщик Алексей Савич Воротынец	55				
		(670)	жена ево Наталия Карповна		40			
208	(849)		брат ево Григорий Савич Воротынцов	40				
		(671)	жена ево Варвара Антоновна		35			
			деты их					
		(672)	Мария		15			
		(674)	Прасковья		7			
			крепостные их					
	(850)		Матвей	30				
		(674)	жена ево Мария		20			
			деты их					
	(851)		Яков	3				
		(675)	Феодосия		2			
		(676)	Евдокия вдова		40			
	(852)		сын ей Исаия	8				
	(853)		Иоан	15				
209	(854)		прапорщик Яков Кузмич Арестархов	30				
		(677)	жена ево Ефимия Игнатовна		23			
		(678)	маты ево Стефанида Карповна		50			
			крепостные их					
	(855)		Мартын	30				
	(856)		служитель их Ияков	16				

Экстракт сколко при више писаном Покровском приходе в двухстах девяти дворах обретается		Число обоего пола душ					
		Исповедовшихся и причастившихся		не исповедавшихся за малолетством кои ниже семи лет		ИТОГО	
		мужеска пола	женска пола	мужеска пола	женска пола	мужеска пола	женска пола
попов		2					
дядек		1					
жен их			2				
Дети их	Мужеска пола	1		1			
	Женска пола		2		2	5	6
Разночинцев и воинских обывателей		56					
жен их			50				
Дети их	Мужеска пола	22		29			
	Женска пола		14		23	107	87
Подданных крестьян		338					
жен их			303				
Дети их	Мужеска пола	193		132			
	Женска пола		129		113	663	545
дворовых и наемных служителей		71					
жен их			26				
Дети их	Мужеска пола	9		4			
	Женска пола		11		3	84	40
Итого		693	531	166	141	859	678

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО І ТЕОРІЯ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ

Протягом останніх п'ятнадцяти років новітня українська історіографія зробила вагомий внесок в дослідження історії козацтва. Зараз ми знаходимось на своєрідному етапі, коли критична маса нововведеного в науковий обіг документального матеріалу і проведені на її основі дослідження дають змогу переосмислити історію козацтва як з фактологічного, так і з методологічного боку. Тому не випадково, що останнім часом з'являються праці, в яких представлений синтетичний погляд на козацтво і його місце в історії України.

Кілька таких праць з'явилися на світ протягом буквально кількох останніх місяців. Почесне місце серед них займає унікальний ілюстрований альбом з історії України доби козацтва, виданий Володимиром Недяком. Представлені тут кілька тисяч ілюстрацій плюс авторські тексти сучасних науковців дають підстави вважати це видання своєрідним фундаментальним пам'ятником козацтву. Не випадково українські дипломати, бізнесмени і особисто президент Ющенко вже використовують це видання як візитну картку України.

Власне бачення еволюції козацтва дає у новому виданні нарис історії України Наталя Яковенко. Дещо стисліше хронологічно, до середини XVII ст., огляд історії козацтва в контексті релігійних проблем здійснив Сергій Плохій. Своєрідний підхід до історичного процесу в Україні було представлено в колективній праці з гучною назвою «Цивілізаційна історія України», де виділено окремий розділ «Козацька цивілізація». В цей перелік найновіших публікацій добре укладаються видані дещо раніше монографія Віктора Брехуненка з проблем козацько-московських стосунків з геополітичною картою Східної Європи до середини XVII ст. і ґрунтовна стаття Владислава Грибовського про козацько-ногайські стосунки в контексті Великого Кордону. Так само, хай і дещо наперед, хоча також згадати підготовлену до друку, задуману як фундаментальна праця, двотомну історію українського козацтва, яка, як сподіваються автори, має побачити світ вже найближчими місяцями.

Кожна з названих праць, не рахуючи ряду робіт попередніх років, дає своє бачення принципових проблем історії козацтва: від з'ясування природи козацької спільноти до осмислення її історичної долі. Кожна з них потребує окремого аналізу, але зараз для мене важливим є інше. Спалах видань з синтезою історії козацтва не тільки тішить серце козакознавця, але і дає новий привід для роздумів. Можна погоджуватись чи не погоджуватись з окремими положеннями авторів чи авторських колективів, визнавати їх аргументацію чи відповідний, що приємно відзначити, здебільшого високий науковий рівень, але очевидним є те, що сучасні уявлення про козацтво вже принципово відрізняються від тих, які були п'ятнадцять років тому, на початку розвитку новітньої української історіографії. Впадає у вічі також ще одна обставина. Якщо брати магістральний напрямок сучасного осмислення історії козацтва, то серед науковців все більше утверджується цивілізаційний підхід до цієї теми, його оцінка насамперед як прикордонної спільноти на Великому Кордоні між двома цивілізаціями. Іншими словами, при оцінці козацтва українські історики принципово змінили масштаб історичного виміру.

Історіографія XIX-XX ст., незалежно від її напрямків, вивчала козацтво як частину українського суспільства або державних організмів, до яких входили українські землі. Відповідно, мова йшла про соціальні, військові чи політичні проблеми історії козацтва в стосунках з його найближчим оточенням. Закономірність такого підходу кількох поколінь істориків очевидна. Водночас, цей підхід не виходив за межі конкретних координат, в яких досліджувалось козацтво. Тому, наприклад, якщо радянська історіографія брала за основу соціально-класові відносини, то козацтво оцінювалось виключно як їх породження. Навіть протистояння козацтва з турками і татарами теж розглядалось насамперед як породження конкретних місцевих умов і оцінювалось через призму міжнародних військових і політичних відносин в регіоні. В цій системі координат, в залежності від національної приналежності істориків, козацтво виступало, з одного боку, як безкінечний борець проти турецько-татарської агресії, але з іншого - як один з дургорядних учасників протистояння, який то допомагав, то плував карти основним гравцям геополітичної сцени.

Цивілізаційний підхід до історії козацтва приваблює тим, що він не заперечує більшість попередніх оцінок козацтва, але розглядає їх як проміжні, часткові або похідні від оцінки більш загальної. Якщо провести зустрічну перевірку попередніх і сучасних поглядів на козацтво, то ми отримуємо досить коректний результат: більшість концепцій різних наукових шкіл доповнюють одна одну. Мені здається, що за штрихами окремих фактів і скупченням проблем ми, нарешті, наближаємось до бачення цілісної картини історії козацтва.

Водночас, продекларований і за часом поки що новий підхід до історії козацтва вимагає відповідного методологічного і методичного підґрунтя для наукових студій. Адже набагато легше створити термін «козацька цивілізація», ніж аргументовано пояснити його право на існування. І тут поки що йдуть пошуки загальної концепції, на яку можна опиратись в такого плану студіях. Між тим, і це все-таки не секрет, термінологія, якою ми оперуємо, намагаючись моделювати історію козацтва в цивілізаційному контексті, прямо чи опосередковано запозичена нами з концепцій західної, в широкому розумінні цього терміну, історіографії та історіософії.

Останнім часом вітчизняні дослідники все ширше оперують поняттям „Великого Кордону” для осмислення місця українських земель в історичному розвитку європейської цивілізації. В українській історіографії цей термін першим почав застосовувати Ярослав Дашкевич, він же в загальних рисах познайомив нас і з теорією „Великого

Кордону". Водночас, нашим дослідникам залишається практично невідомим цілий напрямок світової історіографії, який дістав назву теорії „Великого Кордону”.

Тому є потреба в тій чи іншій мірі, не абсолютизуючи цю теорію, ознайомитись з її першоджерелами і тими можливостями, які може дати дослідникам України і українського козацтва її застосування, оскільки останніх вона стосується насамперед.

Творцем теорії Великого Кордону був американський історик Фредерік Джексон Тернер, який у 1893 році виступив в Чикаго із знаменитою в американській історіографії доповіддю про значення „Великого Кордону” для американської історії. Все наступне життя Тернер присвятив популяризації своїх ідей і досяг в цьому великих успіхів. Зрештою, значна частина американських істориків опинилась під впливом ідей Тернера, і навіть якийсь час здавалося, що його оцінки історичного минулого Сполучених Штатів будуть визнані єдино правильними, аж поки своєрідний бунт ряду вчених в середині 1930-х років не перервав монополію поглядів Тернера на американську історію. Перетерпівши зливу критики, його теорія, хоча і втратила ореол єдино правильного вчення і була обмежена в застосуванні, але збереглась як досить впливова школа в американській історіографії.

Суть же цієї теорії досить проста. Тернер першим чітко сформулював абсолютно очевидну, але до нього чомусь не зафіксовану тезу, що конфлікт між білими поселенцями Америки і місцевими індіанцями носив насамперед не політичний чи економічний характер, а був конфліктом між різними цивілізаціями. Його зовнішню канву складала боротьба європейців за землі. За чотириста років, приблизно з кінця XV до кінця XIX ст., європейські колонізатори повністю освоїли американський континент, так що вже не залишилось незаселених ними територій. Для США вся попередня історія, до кінця XIX ст., була історією освоєння Великого Заходу, головним рушієм якої виступала наявність вільних земель, що спонукали американських поселенців до просування на захід. Вся попередня історія Америки була історією безперервного зростання. І всі інституції американського життя формувались саме під впливом умов Великого Кордону.

Це принципово відрізняло американську націю від народів старого світу. Розвиток останніх відбувався на обмеженій території. В Америці відносно схоже явище спочатку спостерігалось на Атлантичному узбережжі, звідки розпочалась колонізація континенту. Там відбувалось ускладнення суспільних інституцій, розвиток економіки від простих форм до промислового виробництва. Однак лише рух на захід дав Америці той незвичайний динамізм зростання у всіх сферах життя суспільства, який відрізняє її від всіх інших країн. Ця експансія на захід з її новими можливостями та постійним контактом з простим і примітивним, з точки зору європейця, життям сформувала американський характер. Тому справжня історія Америки, на думку Тернера, це не історія Атлантичного узбережжя, а історія Великого Заходу.

Тернер вказав, що до нього американські автори звертали увагу в основному на збройну боротьбу на кордоні – «фронтієрі», але процеси, які відбувались там, ніколи не були предметом аналізу економістів та істориків. Між тим, американський фронтієр принципово відрізнявся від європейських кордонів з їх фортецями, лініями укріплень та ін. Це була межа між «дикістю» і європейською цивілізацією. Головна особливість американського кордону полягала в тому, що він проходив по межі вільних земель. При цьому для Тернера вільними були землі, на яких не було поселень європейців, а освоєними, відповідно, навпаки. З огляду на те, що Тернер взагалі не помічав індіанців, не тільки пізніші критики, але і прихильники Тернера вказували, що він був до певної міри білим шовіністом.

Тернер ставив перед істориками Америки завдання дослідити, як європейське життя поширювалось на американському континенті і як Америка видозмінювала це життя. Для нього рання американська історія була історією зростання і мутації європейського зародку в американському середовищі. На думку Тернера, історики занадто багато уваги приділяли європейському походженню американців, але занадто мало – американським факторам. Адже фронтієр був смугою не тільки раптової і ефективної колонізації Америки, але і американізації європейців. Колоністів формувала дика природа. Початково вони були європейцями - за одягом, заняттями, знаряддями праці і мисленням. Але дикість навіть у XIX ст. зривала з них лоск цивілізації – позбавляла європейського одягу і житла, залізниць і пароплавів та ін. Поселенці потрапляли в умови первісної природи. Вони пересідали з залізниць в каное, жили в індіанських вігвамах, навчилися сіяти кукурудзу, ходити індіанськими стежками, знімати скальпи та робити інші, потрібні в нових умовах справи. Коротше кажучи, умови фронтієру повністю детермінували життя людини.

Крок за кроком європейці трансформували «дикість» в «цивілізацію», але новостворене не було чистим європейським продуктом. Це вже був якісно новий витвір – американці. Спочатку на східному узбережжі фронтієр був кордоном Європи. Але, рухаючись на захід, він все більше ставав американським. Навіть території, які він залишав за собою, були вже не європейськими, а зберігали фронтові риси. Просування фронтієру вглиб континенту вело до постійного віддалення від європейських впливів і зростання незалежності американського життя. І вивчення цього руху на захід і людей, які зростали під впливом цих нових умов, а також його політичні, економічні та соціальні наслідки – це і є дослідженням дійсно американської складової історії США.

Протягом XVII ст. фронтієр рухався до верхів'їв атлантичних рік сходу Америки, потім на відносно довгий час стабілізувався і ці землі стали заселеним на європейський манер регіоном. В першій половині XVIII ст. розпочався новий процес. Торговці дістались Огайо, а в середині сторіччя шотландсько-ірландська та германська колонізація просунулась до західної частини Віргінії і до Кароліни, дійшла до французьких володінь. У 1763 році король намагався зупинити це просування, заборонивши поселення поза лінією водоподілу річок Східного

узбережжя. Але це не допомогло, оскільки насправді влада не могла протистояти стихійній колонізації нових земель. Під час революції відбулось заселення Огайо, а у 1790 році перший перепис населення США визначив межі заселення європейців. З кожним наступним десятиріччям просування на захід відбувалось швидкими темпами. Перепис 1820 року засвідчив, що заселені території вже включали в себе Огайо, тобто гори вже залишилися в тилу американських поселенців, які незабаром досягли південного сходу Міссурі і половини Луїзіани. Ці заселені території оточили території індіанців, і тепер управління цими племенами стало предметом внутрішньої політики. В середині XIX ст. лінія сільськогосподарського фронтієру з індіанськими територіями досягла Небраски і Канзасу. Але через золоту лихоманку західна межа колонізації раптово перестрибнула в Каліфорнію і лише потім стала заповнювати внутрішні регіони континенту.

Кожний новий етап просування європейців на захід був пов'язаний з природними прикордонними межами, які сучасники кожний раз вважали черговою «останньою лінією». Це були гори атлантичного водоподілу, річка Місісіпі, Скелясті гори та ін. Кожний новий кордон долався як мирним натиском поселенців, так і серіями індіанських війн.

Перший, атлантичний фронтієр дав зародки процесів, які потім повторювались на кожному новому фронтієрі. Європейці вперше потрапили в прості і суворі природні умови, тут вони вперше зустрілися з індіанською проблемою, тут виникла проблема громадської і державної земельної власності, земельної політики, тут відбувався розвиток політичних інституцій, релігійної та освітньої активності. І шляхи вирішення цих та інших схожих проблем на початковій території колонізації дали зразок їх вирішення для наступних фронтієрів. І їх дослідження є важливим для розуміння того, як з'явилося і формувалося американське суспільство. Тернер наголошував, що кожний новий фронтієр використовував вже існуючі надбання попереднього досвіду і привносив в нього щось своє. Історія Сполучених Штатів часів колонізації була незвичайною сторінкою історії цивілізації, історії бурхливого соціального розвитку суспільства. І цю сторінку можна читати рядок за рядком, від сходу до заходу. Соціальна історія Америки розпочалась з індіанців, мисливців і торгівців. І відразу розпочалась дезінтеграція «дикості» – індіанського суспільства з появою торгівлі. За цим ішли поселення фермерів з обробіткою землі, посівами кукурудзи і зернових, формуванням фермерських громад. І нарешті з'явилися міста з промисловістю і відповідним соціальним устроєм. Різні види активності і різні категорії поселенців проникали на захід з різною швидкістю. Коли сільськогосподарський фронт ще був коло гір на схід від Міссурі, торгівці і мисливці вже проникли до Скелястих гір.

Особливо велику роль в просуванні на захід відігравала торгівля. Торгові пости заглиблювались в індіанські території, залишали індіанців далеко позаду себе, і вони потім потрапляли в конфлікти з основною хвилею поселенців. Завдяки торгівлі, завдяки до появи білих поселенців, індіанське життя зазнавало значних змін – торгівці постачали індіанцям товари та зброю. Торговий фронт підривав сили індіанців, оскільки робив їх залежними від білих. Водночас, постачаючи індіанцям вогнепальну зброю, торгівці збільшували їхню здатність до опору поселенцям, сільськогосподарському фронтієру. Французька і англо-американська колонізації за своєю моделлю дещо відрізнялись одна від одної. В Канаді домінував торговий фронтієр, тоді як в англійській – сільськогосподарський.

Однак саме торговий фронтієр торував дорогу для цивілізації. Стежки торгівців поступово перетворювались на справжні дороги, по яких на захід рухались поселенці, а потім тут будувались залізниці. Торгові пости виникали на місцях індіанських поселень, які знаходились в зручних місцях, найчастіше вздовж річок, а потім тут виростали вже європейські поселення і міста, наприклад, Чикаго.

Тернер не забував про індіанську проблему, але розглядав її лише в категорії індіанського фронтієру, де існувала постійна проблема війни і миру, боротьби білих поселенців за нові землі і витіснення індіанців. І це була чи не єдина справа, в якій поселенці потребували допомоги держави, лише тут велике значення мали органи влади і державні військові контингенти. Фронтіві пости служили для захисту поселенців з одного боку, але з іншого – зародками нових поселень. Водночас індіанський фронтієр залишався переважно стихійним і був доброю військовою школою для людей кордону – фронтієрменів.

Тернер робив спробу проаналізувати мотивацію руху на захід різних груп переселенців. Для багатьох це мало значення для досягнення більшої свободи, незалежності від суспільства. Саме тому кілька разів виникала колізія, коли влада колоніальних часів навіть намагалась обмежити експансію на захід. Основними піонерами часів східного узбережжя виступала умовна колоритна група, яку сучасники називали лісовими людьми, що були одночасно мисливцями, торговцями, скотарями і фермерами. Вони переселялись з місця на місце в пошуках кращих умов для проживання. Власне, фермерів приваблювали дешеві землі. Зростаючі сім'ї вимагали все більше землі, тому в її пошуках відбувалось переселення на нові землі, іноді за рахунок різкого зменшення населення на східних територіях. Водночас і для фермерів-піонерів була характерна особлива любов до свободи.

Тернер звернув увагу і на національну проблему в середовищі поселенців. На його думку, фронтієр визначив і етнічне лице нового американського народу. Початково берег Атлантики був англійським, але вся пізніша еміграція проходила через ці землі. Вже з ранніх колоніальних часів розпочалось поступове змішування різнонаціональних європейських поселенців. Згодом в багатьох регіонах домінуючим фактором була шотландсько-ірландська та німецька колонізація, яка була домінуючим елементом в багатьох регіонах. Подекуди вплив німців був настільки сильним, що, наприклад, у Вісконсіні навіть існувала ідея створення окремого німецького штату. Але і в таких регіонах сходу відбувалось змішування європейських колоністів різних національностей і далі на

захід вони просувались вже не як представники якоїсь європейської нації, а як американці. Це явище було засвідчене вже на початку XVIII ст.

Всіх колоністів об'єднували спільні економічні інтереси, у тому числі у стосунках з метрополією. Розвиток промисловості на півночі послаблював залежність колоній від Англії. Водночас, південь потрапив в залежність від півночі навіть в постачанні продовольства. Торгівля зв'язувала різні колонії. Іншими словами, в американських колоніях утворився власний, в значній мірі самодостатній ринок. Так само об'єднуючим і формуючим началом виступало законодавство, яке було вже не європейським, а чисто американським, оскільки розв'язувало специфічні місцеві проблеми.

Протягом всього життя Тернер розвивав свою теорію шляхом розгляду все нових складових американського суспільства, які, на його думку, були сформовані під впливом Великого Кордону. Предметом його уваги стали процеси становлення американської демократії, американського характеру, та ін. За Тернером, американська демократія була породжена не європейськими традиціями, а умовами фронтиєру, коли кожна людина мала вирішувати всі справи сама за себе і визнавала тільки ті суспільні інституції, які були їй потрібні і корисні. Американський характер з його індивідуалізмом, любов'ю до свободи та багатьма іншими рисами мав те ж саме походження. Американці втратили початкові національні риси, які були принесені ними з Європи, і в Новому Світі створили нову націю, нове суспільство, нову країну з усіма його політичними, економічними та соціальними інституціями.

Послідовники Тернера розвивали його основні ідеї в різних напрямках. Найбільш поширеним стало доскіпливе дослідження окремих фактів і явищ історії американського просування на Захід. Оскільки основні події історії США дійсно були пов'язані саме з цим процесом, то мова йшла про вивчення історії країни і її окремих регіонів, аж до мікроісторії включно, через призму теорії „Великого Кордону”. Популярною темою став розгляд кожного з окремих названих Тернером, а також нових «фронтиєрів», наприклад, гірничого, промислового та ін. Інші дослідники займалися пошуком «фронтових» ознак американської демократії і американського характеру.

Треба визнати, що використання теорії Тернера, як методологічної бази для вивчення власне американської історії, було досить плідним. Тут треба зауважити, що Тернер проголосив свої тези майже на зорі становлення американської історичної науки і протягом багатьох років був одним з її визнаних лідерів. Тому його численні послідовники, незважаючи на скепсис опонентів, створили власну, по-своєму цілісну і класичну картину американської історії. Водночас, ця «фронтowa» історіографія сама по собі є цікавим прикладом сполучення американської «фронтowej» методології і старого доброго позитивізму німецького зразка з надзвичайною увагою до найменших дрібниць, наприклад, форми вуздечок у ковбоїв дикого Заходу або способів покарання злочинців.

Поза історією США успіхи послідовників Тернера були скромнішими. Були зроблені досить численні спроби перенести теорію Великого Кордону на інші регіони планети, насамперед ті, де відбувалась швидка європейська колонізація. Великий інтерес становить спроба перенести ідеї Тернера на різні історичні періоди світової історії, наприклад, проблем стосунків стародавнього Риму з варварами на півночі. Але питома вага таких праць в національних історіографіях окремих країн, крім США, залишилась незначною. Водночас, повторює, що школа Тернера відбулась не тільки як явище американської, але і світової історіографії, а її ідеї цілком придатні для використання щодо контактних зон різних цивілізацій.

Аналіз поглядів Тернера, який в концентрованому вигляді дістав назву теорії Великого Кордону, породжує питання правомірності її застосування щодо історії України в цілому та історії українського козацтва, зокрема. Ми вже пройшли той етап розвитку української історичної науки, коли кожна нова для нас (бо тільки-но перекладена) праця західних політологів та істориків, кожна думка закордонних (звичайно, західних) істориків розглядалась нами як істина в останній інстанції. Тому і в теорії Великого Кордону не слід шукати універсальний інструмент для розв'язання всіх проблем історії козацтва. Водночас, зосередженість і спеціалізованість цієї теорії саме на прикордонних спільнотах і проблемах стосунків різних цивілізацій дає великий матеріал для порівняння. Так само привертає увагу глибина аналізу кожної, навіть зовні дрібної проблеми, пов'язаної з порубіжними спільнотами, що теж заслуговує на увагу і запозичення найкращого досвіду.

Література:

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада. – К., 2005.
2. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005.
3. Грибовський В. Запорожці і козаки в контексті Великого Кордону // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь-Запоріжжя, 2005. – Випуск 1. – С.95-131.
4. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
5. Україна – козацька держава (видавець В.Недяк). – К., 2005.
6. Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. – К., 2005.
7. Turner Frederic. The Significance of the Frontier in American History // The Turner Thesis Concerning the Role of the Frontier in the American History.- Lexington, Massachusetts, 1972. – P.3-27.

ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА Й КРИМСЬКИЙ ХАНАТ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ УКЛАДЕННЯ ПЕРШОГО КОЗАЦЬКО- КРИМСЬКОГО ДОГОВОРУ 1624 Р.*

Що українське козацтво й татари (кримські та ногайські) були приречені не тільки на протистояння між собою, а й на комплекс позаконфронтаційних стосунків є цілком очевидним. Очевидною є й залежність конкретного наповнення цього комплексу від багатьох різноформатних чинників - від ступеня саморозвою суб'єктів до геополітичної ситуації в Східній Європі. На сьогодні немає належних підстав вести мову про розвинутість політичних чи військово-політичних контактів українських козаків з татарами до 20-х рр. XVII ст. Утім однозначно можна стверджувати, що спілка 1624-1629 рр. постала не на голому місці. Своїми коріннями відповідна традиція сягає ще 20-х рр. XVI ст. У 1521 р. українські козаки під орудою канівського й черкаського старости Остафія Дашковича здійснили спільно з татарами спустошливий похід на Московщину¹. Зрозуміло, що реалізації задуму мусили передувати певні дипломатичні контакти. З українського боку їхніми носіями, з огляду на тодішні реалії козацького життя, могли бути лише представники литовської адміністрації, швидше всього люди пограничних старост. Але сам факт втягування козацтва в подібні спілки (поки що лише як об'єкта), з одного боку, створював прецедентне підґрунтя для майбутніх військово-політичних контактів козаків з Кримом, а з іншого - засвідчував відсутність у системі ціннісних орієнтирів козацтва перешкод для налагодження контактів такого типу з мусульманськими сусідами.

Наступні відомі на сьогодні вкраплення джерельної інформації щодо нашої проблематики відносяться до середини 80-х рр. XVI ст., доби, коли козацтво, як аргументовано показав С.Леп'яко², активно перетворювалося на самостійний суб'єкт міжнародних відносин у Східній Європі. Тепер кроки назустріч роблять вже самі козаки. У 1585 р. до кримського хана Іслам-Гірея прибули послы від козацького гетьмана Яна Оришовського з пропозицією найняти козаків на службу. Пропонувалося, щоб Іслам-Гірей “з ними (козаками. – В.Б.) помирився і давав їм своє жалування”, а вони у свою чергу готові йти, куди він накаже “опріч короля литовського”³. Відповідь хана була неконкретною, але обнадійливою. Однак до реалізації проекту так і не дійшло.

Впадає у вічі те, що ці козацькі порухи хронологічно сусідують зі спробами козаків встановити прямі контакти із Заходом у рамках формування антитурецької коаліції (справа К.Гамберіні та К.Дзержжа⁴) і водночас переплітаються з організацією крупних військових виправ козаків на Крим кінця 1584 – початку 1585 рр.⁵, а також, що особливо цікаво, із загостренням кримсько-турецьких стосунків⁶. Після ж невдачі кримського проекту козаки невдовзі знову пішли походом на татарські улуси⁷. Усе це не тільки засвідчує тактичний характер союзницьких намірів козацтва та добре орієнтування козацьких ватажків у міжнародних обставинах, а й наводить на думку про аналогію ситуації 1585 р. із обставинами першої половини XVII ст., у яких козацтво йшло на військові спілки з татарами. Адже і в 1624-1629 рр., і в 1635-1637 рр. ідея козацько-кримського союзу вигорала саме на тлі підвищення температури у відносинах Бахчисарая та Стамбула, яке йшло в парі із загостренням внутрішньополітичної ситуації в самому Криму. Те, що в кінці XVI ст. проступає тільки пунктирно, у першій половині XVII ст. помітно виразно: кримські еліти розглядають українських козаків як вірогідну підпору при розв'язанні обох проблем; у свою чергу українські козаки намагаються використати внутрішні конфлікти в ханаті та кримсько-турецьке протистояння (інша справа з якої глибини міркувань та з яким успіхом).

Безперечно, найвизначнішою віхою в дипломатичних (і не тільки) стосунках українського козацтва з Кримським ханатом до середини XVII ст., став військовий союз 1624-1629 рр. запорожців з братами Мегмет-і Шагін-Гіреями, які вели вперту боротьбу за виживання на владному олімпі проти Порти та відкрито толерованих нею внутрішніх конкурентів – попереднього хана Джанібек-Гірея та ногайського мурзи Кантеміра. Згадана козацько-кримська спілка досліджувалася від середини XIX ст.⁸ Однак попри таку давню історіографічну традицію доробок у цій ділянці залишає більше запитань, ніж дає відповідей. Фрагментарно з'ясовано навіть сам процес козацько-татарського зближення 1624 р. та власне перебіг переговорів з приводу укладення договору. Немає однастайності в історіографії і щодо визначення рушія першого союзницького контакту – появи українських козаків у війську Мегмет-і Шагін-Гірея під Кафою (липень 1624 р.), який став прологом укладення козацько-татарського договору. Навіть найприскіпливіші дослідники проблеми М.Грушевський та Б.Барановський не бралися впевнено стверджувати, з чийого боку виходила ініціатива першого зближення. Утім обидва були схильні визнати проявом козацької обережності відомі з джерел оповідки козаків польським чинникам про спонтанність своїх (козацьких) зв'язків з татарами влітку 1624 р.⁹ Натомість Ю.Мицик, вводячи до наукового вжитку кілька незначних джерел з польських архівосховищ, виголошує іншу версію: “...запорожці, що поверталися з морського походу повз Kierszt (Керч ?), запропонували свої послуги Шагін-Гіреєві”¹⁰. Іншими словами дослідник віддає ініціативу в козацькі руки, відводячи тут Шагін-Гірею пасивну роль. Проте, як видається, доказова база таких міркувань далеко небездоганна. Введення до наукового вжитку нових джерел, вписування проблеми в ширший контекст козацьких заходів на кримському напрямку, що передували оформленню кримсько-запорізької військової спілки, а також

* Посилання подано в авторській редакції

врахування специфіки перебігу союзницьких відносин практично не залишають сумнівів у тому, що ініціатива появи козаків під Кафою могла виходити лише з кримського боку.

Чи не найопукліше про відсутність у козацьких головах самостійно виношеної ідеї військової спілки з Мегмет- і Шагін-Гіреями свідчить продовження козаками практики походів на кримські улуси в часи інтронізації Мегмет-Гірея (весна 1623 р.) та після неї аж до літа 1624 р. Джерела чітко фіксують козацьку агресивність щодо Криму в 1623 р. Наприкінці травня коронний конюшний писав до архієпископа гнізнінського Лаврентія Гамбіцького, що “сам гетьман їх (козаків. – В.Б.) Дорошенко, повертаючись з низу, був під Перекопом і стада забрав”¹¹. Аналогічні звістки переповідав на початку липня в листі до того ж адресата коронний гетьман Станіслав Конецпольський: “А це мені вчора відомість з України прийшла, що Дорошенко, не тільки не заборонивши тим свавільним іти на море, але ще добре набравши під Перекопом добуток татарських, вже повернувся назад”¹². 12 жовтня С.Конецпольський писав Л.Гамбіцькому про те, що козаки “до Криму іти мали... що сам Дорошенко старший їхній з кількома тисячами за пороги пішов” і що тільки обіцянка самого Михайла не порушувати взятих перед Варшавою зобов’язань стримує похід¹³. Поширення серед кримців, котрі тоді з Мегмет-Гіреєм на чолі вибралися до Дністра, по голосу про козацькі наміри зауважував і коронний стражник Стефан Хмелецький тоді права рука С.Конецпольського в “татарській обороні”¹⁴.

Більше того, українські козаки не облишили походи на Крим і напередодні штурму Кафи 1624 р. Ще в квітні-травні 1500 запорожців та донців під орудою запорожця Дем’яна вибралися з Дону і, вклинившись углиб пів-острова, завдали удару по самому Старому Криму, де громили “базарні торги”, після чого донці повернулися назад, а українські козаки вирушили на Січ¹⁵. Те, що участь у виправі брали, судячи з російських джерел, лише запорожці, які перебували на Доні¹⁶, справи не змінює. Тогочасний характер вписаності донського чинника в соціальні практики українських козаків, а також дотичні донського питання реалії козацько-татарського військового союзу (у тому числі згадані події під Кафою) не дають підстав припускати ані можливу непоінформованість “донських” запорожців про задум старшини (якби такий був), ані дії останніх у розріз новій відомій їм лінії.

Від середини 10-х рр. XVII ст. між Доном та Січчю постійно відбувалися інтенсивні переміщення людності. Крім того, стосунки з Військом Донським верхівка українського козацтва не тільки поставила на широку ногу, а й розглядала кризу призму своєї загальної політики на польському та кримсько-турецькому напрямкові. А більшість спонтанних, хаотичних проявів українсько-донських взаємин, котрі зачіпали інтереси українського козацтва як такого, все одно так чи інакше впліталися в канву загальної політики¹⁷. Підтверджують це й події, зав’язані на козацько-кримському союзі 1624-1629 рр.: прихід під Кафу в липні 1624 р. з Дону 50 донців і 60 запорожців для участі в спільних діях українського й татарського війська, а особливо підпорядкування Січчю у 1625-1629 рр. здійснюваних з Дону морських походів інтересам своїх взаємин з Мегмет- і Шагін-Гіреями (у цей період донські козаки самостійно чи спільно із запорожцями здійснювали військові акції лише проти турецьких чинників, наважившись тільки на один потужний виступ, що шкодив інтересам Мегмет- і Шагін-Гіреїв – грабіжницький сухопутний похід під Перекоп 1625 р.)¹⁸. На користь визнання відсутності в українських козаків на момент організації походу Дем’яна налаштованості на спілку з угрупованням Мегмет-Гірея працює і той факт, що Шагін-Гірей, якого всі відомі джерела тільки й називають натхненником з кримського боку появи козаків під Кафою і який грав першу скрипку в налагодженні подальших козацько-татарських союзницьких контактів 1624-1629 рр., прибув до Криму з Персії лише 9 травня¹⁹. І вже після цієї появи закрутилася віхола детально розібраних В.Корольовим голосних козацьких походів під Стамбул²⁰, які змусили Порту відкласти кафинську експедицію, через що французький та англійський посли розцінювали їх як прояв підтримки козаками бунтівливих братів.

Зрештою, про пріоритет кримських чинників свідчать обставини укладення першого козацько-татарського трактату, а також стрижнева логіка функціонування укладеної спілки – постійне підштовхування кримцями козаків до спільних дій, а не навпаки.

Усе це схилиє до думки, що навесні 1624 р. українські козаки самостійних союзницьких намірів не мали й долучилися до татарського війська під впливом агітації Шагін-Гірея. В історіографії міцно утвердилася думка, що в подіях під Кафою взяла участь виключно ті запорожці, які завернули сюди після морського походу. Розходилися лише судження з приводу кількості козаків, оскільки введені до наукового вжитку джерела подають щоразу інші показники²¹. Однак залучення раніше невідомих дослідникам джерел дозволяє суттєво скоригувати історіографічну традицію.

Передусім однозначно впливає участь у подіях не тільки основного козацького загону, а й прихоськів з Дону – “донських козаків з п’ятдесят та черкас шістдесят”. Про таку ватагу звідомлював під Валуїками московських розмінщиків їхній кримський колега Ібреїм-паша²². Його слова підтверджував пізніше схоплений і страчений татарами московський посол І.Бегічев, що саме рухався до Туреччини. При цьому він повідомляв ще показовішу новину. Отже, за свідченнями І.Бегічева, “до Шан-Гірея прийшли з моря та з Міусу черкас чоловік з п’ятсот, а із Запорог де по Шан-Гіреєвій присилці черкаси до нього ідуть таки”²³. Чи дійсно калга очікував на козаків з Січі, чи посол зафіксував лише розпушені кримцями поголоски, сказати важко. Але бодай з огляду на присутність під Кафою загону з Дону можна висновкувати про куди глибшу опрацьованість українським козацтвом питання участі у цій військовій операції ніж неவிбагливий хвиловий потяг козаків, що прибилися до узбережжя Криму, повертаючись з морського походу. Координація дій з “донськими” запорожцями та донцями засвідчує, що українські козаки серйозно поставилися до Шагін-Гіреєвої пропозиції, не виключено навіть з поглядом на перспективу. Можливо саме такий підхід остаточно переконав калгу в можливості ефективно розіграти козацьку карту, підігрівши бажання результативно вплинути на козаків як безпосередньо, так і через Варшаву.

Вершиною бурхливих заходів Шагін-Гірея 1624 р. на польсько-козацькому напрямкові стала угода про військовий союз із українськими козаками, укладена на Січі в грудні 1624 р. в двох примірниках, писаних польською мовою окремо для козаків і Шагін-Гірея. Перший з них мав форму присяги козаків Шагін-Гірею, другий – Шагін-Гірея козакам. Автентичних текстів, на жаль, не відомо. Копію присяги калги, якою тільки й оперують дослідники, видрукував М.Грушевський²⁴. Зміст договору вже аналізувався в історіографії²⁵. Натомість самі переговори – не менш важлива ділянка - залишалися за кадром. Лише останнім часом завдяки знахідкам Ю.Мицика вдалося розкупорити цю проблему. Згаданому досліднику пощастило віднайти звістку про те, що спершу було досягнуто усної домовленості, а вже потім з'явився письмовий варіант²⁶. Подальші пошуки в архівах дозволили виявити два документальні джерела, що проливають світло на вихідні позиції сторін та на властиво переговорний процес.

Обидва документи вийшли з польського посольства Краушевського, котре в період козацько-татарських переговорів 1624 р. перебувало в Криму. “Пересторога” посла, подана до таємної ради 10 березня 1625 р., підтверджує інформацію з джерела, використаного Ю.Мициком, про багатоступеневість процесу досягнення домовленостей між сторонами. Власне Краушевський наводить ніби перший варіант присяги Шагін-Гірея, далі подає козацькі зауваги до неї й коротку власну оцінку тих загроз для Корони, які породжує договір. Інше джерело – “Новини з боку татар і козаків” – доповнює картину описом кількох суттєвих фрагментів переговорів.

Зіставивши “Пересторогу” зі змістом опублікованої М.Грушевським остаточної присяги Шагін-Гірея, не важко помітити, що остання увірала в себе ті вимоги, які, згідно з повідомленням польського посла, козаки висунули перед калгою після того, як ознайомилися з його позицією. А це у свою чергу засвідчує засадничу достовірність інформації Краушевського. Принаймні не викликають сумніву сам факт першого заприсягання Шагін-Гірея, факт відсутності в присязі заявлених послом козацьких вимог та факт висування козаками цих вимог. Питання виникають тільки щодо ступеня автентичності “пересторожної” присяги, а також з приводу того, чи насправді обмежувалися козацькі вимоги пунктами, зановотаними послом.

Отже, за дуже правдоподібною версією Краушевського, вихідна позиція Шагін-Гірея полягала в тому, щоб обмежитися зобов'язанням: а) не здійснювати “жодних вторгнень в державу найснішого короля Жигмунта”; б) надавати Польщі на її заклик військову допомогу проти неприятелів; в) “сусідську приязнь”, “мир, спокій, згоду” мати з Військом Запорозьким²⁷. Впадає в око, що калга, домовляючись з козаками, вводив в поле договору третій суб'єкт – Варшаву і при цьому більшість зобов'язань бере якраз супроти неї, а не супроти козацтва. Така формула давала йому вигоди одразу на двох напрямках: по-перше, зводила до мінімуму формалізацію перед козацтвом своїх союзницьких обов'язків при одночасному збереженні підстав вимагати в козаків збройної допомоги; по-друге, засвідчувала лояльність щодо Варшави; у тієї упродовж літа-осені 1624 р. Шагін-Гірей запобігав політичній та військовій підтримки - спілки проти Кантеміра й Туреччини, а також офіційного дозволу на використання її підданих - козаків. Калга добре розумів, що укладення ним договору без згоди короля могло якщо й не зруйнувати його польські плани, то погіршити стосунки з Варшавою. Наведені ж вище односторонні зобов'язання при мінімумі властиво “козацьких” статей суттєво пом'якшували б ситуацію.

Однак провід козаків виявив далекоглядність, певно несподівану для кримської сторони. За версією Краушевського, його політичні вимоги торкалися конкретизації пункту про приязнь. Козаки вимагали, аби “було долучено до цієї присяги, щоб з усіма Ордами прилеглими вам були приятелями приятелів наших постійно, статечно; при Війську Запорозькому стали, коли нам буде потреба”. Крім того, запорожці ставили питання про негайну виплату їм тих упоминків, які Крим отримав від Польщі²⁸. Очевидно козаки виявили велику настирливість, якщо вдалося досягти бажаного. В остаточному присяжному листі подибуємо заяву Шагін-Гірея, що їм від усіх підлеглих Бахчисараю татар (“від мене і від людей наших держави Кримської”) не буде чинитися жодної кривди. У протилежному випадку калга мусив би “десятьох за одного видати”. Калга також зобов'язувався надавати козакам військову допомогу²⁹. Ті у свою чергу брали аналогічний комплект зобов'язань супроти Криму. Врешті, у договорі відсутня будь-яка згадка про Варшаву³⁰. Звідси випливає не відбита в “Пересторозі” відправна козацька вимога до Шагін-Гірея - брати зобов'язання безпосередньо перед Військом Запорозьким, а не перед зверхником козаків – Польщею. І саме ця вимога остаточно усамодостатнює коло аргументів, що змушують скоригувати уявлення про деякі тодішні інтелектуальні горизонти козацької еліти.

Переговорний козацької верхівки з Шагін-Гіреєм та укладений договір – хронологічно перші, утім виразні свідчення того, що вона чітко уявляє козацтво самостійним і самодостатнім суб'єктом міжнародних відносин, у зв'язку з чим воліє визнання цього від Криму де-юре, а не задовольняється визнанням де-факто, як було ще зовсім недавно. На те, що то був не просто хвиловий настрій, а справді складова козацької системи вартостей, вказують наступні практики стосунків козаків з Кримом, що виникали на ґрунті спроб центральної влади ханату заручитися підтримкою козаків для розв'язання внутрішньодержавних проблем (1635-1637). Козаки тоді демонстрували намір надати їй підтримку лише після укладення відповідного договору. Така ідея мусила на середину 30-х рр. XVII ст. вже досить сильно засісти в козацьких головах, якщо не те що козацький провід, запорожці, які восени 1634 р. вибралися з Дону на море, не спокусилися на звабливі пропозиції калги Девлет-Гірея “спільно воювати під Білгородом Кантеміра”, а вимагали, “щоб він (калга. – В.Б.) надіслав послів своїх до них в Запоріжжя про прямиий договір”³¹.

Йдемо далі. Під час переговорів у поведінці гетьмана Каленика Андрієвича та його оточення відбилася ще й інша вельми важлива річ: вимога вивести за рамки договору Варшаву й обмежитися виключно Військом

Запорозьким віддзеркалює те, що козацька еліта вже мислить не тільки категоріями особистості козацького стану, як було раніше, а й фактично усвідомлює козацтво самодостатньою політичною одиницею в рамках політичного тіла Речі Посполитої. Принаймні можна стверджувати про виразний поступ козацької думки у згаданому напрямку. Вирізнення у цьому сенсі добігло такої межі, що шукаються зовнішні підпори для змагань з Польщею, поки що станових, але вже здобрих релігійним чинником. Можливих союзників козаки бачать не тільки в одновірцях донських козаках³², а й у мусульманських сусідах. Згідно з Договором 1624 р., калга брав на себе наступне зобов'язання: “Якби неприятели якийсь заявився у пана гетьмана, осавулів, отаманів і всього Війська Запорозького, я Шагін-Гірей, як тільки мене оповістять, з усіми беями і мурзами маю їм допомогати”³³. Як слушно зазначав Б.Барановський, “козаків можна було навіть ужити проти Польщі, стосунки з якою не склалися для татар добре”³⁴. У такому контексті цілком логічна глуха звістка московських джерел про те, що під час повстання М.Жмайла до Криму прибули козацькі гінці по допомогу³⁵. Тож, очевидно, можна обережно опустити з 1637 р. на 1625 р. нижню хронологічну межу практичних спроб українських козаків використати татар як союзників.

Важливим для уявлення тодішньої постави козацтва, а також деяких тогочасних практик позаконфронтаційних сусідських відносин козаків з татарами є опис церемоніалу підписання договору. Інформація Краушевського тут перегукується зі свідченнями, виявленими Ю.Мициком³⁶, суттєво доповнюючи їх. З'ясовуємо, що на Січ на чолі з Шагін-Гіреєм прийшло 12 тис. татар, напроти них було 8 тис. запорожців. Після укладення договору калга віддав козакам упоминки, яких ті вимагали. Потім козаки й татари спільно частувалися, а Шагін-Гірей із задоволення, що нарешті досяг бажаного, “сам кожному (козаку. – *В.Б.*) зосібна зі своєї руки чарку горілки давав”. Козаки, як вони традиційно робили в таких випадках, салютували з рушниць, татари ж при цьому “страху наїлися”³⁷.

Специфіка практичної реалізації обома сторонами договору 1624 р. – це вже окрема велика розмова.

¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 29.

² Леп'яко С. Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернівці, 1999. – С. 199.

³ Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). – Ф. 123. – Кн. 16. – Арк. 16; Див. також: Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 169.

⁴ Детальніше про це див.: Леп'яко С. Вказ. праця. – С. 150-155; Boratyński L. Kozacy i Watykan // Pogląd polski. - Kraków, 1906. - S. 22-39.

⁵ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 169; Леп'яко С. Вказ. праця. – С. 146.

⁶ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты. – СПб., 1887. – С. 346.

⁷ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 169.

⁸ Найповніший перелік літератури до середини XX ст див. в: Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. – Lydz, 1946. 3 новітніх розвідок див.: Мицик Ю.А. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. V. – С. 156-171; Брехуненко В.А. Стосунки українського та донського козацтва як чинник кримсько-козацького союзу 1624-1629 рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 4. – С. 116-129.

⁹ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 513; Baranowski B. Op. cit. – S. 5-7.

¹⁰ Мицик Ю.А. Вказ. праця. – С. 161.

¹¹ Extranea IX Polen. 63. – Vol. 102.

¹² Extranea IX Polen. 61. – Vol. 98.

¹³ Ibid.

¹⁴ Extranea IX Polen. 66 – Vol. 115.

¹⁵ Гермайзе О. Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського інституту народної освіти. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 125. О.Новосельський помилково приписує здійснення морського походу лише донським козакам (Новосельський А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.; Л., 1946. – С. 111.).

¹⁶ Інформація про похід відкладалася в трьох джерелах: у відписці московських посланців на розміну московських і кримських послів Артем Ізмайлова та Федора Степанова від 28 червня 1624 р., у царській грамоті цим посланцям від 3 липня 1624 р та в допитових свідченнях елеського пушкаря Афанасія Глухого від 11 липня 1624 р. Останній не уточнював, звідки здійснювався похід (РДАДА. – Ф. 123. – 1624 №2. – Арк. 90). Посланці, покликаючись на свідчення вихідців з Дону, звідомлювали Посольський приказ, що “у війну, де государ, з Дону ходило козаків і черкас стругів з шістдесят, а людей у них було тисячі з півтори, а отаман у них, де государ, був черкашенин Дем'янка”, інші інформатори посланців не уточнювали, звідки здійснювався цей морський похід (РДАДА. – Ф. 123. – 1624. – №2. – Арк. 83). Царська грамота дублювала повідомлення відписки (РДАДА. – Ф. 123. – 1624 №2. – Арк. 86).

¹⁷ Брехуненко В.А. Стосунки українського козацтва з Доном в XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 155-156, 175-178, 277-279.

¹⁸ Там само. – С. 162,

¹⁹ Baranowski B. Op. cit. – S. 27.

²⁰ Королев В.Н. Босфорская война. – Ростов-на-Дону, 2002. – С. 244-302.

²¹ Французький посол у Туреччині Рое оперує цифрою 800 чол. (Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 515); префект Кафи Еміддіо Дортеллі Д'Асколі – 4 тис. (Baranowski B. Op. cit. – S. 28); Шагін-Гірей у листі до короля наводить скромніші дані -300 чол. (Baranowski B. Op. cit. – S. 28).

²² РДАДА. – Ф. 123. – 1624 №2. – Арк. 312.

²³ РДАДА. – Ф. 123. – 1624 №3. – Арк. 107.

²⁴ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 517.

²⁵ Baranowski B. Op. cit. – S. 36.

²⁶ Мицик Ю.А. Вказ. праця. – С. 162.

²⁷ Extranea IX Polen 70. – Vol. 124.

²⁸ Ibid.

²⁹ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 517.

³⁰ Там само.

³¹ РДАДА. – Ф. 123. – 1634 №5. – Арк. 235.

³² Брехуненко В.А. Вказ. праця. – С. 180-181.

³³ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 517.

³⁴ Baranowski B. Op. cit. – S. 37.

³⁵ РДАДА. – Ф. 123. – 1627 №1. – Арк. 149.

³⁶ Мицик Ю.А. Вказ. праця. – С. 162.

³⁷ Extranea IX Polen 70. – Vol. 124.

КОЗАЦЬКА ПРОБЛЕМА У ВЗАЄМОВІДНОСИНАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Ранній модерний період пройшов для України під знаком християнсько-мусульманського протистояння на Великому Кордоні, адже українські землі довгий час були тим місцем, де протягом століть це протистояння тривало. У класичній українській історіографії одними з перших, хто звернув увагу на протистояння на кордоні, козацькі напади на татар і навпаки та їх вплив на міжнародні відносини, стали М.Костомаров, Є.Барвінський, М.Грушевський та ін. Новітня українська історіографія почала розглядати історію України доби козаччини та козацтва у контексті міжнародних відносин. У цьому напрямку працювали В.Брехуненко, В.Заруба, С.Леп'явко, В.Станіславський, В.Смолій, В.Степанков, Я.Федорук, Б.Черкас, Т.Чухліб та ін. Українські історики досліджували міжнародні переговори, що вело українське козацтво, зокрема переговори із Річчю Посполитою, Османською імперією, Московським царством та іншими державами; військово-політичні стосунки козацьких спільнот Дніпра і Дону; участь козаків у російсько-турецьких війнах та ін.

Ця проблематика частково розроблялася польською історичною наукою у контексті історії Речі Посполитої та стосунків Польщі із іншими державами. У зв'язку з цим слід відзначити роботи Б.Барановського, О.Гурки, Л.Подгородецького, В.Серчика, Ф.Сувари, З.Вуйціка та ін. Об'єктом дослідження вище згаданих учених стали польсько-татарські стосунки у різний час та вплив на них українського козацтва; історія східних кресів Речі Посполитої та роль козацтва в цьому та ін. Опосередковано даних проблем торкалися і російські дослідники, зокрема А.Новосельський та Н.Смірнов, у роботах, присвячених стосункам Московського царства з Кримським ханством та Османською імперією. Особливо з-поміж російських істориків слід відзначити Б.Флорю, який присвятив ряд власних досліджень безпосередньо історії українського козацтва, а саме проблемі впливу діяльності козацтва на офіційні стосунки Бахчисараю, Константинополя та Варшави у першій половині XVII століття.

Джерельна база даного дослідження представлена в основному офіційними польсько-турецькими угодами першої половини XVII ст. Ці угоди є для нас найбільш цінними, адже саме вони дають можливість простежити офіційне ставлення Варшави та Порті до проблеми козацьких та татарських нападів. На щастя, зараз вони опубліковані Діаріушем Колодзейчіком в окремому збірнику. Важливими джерелами інформації є листи та універсали гетьмана Станіслава Жолкевського, що опубліковані А.Беловським, документи інших польських урядників постанови сеймів та рішення сеймових комісій, направлених до козаків для приборкання їх свавілля та ін.

Після поразок кінця XVI ст. козацтво на короткий час перестало бути головною проблемою в польсько-турецьких стосунках. Козаки брали участь у Лівонській війні, в аферах Лжедмитріїв, і цим давали вихід власній енергії. На перше місце у відносинах двох держав знову вийшла проблема Молдавського князівства. Дипломати аж до Хотинської війни не могли визначитися з тим, кому воно належить. І лише договір 1623 року поставив усі крапки над "і". Козаки ж "повернулися" ближче до 1610 року, і наступне десятиліття стало часом їх найбільшої активності, відомим як доба героїчних походів.

Слід зауважити, що "відсутність" козаків у польсько-турецьких стосунках не була абсолютною. Ватаги запорожців надалі продовжували свої напади на територію Криму та Османської імперії, але у меншій чисельності та з меншою інтенсивністю. Так, 1601 року, Ахмед калга скаржився польському послу в Криму Лаврину Пясочинському на дії козаків. На це посол відповідав, що козаки не є підданими короля, вони лише грабіжники, і хан може робити з ними, що захоче. Така відмовка, хоч і не була ефективною, але постійно повторювалася послами в Криму і у Порті. Після нападу козаків на Аккерман кримські посадовці вимагали від посла, аби той змусив козаків повернути забране майно та галеру, але отримали ту ж відповідь, що і минулого разу [18. С.135]. 1603 року козацьке військо повернулося з Лівонської війни і відразу ж висунуло власні вимоги, на думку козацтва, абсолютно законні, погрожуючи "гвалтом" у випадку відмови. Прекрасно розуміючи, що козацькі свавільства обов'язково зіпсують стосунки Речі Посполитої і Османської імперії, що кількість нападів обов'язково збільшиться, король через півроку після повернення козаків видає універсал, в якому під страхом смерті забороняє відпускати дітей на Січ та надавати козакам будь-яку допомогу. Пояснював король такі заходи тим, що козаки порушують перемир'я із сусідніми державами [4; 322].

Річ Посполита на той час захопилася інтервенцією до Московського царства і повернулася щодо козацтва до політики напівзаходів [11; 181]. Короні потрібні були козаки у війні з Москвою, тож вона мала робити їм поступки, але не могла допустити, щоб козаки спровокували війну на південному кордоні. Від козацької проблеми тимчасово відвернулася і Порта, яка була зайнята придушенням анатолійських повстань аж до 1608 року [3; 70].

1605-1607 роки у листуванні між королем Сигізмундом III та султаном Ахмедом обговорювалися окремі положення майбутнього мирного договору. 1607 року до Константинополя поїхав посол Абрахам Кржевський, який привіз королю сам текст угоди [22; 76]. Другим пунктом угоди значилася заборона козакам нападати на територію Османської імперії та завдавати збитків султану. Король повинен бути другом друзів султана та ворогом його ворогам. Цей пункт підкріплювався зобов'язанням хана допомагати військом королю Сигізмунду, якщо той

попросить [8; /185-186]. Остання обставина давала підставу Б.Флорі говорити, що договір був направлений проти Московського царства, з яким на той час воювала Річ Посполита [16; 229]. У будь-якому разі, угоду підписано дуже вчасно: Варшава невдало воювала з Москвою, у державі визирив шляхетський рокош. За таких умов мир з турками набував великого значення. Сама ж Порта постійно воювала з Персією та все ще не могла розібратися з внутрішніми проблемами. А наявність в угоді пункту про татарську допомогу, на нашу думку, була лише каталізатором, що пришвидшив її підписання. Сподіватися на серйозну підтримку з боку татар було б безглуздо. І навіть існування такого зобов'язання не зупинило їх від нападів на Річ Посполиту.

Наступні кілька років діяльність козаків якогось значного впливу на стосунки двох держав не мала. Скоріше за все, турки продовжували скаржитися на козаків і отримували звичну відповідь про те, що то були російські козаки, або що козацькі ватаги не підпорядковуються королю. Річ Посполита була зайнята аферою Лжедмитра І і не мала часу вирішувати козацьке питання. Все змінилось із закінченням польської інтервенції до Московії. На початку 1613 року велика кількість запорожців повернулася на Україну і спрямувала свою активність на Південь. У такий спосіб, захищаючи Річ Посполиту від татар, яких вони самі ж і провокували, козаки добивалися від Варшави виконання власних вимог.

21 грудня 1613 року король видав універсал до козаків, в якому заборонив їм заходити на території сусідніх держав. Якщо ж козаки не послухаються, то їх буде покарано як ворогів держави, їх родини переслідуватимуться, а майно відбиратимуть [11; /182]. Мабуть, саме в цей час шляхта почала розуміти, що невирішеність козацького питання може загрожувати серйозними неприємностями. На сеймі 1613 року віленський біскуп говорив, що козаки або поб'ють поляків, або посвять Річ Посполиту із сусідами (спровокують війну з Османською імперією) [6; 98].

Так і сталось. Козацька виправа під Синоп так розлютила султана, що той послав військо, щоб знищити запорожців. Річ Посполита знаходилася на межі війни з турками. Влітку султан писав королю, що військо послане не проти поляків, а проти козаків. Сам король неодноразово в листах зазначав, що не проти того, аби султан сам знищив запорожців, от він і зробить це [6; 100]. Незважаючи на ці запевнення султана, всі розуміли, чим може обернутися похід великого турецького війська на польську територію. Король відразу ж вислав гінця з листом до султана, в якому запевняв, що частина козацьких ватаг вже розбита, що призначена комісія для заспокоєння запорожців, а винних покарають в присутності турецьких послів [6; 103]. Кварцяне військо було стягнуте на Україну, і, таким чином, завдяки демонстрації своєї сили, вдалося зупинити похід турків.

На кінець вересня - початок жовтня в Житомирі призначили комісію для заспокоєння козаків. Серед комісарів були князі Януш Острозький, Януш Заславський, кам'янецький каштелян Калиновський. Очоловав комісарів гетьман Жолкевський. Комісари прийшли з власними невеличкими військами і майже силою змусили козаків прийняти їх умови. Інструкція козакам визначала реєстр розміром в одну тисячу чоловік, а також суворо забороняла нападати на сусідні держави. Крім того, запорожці мали перебувати лише на Низу і не виходити на волості. Старшого їм призначав король. Козаки прийняли умови, а сейм весною 1615 року підтвердив їх [4; 352].

Як бачимо, це були досить жорсткі умови, які козаки не збиралися виконувати. Ця ординація, за визначенням М.Грушевського, для запорожців означала скасування усіх прав, побуту і життя козацького [4; 352].

Кілька наступних років принесли з собою небачений до цього розмах козацьких нападів на Крим та Османську імперію. Скарги татар та турків на козаків отримували постійно одну й ту ж відповідь, а самі напади тим часом тривали. Після одного з таких нападів з Константинополя був змушений таємно втекти польський посол Отфіновський. Влітку 1616 року король вимагав від гетьмана заспокоїти козаків, хоча б зовні [25; 11]. Щоб султан не розпочав війну, посол Грегор Кочановський поїхав до Порти і привіз 200 тисяч злотих у подарунок. Та не лише козаки були провокаторами конфлікту, у султанській столиці Кочановському протистояло угруповання, очолюване муфтієм, який, за намовлянням московських послів, підбивав султана до війни з Річчю Посполитою. Щоправда, Кочановський отримав потужну підтримку від голландського посла, і спільними зусиллями війни вдалося уникнути [4; 12].

На 1 березня король призначив нову комісію на козаків, але жоден з комісарів не приїхав. Козаки ж продовжували грабувати, і султан вислав на Україну військо Іскандера-паші. У вересні війська паші та гетьмана зустрілися на Дністрі. Жолкевський не ризикнув напасти, за що отримав масу критики з боку шляхти. Розпочалися переговори. Паша вимагав знесення ряду прикордонних містечок, та зрештою задовольнився лише Бершадами. Угоду підписали 23 вересня в Ярузі. Першим же пунктом угоди гетьман зобов'язався покарати козаків, винних у походах, звільнивши від них Низ, а також заборонив їм виходити на море [8; 188].

Відразу ж після підписання угоди гетьман відправив частину війська у Московію, а з рештою, раз він його вже зібрав, пішов на козаків. Шляхетське і козацьке війська зустрілись на річці Рось. За основу майбутньої ординації комісари взяли постанову 1614 року і після довгих переговорів 28 жовтня козацька старшина підписала нову ординацію. Домовилися, що Військо Запорозьке очиститься від новоприбулих за два останні роки, що не є козаками (торговці, ремісники...), чисельність же реєстру не визначалася. З приводу старшого визначили, що він має бути лише затверджений королем [25; 14]. Ця угода стала логічним продовженням польсько-турецьких домовленостей під Яругою.

Відразу ж після підписання ординації козаками, ситуація змінилася. Річ Посполита знову потребувала козаків у боротьбі проти Москви, яка щойно розпочалася.

У листопаді 1617 року, як було зазначено у Бушевській угоді, розпочався обмін послами між двома державами. До Речі Посполитої прихав Ахмед-ага, він супроводжував додому польського посла Чуковського. Ага вже від імені нового султана Османа II скаржився на безчинства козаків [22; 78]. 5 вересня король отримав листа від султана з вимогою стримати їх [22; 78].

Для остаточного вирішення козацького питання осінній сейм 1618 року призначив нову комісію на козаків. На той час Річ Посполита перебувала у передчутті війни, тож негайно потрібно було домовитися з козаками на більш гнучкій основі [11; 186]. Комісія на козаків стала лише частиною програми підготовки до війни, що її ухвалив сейм. Підготовка до комісії розпочалася в кінці літа, коли гетьман видав універсал до шляхти із закликом збиратися з військом. Військо гетьмана стало біля Павлової, козаки ж - під Білою Церквою. За основу майбутньої декларації взяли Ольшаницьку угоду, але пішли на ряд поступок, викликаних наближенням війни. Остаточної згоди дійшли 17 жовтня. Козаки отримали три тисячі реєстру, зобов'язалися не нападати на сусідні держави і попалити човни. Хоча старшина і досягла ряду поступок, але угода влаштувала далеко не всіх. Показовим моментом стало продовження козацьких нападів вже після її підписання.

У 1620-1621 роках польсько-турецьке протистояння переросло у війну. Не розглядаючи хід та значення Хотинської війни для обох держав-учасниць, оскільки це становить предмет окремого дослідження. Зазначимо лише, що її причини лежать у площині відносин та бажання Варшави і Порту вплинути на хід загальноєвропейської тридцятилітньої війни. Приводом для виступу турецького війська були диверсії лісовиків проти Бетлена Габора та козацькі напади на Кримське ханство. Знехтувавши пропозиціями перського шаха Абаза та козацькою допомогою під час першого турецького виступу під Цецорою, загинув гетьман Жолкевський. Наступного року під Хотиним у короля не було іншого виходу, як прийняти допомогу від козаків в обмін на виконання їхніх вимог. Зараз Хотинська війна є героїчною сторінкою в історії України та Польщі.

Виснажливе для обох сторін протистояння під Хотиним закінчилося нічиєю. Переговори про перемир'я між сторонами розпочалися 28 вересня 1621 р. після останнього невдалого штурму польсько-козацького табору і завершилися 9 жовтня офіційним підписанням перемир'я. Переговори ускладнювалися тим, що жодна сторона не мала перекладача з польської на турецьку. За умовами перемир'я Річ Посполита стримувала козаків, а Османська імперія – татар. Нічого нового ця угода в стосунки двох держав не вносила, адже була вимушеною через велике виснаження після активного протистояння під Хотиним протягом місяця. Потрібно погодитися з польським дослідником В.Серчиком, що в угоді не було нічого, що б могло додати їй міцності [11; 190].

Після підписання перемир'я на полі бою настав час офіційної ратифікації договору монархами. Для цього у вересні 1622 року до Константинополя виїхав посол князь Кшиштоф Збараський.

Місія князя виявилася дуже складною з кількох причин. По-перше, козаки, не отримавши грошей за участь у Хотинській війні, знову пішли на море, що було прямим порушенням перемир'я. По-друге, на Річ Посполиту напали татари, що теж не сприяло порозумінню між державами. По-третє, в Константинополі відбувся ряд заколотів, під час яких змінився султан та візир, і посол вже мав домовлятися із Мустафою I, новим султаном. В інструкції К.Збараському було зазначено ключові пункти майбутніх переговорів. По-перше, князь за жодних умов не повинен погоджуватися на жодні виплати султану під жодним приводом, щоб турки не сприйняли це як данину. В основу майбутнього договору мають бути покладені чотири принципи, на яких наполягав король, а саме: Річ Посполита залишає за собою право призначати молдавських господарів; король буде стримувати козаків у тому випадку, якщо султан стримає татар; до Речі Посполитої мають бути повернені всі шляхтичі, що потрапили до полону після підписання перемир'я 1621 року; всі умови майбутнього договору мають відповідати умовам попередніх договорів [8; 45].

Переговори були дуже складними і напруженими. Послу довго не дозволяли в'їхати до Константинополя. Під час переговорів посол мав багато суперечок через вимогу поляків покарати Кантімира і Томшу та небажання підносити султану дари. К.Збараський говорив, що король не має нічого особисто проти Кантімира і Томши, але вони порушують спокій між державами і їх потрібно покарати. А з приводу дарів відповідав, що король надсилає найбільший дар – мир. На підтвердження слів посла про Кантімира непокірний мурза ще раз напав на Річ Посполиту. Під час переговорів К.Збараський знайшов підтримку в особі муфтія. Візир зміг добитися від посла гарантій миру не лише з боку козаків, а й з боку посадовців Корони. Аналогічні поступки зробив візир і для князя. Нападати на Річ Посполиту заборонялося як татарам, так і комендантам прикордонних фортець, дунайським воеводам та іншим підданим султана. Вимагати внесення цього пункту до угоди спровокували вчинки Томши та Кантімира. Порушники спокою між державами мають бути покарані. Татари, виступаючи в похід, не повинні зачіпати польських земель. На думку М.Рашби, Османська імперія ігнорувала суверенітет Речі Посполитої, коли вимагала видачі всіх бунтарів проти султана, що переховуються у межах Корони [8; 47].

Загалом, на мушавере уточнили текст угоди [8; 145]. Але посол договору не отримав. Капудан-паша порадив послу якнайшвидше залишити Константинополь, адже в результаті дворових інтриг посол міг залишитися у столиці заручником. Через ці намовляння посол поспіхом залишив султанську столицю, а текст договору забрав перекладача. Князь не мав можливості ознайомитися з текстом і побачив його лише за Дністром. Виявилось, що текст відрізняється від того, який узгодили на мушавере. Вже з території Речі Посполитої посол написав візирю, що не

може подати такий документ королю, бо пункти щодо Молдавії та Дунайських князівств не відповідають польським інтересам.

Для доопрацювання угоди до Порти поїхав Кшиштоф Серебкович. Офіційною метою поїздки було укладення миру та підтвердження угод [22; 82]. До Константинополя посол прибув 21 липня 1623 року. Переговори ускладнювалися скаргами хана на козаків. Навесні 1624 року К.Серебкович повернувся з договором до Варшави. Окрім гарантій безпеки, що отримав ще К.Збараський, К.Серебкович добився заборони аккermanським та сілістрійським беям пропускати через Дністер всіх, окрім слуг Корони [8; 194]. М.Рашба вбачає основне значення місії Серебковича у швидкому узгодженні конфлікту та підписанні нового договору [8; 50]. Окрім підписання важливого для Речі Посполитої договору, робота цих двох послів сприяла розробці планів боротьби з турецькою агресією. Князь Збараський, як і його брат канцлер, не вірив у можливість мирного співіснування із Османською імперією, але за життя князя його військові плани не знайшли підтримки.

Ще до повернення Серебковича з мирним договором лютневий сейм 1624 року підтвердив ряд постанов для запобігання козацьких виступів [4; 512].

Незадоволеними угодою залишилися не лише польські урядники, а й козаки. Козацьке незадоволення наслідками Хотинської війни пояснювалося тим, що вони знову не отримали чесно зароблені гроші, а також рішенням сейму на Україні розквартирували кварцяне військо та невирішеністю релігійного питання. Все це спричинило вибух козацького повстання під проводом Марка Жмайла у 1625 році. Ще 1623 року краківський каштелян Єжи Збараський вимагав повного вирішення козацького питання, бо полякам, на його думку, “загрожує буря” [11; 191]. Каштелян як у воду дивився. Для боротьби з повстанцями гетьман Конецпольський попросив допомоги у шляхти. Гетьман змусив повстанців відступити і розпочати переговори. 6 листопада 1625 року була підписана угода, що отримала назву Куруківська. Поміж іншим, угода забороняла козакам проводити самостійні військові кампанії проти Османської імперії та зобов’язувала спалювати всі човни на Січі. Такими постановами та заборонами гетьман, король та шляхта намагалися стримати козаків від нападів на турків. У своїх стосунках з козацтвом Річ Посполита керувалася економічними та становим інтересами шляхти та магнатів. Безперспективність такого підходу підтвердилася дуже швидко рядом повстань проти Речі Посполитої та продовженням нападів на Крим та турків.

Поляки не змогли зупинити нападів козаків. Влітку 1625 року Конецпольський писав Махмеду Дьяку, що дуже сумує з приводу козацьких нападів та радий, що турки змогли розбити ватаги запорожців. Він обіцяв сам взятися за наведення порядку. Участь козаків у кримських міжусобицях на боці Махмеда та Шагін Гіреїв та напади на турецькі землі у рамках цього союзу значно погіршили стосунки Варшави та Порти. Для покращення цих стосунків до Константинополя 1627 року виїхав Станіслав Сулішевський [22; 82].

Після напруги 1628-1629 років, 1630 рік виявився роком розрядки у польсько-турецьких стосунках. Козаки не дуже турбували південних сусідів, бо були зайняті боротьбою із гетьманом Конецпольським, а польські політики вже почали підшуковувати кандидатуру нового короля замість старого, Сигізмунда III.

1630 року в результаті переговорів посла Олександра Пясочинського із Реджебом-пашею, що заміщав візира Хорезма пашу, доки той був на черговій Перській війні, підписали мирний договір. В угоді констатувалося, що формула: ви стримуєте татар, а ми стримуємо козаків, більше не діє. Щоб запобігти цьому, потрібно негайно виселити козаків з дніпровських порогів та переселити їх вглиб території Речі Посполитої. Козакам слід заборонити перетинати кордон Османської імперії сушею чи морем. Якщо ж походи не будуть зупинені, то татари і надалі нападатимуть на Річ Посполиту [23; 429-431].

Через місяць після того, як 9 жовтня угоду уклали посол і паша, аналогічну угоду підписали гетьман Конецпольський та очаківський комендант Муртаза паша. Вона майже нічим не відрізнялася від попередньої, окрім незначних доповнень та змін у тексті. Так, замість виселення козаків, говорилося про розпуск козацьких ватаг. Новим було те, що Алі ага мав перевірити, як відбувається дотримання угоди [5; 427-429]. Як бачимо, текст угоди досить традиційний. Підписання ж її можна пояснити як мировою політикою самого Реджеба паші, так і війною з Московією, що вимальовувалася у недалекій перспективі для Речі Посполитої. Тому нічого дивного, що поляки черговий раз взяли на себе зобов’язання, яких не могли виконати. Але поразка козаків у повстанні, очолюваному Трясилом, давала польським дипломатам надію, що козацькі напади на Кримське ханство тимчасово припиняться.

Та все ж таки, мабуть, гетьман не дуже розраховував на спокій у стосунках з південними сусідами. Вже на сеймі 1631 року Конецпольський говорив, що потрібно щось терміново робити з козаками, бо вони посварять Річ Посполиту з Османською імперією [5; 119]. Султан же вимагав негайного виведення козаків з Дніпра і у протилежному випадку погрожував військовим походом [2; 100]. Корона так і не змогла стримати козаків, вони продовжували свої напади, але полякам потрібна була їх допомога під Смоленськом, тому вони і протистояли ним. Татари ж, у свою чергу, були зайняті внутрішньою боротьбою в ханстві. У султана також були внутрішні проблеми, і до конфлікту справа так і не дійшла.

1634 року до Константинополя прибув посол Александр Тжребінський. Султан, замість того, щоб вислухати посла, сам почав скаржитися на козаків, вимагати їх усунення з Дніпра і 4 квітня оголосив війну. Війни не відбулося, а зустріч польського та османського війська завершилася підписанням перемир’я між Шагіном-

агою та Конецпольським 19 серпня. У кінці жовтня султан затвердив угоду та відіслав її до короля Владислава [23; 436-441, 448-457]. Відповідно до угоди, Річ Посполита повинна була стримати козаків від нападів на територію Османської імперії. Всі товари, забрані під час нападу, потрібно було повернути. Зазначалося, що, оскільки групи грабіжників дуже складно знищити, то їх необхідно розшукати і покарати у судовому порядку. Багато уваги приділялося проблемам прикордонних територій, фортець та Молдавії. Договір для Польщі, яка вже мала мирні угоди з Московським царством та Швецією, був дуже важливим, адже Османська імперія залишалася єдиним сусідом, з яким Річ Посполита не мала мирної угоди. Угода 1634 року визначала основні умови співіснування двох держав та вирішувала наявні прикордонні суперечки.

У 1635 році у Криму відбулася зміна влад, і новий хан Інает Гірей вислав до Варшави посольство з листами примирення. Хан скаржився на козаків і погрожував нападом 100-тисячної орди, якщо напади триватимуть і надалі [20; 41]. Невідомо, коли прибуло посольство і скільки його протримали, відомо лише, що у другій половині листопада воно вже було у Варшаві.

Після повернення козаків додому зі Смоленської війни (за оцінкою Б.Флорі, у війні брало участь 30-тисячне польсько-козацьке військо [15; 81]) уряд черговий раз не заплатив Війську Запорозькому, і слід було очікувати нових походів на Крим та Туреччину. Так і сталося: весною та влітку козаки кілька разів ходили на море. Щоб запобігти загостренню стосунків із Османською імперією, сейм 1635 року прийняв цілий ряд “драконівських постанов” щодо козацтва. Козакам під загрозою втрати всіх прав, привілеїв та вольностей заборонялося створювати напругу в стосунках двох держав. Місцевим старостам під загрозою смерті заборонялося продавати на Січ зброю та матеріали. Сейм заборонив молоді приходити на Січ та встановив розмір козацького війська не більше семи тисяч. Найголовнішим у постанові сейму був наказ інженерам збудувати на Дніпрі фортецю, яка б закрила вихід у море, а гетьману - укомплектувати залогу. Керуючись цією постановою, збудували славнозвісний Кодак [5; 212-213].

З початком 30-х років відбувається спад козацької активності на південному напрямку і, відповідно, актуальність козацького питання в польсько-турецьких відносинах зменшується. Звичайно ж, напади продовжувалися, татарські та турецькі дипломати за інерцією скаржилися королю та гетьману, але вони перестали відігравати провідну роль у стосунках двох держав. Найяскравіше втрата козацтвом свого впливу на польсько-турецькі відносини виявилася після 1638 року, під час так званого “золотого спокою”.

1637 року сталася подія, що на цілих 5 років змінила характер польсько-турецьких стосунків: захоплення донцями за активної підтримки запорожців Азова. Внутрішня боротьба між татарами, розгром Кантимира, втрата Азова значно підірвали становище Османської імперії у Північному Причорномор'ї. Могло навіть постати питання про присутність у майбутньому турків у цьому регіоні, тому геополітичні інтереси просто не дозволяли османським дипломатам мати погані стосунки з Річчю Посполитою. Впродовж боротьби за Азов Польща мала бути, якщо не союзником, то хоча б нейтральною стороною.

У листах до коронного гетьмана сілістрійський бейлербей Кенаан-паша писав, що прикордонням поширилися чутки про можливий козацький похід і на цей раз вже просив, а не вимагав, стримати козаків [20.-С.90]. Похід не відбувся, а новий рік приніс полякам козацьке повстання. Протягом двох років запорожці боролися проти гетьмана, але програли. Цей програш ознаменував собою початок десятиліття “золотого спокою”. Козаки на десять років повернули вектор власної активності на Схід, розпочався період найінтенсивнішої колонізації Слобожанщини. В цей час різко збільшилася кількість спільних з донцями походів.

Геополітичною необхідністю можна пояснити мирну угоду між Річчю Посполитою та Османською імперією 1640 року. Для Османської імперії, враховуючи активну участь запорожців в азовській кампанії, було необхідно документально затвердити свої стосунки з Короною. В середині лютого 1640 року до Константинополя поїхав посол Мясковецький. Після кількох зустрічей з візиром посол підписав мирну угоду [22; 109-110]. У тексті говорилося, що ім'я козаків повинно зникнути з моря. Поляки не повинні неправдиво звинувачувати у поході московських козаків. Порушники повинні бути розшукані і покарані, все забране майно має бути повернуто [23; 458-470].

Після угоди із султаном автоматично були налагоджені стосунки Корони з Кримським ханством. У середині серпня 1640 року хан Бегадир-Гірей написав до короля лист примирення. У кінці листопада до Варшави прибуло посольство Кувет бей, що й привезло цей лист. Хан скаржився на козаків і домагався заборони походів. Окремі посольства прислали калга та нурадін. Їх листи нічим не відрізнялись один від одного [20; 116-117]. Слід визнати, що скарги хана на козаків були не безпідставні. Запорожці продовжували дрібні грабіжницькі напади на Крим. Але ці походи в основному починалися з Дону, бо на Січі була польська залога, а на Дніпрі стояв Кодак. Тому вірніше було б домагатися не стримувати козаків, а заборонити їм виходити на Дон. Але це було нереально, зважаючи на той рівень зв'язків, що існував між двома козацькими спільнотами.

20 лютого 1643 року до Варшави приїхало посольство від нового хана Мехмеда-Гірея, калги та нурадін. Наступного дня відбулася публічна аудієнція у короля. Ханські вимоги були традиційними: виплата упоминок та стримання козаків.

Після закінчення “азовського сидіння” в 1642 році запорожці знову звернули свій погляд на Крим. Саме нападами козаків пояснював зимову татарську виправу 1643 року султан послу Бегановському [20; 129]. Аналогічну відмову почув Хмелецький від візира, коли скаржився на похід Тугай бей: козаки своїми нападами спровокували

татар. Щоб улагодити польсько-татарські непорозуміння, до Варшави в березні 1643 року виїхав Іслам-ага. До столиці посольство прибуло 24 квітня. Посол передав листи, в яких хан скаржився на козаків і зазначав, що лише велике бажання миру стримує його від походу у відповідь [20; 165]. Одне посольство, звичайно ж, не могло налагодити стосунки двох держав, особливо, коли венеціанський посол Трьєполо намовляв Владислава на війну із султаном. Але воно було потрібне хану, щоб почуватися спокійніше.

В цей час московський цар готував великий похід на татар, про який хан знав, і необхідно було визначити позицію короля та гетьмана щодо цієї акції. В липні російські воеводи пропонували гетьману Потоцькому долучитися до походу, але той відмовився. Офіційно Річ Посполита похід не підтримала, але до росіян приєдналися запорожці. Слід вважати, не без дозволу короля, який у квітні зустрічався зі старшиною та передав їм гроші на будівництво флоту та приготування до війни [15; 84-86]. На думку Б.Барановського, тоді була втрачена єдина можливість Речі Посполитої опанувати Крим [20; 178].

Султан опинився перед перспективою війни на два фронти: з Венецією та Польщею. Турецькі дипломати робили усе, щоб не допустити такого розвитку подій. Польський посол у Константинополі Дзебалтовський отримав пишний прийом та приязне ставлення. Виступу Речі Посполитої проти Османської імперії не відбулося, але згідно з планами, що виношував король Владислав, провідна роль у майбутній війні відводилася козакам. Вони мали стати основною ударною силою антитурецької коаліції. До певної міри це було відновленням планів де Невера, а згодом і Яхії залучили запорожців до загальноєвропейської війни проти Османської імперії. Короля в його планах зупинив сейм, а з 1648 року поляки були зайняті внутрішньою війною з козаками.

Козацьке питання стало одним з головних питань польсько-турецьких взаємин першої половини XVII ст. Жодні переговори не обходилися без нього. На усі скарги татарських та турецьких послів польські дипломати відповідали, що козаки – свавільні люди, або ж, що вони лише мстяться татарам. Король не міг виконати вимоги султана і знищити запорожців чи, принаймні, прогнати їх з Низу, адже потребував їхніх послуг як дешевого найманого війська і одночасно не міг дозволити, аби козаки псували стосунки Варшави із Портою.

Всі спроби вирішити цю проблему як з польського, так і з турецького боку, були невдалі: козаки продовжували свої походи, створюючи напругу в міждержавних стосунках Речі Посполитої та Османської імперії та накликаючи татар на українські землі.

Джерела та література:

1. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середині XVII ст. – Київ-Запоріжжя, 1998.
2. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1953.
3. Гасратян М., Орешкова С., Петросян Ю. Очерки истории Турции. – М., 1983.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т.7.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т.8.
6. Джерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т.8.
7. Заруба В. Українське козацьке військо у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003.
8. Ибрагимбеи Х.М., Рашба Н.С. Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и материалов – М., 1981.
9. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернівці, 1999.
10. Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М., 1948.
11. Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XVI-XVII. – М., 1979.
12. Смирнов Н. Россия и Турция в XVI-XVII вв. – М., 1946. – Т.1-2.
13. Смолій В., Степанков В. Дипломатична боротьба за збереження української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657-XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001; Їх же. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Богдана Хмельницького (1648-1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001.
14. Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита (1686-1699). – К., 2004.
15. Флоря Б.М. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ, 1992. Випуск 1.; Його ж. Запорозьке казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – Вып.1.
16. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI - начале XVII вв. – М., 1978.
17. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., 2003.
18. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т.2. – Львів, 1991.
19. Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. – Lodz, 1948.
20. Baranowski B. Stosunki Polsko-Tatarskie w latach 1632-1648. – Lodz, 1949.
21. Gyrka O. "Ogniem i mieczem" a rzeczywistosc historyczna. – Warszawa, 1986.
22. Historia dyplomacji Polskiej. – Warszawa, 1982. – Tom II (1572-1795).
23. Kolodziejczyk Dariusz. Ottoman-Polish diplomatic relations (15-18 century). – Lieden – Boston – Koln. 2000. // The Ottoman empire and its heritage. Politics, Society and Economy. Volume 18.
24. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku. – Warszawa, 1984.
25. Suwara Fr. Przyczyny i skutki klaski Cecorskiej 1620 r. – Krakow, 1930.
26. Wyjciek Z. Dziekie pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawniej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968.

ТЕРИТОРІЯ РОЗСЕЛЕННЯ І ХАРАКТЕР ВІДНОСИН ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ НОГАЙЦІВ ІЗ ЗЕМЛЕРОБСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ УКРАЇНСЬКОГО СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ У ПЕРІОД 1739-1768 РОКІВ

В умовах відсутності стабільних кордонів у Північному Причорномор'ї з сусідніми державами, аж до початку XVIII ст. Кримському ханству не вдавалося утримати під своєю владою кочовиків у кількості більше 250 тис. чол. За виключенням Буджацької орди, ногайці, тимчасово перебуваючи у причорноморських степах, майже без перешкод відкочовували до Північного Кавказу та Поволжя в разі будь-якого ускладнення відносин, посилення податкового тиску чи політичного контролю з боку Кримського ханства, а також під час затяжних воєн (що поширювалися на степове порубіжжя) та загострення ворожнечі із сусіднім землеробським населенням.

З виникненням стабільних кордонів умови перебування кочовиків-ногайців на степовому порубіжжі істотно змінилися. Міграція більшої частини едісанців, едичкульців та джембуїлуківців відбувалася за сприятливої ситуації для розміщення великої кількості кочового населення у Північному Причорномор'ї. Адже після поразки Росії у Прутській кампанії 1711 р. російсько-турецький кордон був прокладений на північ від Запорозьких Вольностей. В умовах підпорядкування Кримському ханству запорозького козацтва його землі стали додатковим фондом для кочової економіки ногайців та відгінно-скотарського господарства кримських татар.

Тенденція до стабілізації кордонів спричинила зменшення частоти нападів на ногайців з боку запорожців та іншого порубіжного населення. Грабунки і збройні сутички все ще траплялися на порубіжжі. Але тепер стосовно них з'явився вагомий стримуючий чинник, пов'язаний зі стабілізацією кордонів, – вони підлягали урядовому слідству та відшкодуванню збитків, і, зрештою, призводили до посилення урядового контролю за порубіжжям.

Кримський Каплан Гірей-хан, докоряючи запорожцям за кривди своїх підданих (мовляв, “многии на вас скорбят і мовят, что в них взяли худобу”), відрядив спеціальну комісію в складі ширинського бея Алі-аги та перекопського бея (ор-бея) Фети-Гірея для стягнення з запорожців виплати за збитки [19; 50]. Запорожці мусили неодноразово сплачувати “по суду их татарскому” штрафи за переховування ногайських ясирів-втікачів, а також за забрані у ногайців речі та худобу [19; 67]. Ці вимоги ханська адміністрація поширювала на запорожців не лише у відношенні до ногайців та інших своїх підданих, але й стосовно прикордонного населення, що мешкало по інший бік кордону. Той же Каплан-Гірей вимагав від Коша сплати 15 кесей, 20 тис. золотих і “полтрете тысячи золотих” за збитки, заподіяні запорожцями протягом 8 років польським підданим [19; 48-49].

Відносно безпечні кордони дозволяли ногайцям прокладати маршрути кочівок упритул до лінії кордону (що не спостерігалось раніше) і здійснювати повний цикл кочування за менш рухливим порядком. З часом стабілізується територія розселення орд. Розподіл кочовищ між ордами і регуляція процесу кочування (що в будь-якому кочівницькому суспільстві були головною функцією державних інституцій) стає першорядною прерогативою влади кримських ханів над ногайцями. При цьому стабільний кордон перетворюється на серйозну перешкоду для відтоку кочовиків на схід, виступаючи також в якості фактора унормування відносин підданства.

Під тиском переміщень ногайців зі сходу територія Білгородської орди вже в другій половині XVII ст. обмежилася південним правобережжям Дністра. На Дністровому лівобережжі та в басейні Південного Бугу окремо від білгородців кочували недиференційовані джерелами “ногайці” [42; 67]. На початок XVIII ст. територія розселення білгородців стабілізувалася у степах південної Бессарабії, себто у Буджаку. З вказаним слід пов'язати те, що у документах XVIII ст. вони стали частіше називатися Буджацькою ордою.

Буджак (у перекладі з тюркських мов “куток”) складали посушливі степи між річками Дністер, Прут і Дунай, що утворювали кут. Поруч з буджаківцями, котрі розселилися по степу, поблизу турецьких фортець у прибережній смузі розташовувалися адміністративні округи, підпорядковані турецькій адміністрації – Аккерменська, Кілійська та Ізмаїльська [34; 25-27], з податним населенням райя. Північну межу Буджаку визначено у 1672 р. кордоном Халіл-паші, який тягнувся від гирла ріки Прут до села Троян, йшов до Верхнього Троянового валу і через р. Ботна прямував до гирла р. Бик, що впадає в Дністер [34; 6]. Цим кордоном територія Буджацької орди була офіційно відмежована від Молдовського князівства, що перебувало у васальній залежності від Туреччини. Після Прутського договору 1711 р. Порта дозволила буджаківцям кочувати за лінією Халіл-паші, а в 1729 р. примусила молдовського господаря віддати буджаківцям прилеглу до цієї лінії смугу “в 32 години [кінної їзди] довжиною і 2 години шириною” [26; 213]. До 70-х рр. XVIII ст. буджаківці, спільно з турецькими райя займали 55,7 % території Дністровсько-Прутського межиріччя [22; 244].

Більшість буджацьких ногайців давно залишила кочування і займалася напівкочовим скотарством, мешкаючи в постійних селах [35; 43. 41; 35-36]. Кримський хан на початку XVIII ст. володів більш як 200 буджацьких сіл [41; 36], їхня кількість протягом століття не змінилася з часу фіксації їх Евлія Челебі. За його даними чисельність буджаківців складала 45 тис. сімей [49; 40], або близько 230 тис. чол. Якщо взяти до уваги те, що Буджацька орда

до 1770 р. не вдавалася до великих міграцій, а її соціально-економічний лад не виявляв значних змін, можна припускати, що кількість її населення протягом більшої частини XVIII ст. залишалася в межах 250 тис. чол.

Завдяки відносній осілості населення у буджацьких ногайців протягом XVIII ст. склався адміністративно-територіальний поділ, хоча в ньому ще спостерігалися залишки родового ладу. За виключенням родів Орак-оглу і Орумбет-оглу, у назвах буджацьких “повітів” простежується спорідненість їхнього населення з різними етнографічними групами ногайського етносу та іншими кочовими колективами: Єд-Шан (наявний зв’язок з Єдисанською ордою), в складі якого перебувало 61 село або аул, серед них – Аджи-дере (інакше Хаджи-дер, сучасний Овідіополь), Алкали-дере, Сарата, Челебі, Бою, Кундук і Чаді; “повіт” Орак-оглу з 30 селами по урочищах і балках Ескі-Опус, Когильник і Чагі; повіт Орумбек-оглу (Орумбет-оглу) з 76 селами в урочищах Салча, Ялтухан (Ялпх?), Буюк-Ялту, Улупка; Ізмайльський “повіт” розподілявся на два “казани” (буквально: сім’ї): Киргизький (наявне казахське походження) з 6 селами і Джамбулатський з 26 селами (пов’язаний з джембуїлуковцями). Ці “повіти” розташовувалися в урочищах по балках: Коджа-Куйлію, Канлбуд (наявна аналогія з родом Кангли), Ташлик [44; 391-392].

Слід окремо розглянути ту обставину, що поруч з назвою “Буджацька орда” в джерелах XVIII ст. паралельно зазначається Аккерменська або Білогородська орда. За Д. Кантемиром обидві ці назви синонімічні: “одні історики називають їх Буджакськими, інші Білогородськими”, хоча цей автор розрізняв “Буджак” та “Аккерманську землю” [34; 25-27]. В інституціях кримських ханів XVIII ст. вони також згадуються нарізно, зокрема у листі запорожців Каплан Гірей-хану від 8 травня 1734 р. зазначено: “гане великих орд Кримських, Белагородських, Бузацьких, Нагайських, Черкеських и протчих державца” [19; 70]. Втім деякі дослідники, як зокрема С.Ш. Гаджиева [23; 9], розрізняють Буджацьку і Аккерменську орди. Втім джерелами XVIII ст. не зафіксовано на півдні Бессарабії двох окремих ногайських утворень; обидві назви використовуються як синонімічне позначення однієї субетнічної спільноти. Вірогідно паралельне використання назв успадковано від XVI ст., коли ногайські мігранти мешкали у Буджаку поруч з тубільними “татарами”, підпорядкованими фортеці Аккермен; напевно вони з часом асимілювали попередників, в результаті чого утворилася цілісна етнографічна група з самоназвою аккермен ногайлар, за українськими та російськими джерелами – “буджацькі татари”, буджаківці.

Не зважаючи на відносну осілість, Буджацька орда протягом XVIII ст. все ще становила загрозу для землеробського населення Молдови та Румунії й охоче брала участь у військових походах кримських ханів. За свідченням Д. Кантемира буджаківці “часто турбували Молдову своїми набігами навіть у мирний час і довели її до такого злиденного стану, в якому вона перебуває і сьогодні” [34; 8]. Тунманн також фіксує напади буджаківців на молдавські села та забирання в полон їх населення, яке згодом продавалося в рабство у Константинополі під ім’ям “руських”. Хоча, як заважив цей автор, “молдавани платять їм часто тією ж монетою і взагалі вважають обов’язком християнина позбавити татарина життя” [48; 56].

Восени 1717 р. буджаківці склали основу війська Сеадет-Гірея, котрий виступив проти австрійської армії на Балкани. Повертаючись з військової кампанії буджаківці компенсували свої військові витрати грабунком та забиранням у полон населення Молдови та Румунії. З цього приводу Порто створила спеціальну слідчу комісію у Бухаресті для відшкодування збитків молдован та румун [46; 183]. Втім до грабунків цих турецьких підданих вдавалися не лише ногайці. За свідченням барона де Тотта, виступаючи в похід на Нову Сербію, турецькі сіпагі, що були в складі війська хана Крим-Гірея наприкінці 1768 р., пограбували і спалили багато молдавських та румунських сіл [32; 159]. Напади буджаківців на волоських сусідів більшою мірою активізувалися під час повстань. Так сталося під час повстання на чолі з калгою Адил-Гіреєм у 1725 р. Прикметно, що після його придушення Порто доклала зусиль для повернення пограбованого майна, а “ногайцям наказано було сидіти спокійно на визначених їм землях і не турбувати сусідів під загрозою стягнення з них контрибуції в розмірі тисячі мішків акче за всякий непорядок” [46; 196].

Розглянуті випадки покарання кримськими ханами з своїх підданих (як буджацьких ногайців, так і запорожців) за збитки сусідніх народів, засвідчують позицію Порти та Кримського ханства, що була спрямована на сприяння стабілізації кордонів і демонструє докорінну зміну їхньої політичної стратегії у східноєвропейському напрямі. Спрямування останньої вже не ґрунтується на виснаженні економічного потенціалу Росії та Польщі засобом керованих з Константинополя й Бахчисараю набігів причорноморських кочовиків, але ґрунтується на масштабних військово-політичних оборонних заходах, спрямованих виключно проти Росії. Важливим їх елементом стало підтримання стабільності на кордонах й прийняття норм міжнародного права, що регламентують відносини підданства та посвідчуються міждержавними договірними зобов’язаннями.

Крім напівосілих буджаківців у Бессарабії близько 1759 р. мешкали кочові єдичкульці. За наявними джерелами не можна точно визначити час та обставини їхньої міграції до Північно-Західного Причорномор’я. Окремими даними переміщення єдичкульців фіксується під час переселення єдисанців та джембуїлуковців в межі Кримського ханства у 20-х роках XVIII ст. і розселення на Запорозьких Вольностях [51; 1853]. За свідченням запорожця А. Вербицького, до 1718 р. ногайців узагалі на Дніпрі не було, за часів Олешківської Січі ногайські чабани лише інколи заходили за П. Буг, а в 1740 р. єдичкульці кочували за П. Бугом, тобто на його правому березі. Належність до різних господарських систем і наявність певних відмінностей у культурі та побуті перешкодили асиміляції єдичкульців і буджаківців. Обидва ногайських субетноси трималися нарізно як у період спільного перебування в Бессарабії, так і під час подальших міграцій.

У період 1709-1734 рр., головним чином починаючи з 1725 р., ногайці, що перебували раніше на Північно-Західному Кавказі стали вільно займати давні козацькі землі. В той же час запорожці розсіяли свої зимівники на

правобережжя Дніпра від Переволочної до Південного Бугу й по Очаківському степу. Степове лівобережжя Дніпра, включаючи й лівобережжя Самари, стало “кримською стороною”, запорожцям дозволялося виїжджати туди лише для полювання [39; 11]. Поруч з тим, у басейні Самари залишалося багато запорозьких зимівників, власники яких у цей період виступають окремо від решти козаків під іменем “самарців” [19; 50]. З огляду на розселення ногайців, козацтво, у свою чергу, стало заглиблюватися в межі Кримського ханства, влаштовувати вздовж річок зимівники, займаючись рибалкою та іншими промислами і залишаючи степ вільним для кочування ногайців.

Таким чином, територія розселення запорожців і ногайців не була зоною, закритою для взаємного проникнення. У цій зоні контакту різноукладних економік тримали свої кошари (“овчарські та скотські хутори”) кримські татари. Зокрема, у 1725 р. зафіксовано, що окремо від ногайців “кримские конские и скотские табуны ... пасьбу имеют по Базалуку (Базавлуку, – В.Г.) и Ксаксагани (Саксагані, – В.Г.) и по всей степи и где есть речки також и близ российской границы”, тобто поблизу Переволочної і р. Самари [51; 1113]. “Татарські” аули зупинялися також і в самарських плавнях [53; 14].

На початок XVIII ст. економічне життя кримськотатарського етносу характеризувалося осілою господарською культурою, в основі якої лежало землеробство та відгінне скотарство, на відміну від кочової економіки ногайців [54; 36]. Села та сільськогосподарські колонії кримських татар були розкидані по степовому правобережжю Дніпра та Північному Приазов’ю, поруч з ногайськими кочовищами. Їхні власники мешкали в Перекопі, Гезлеве, Бахчисараї, Очакові та інших містах Північного Причорномор’я. Населення цих сіл було різномірним і складалося більшою мірою з кримських татар, кримських греків, вірменів, інколи сербів, певною мірою ногайців, котрі за різних обставин залишали свої кочові аули [20; 18, 26, 28].

За станом на березень-травень 1725 р. переведені з Прикубання ногайці кочували на просторі від Кизикермена до Олешківської Січі, поблизу Перекопа, біля Качкар та Каланчака, а також вздовж р. Конки і впритул до російського кордону; частина їх перейшла на правий берег і розташувалася поблизу Січі. Стрімке розселення ногайців призвело до занепокоєння запорожців, які почали скаржитися кримському ханові на масове проникнення кочовиків на свої давні землі [51; 1113-1114]. Однак у червні 1725 р. значна частина ногайців, зазнавши утисків від ханських урядовців і, вірогідно, через конфлікт із запорожцями, повернулася на Кубань, чому не зміг зарадити кримський хан [51; 1121-1122].

У 1728 р. єдисанці та джембуйлуківці були знову розміщені у причорноморських степах. Кримський хан, в якості першорядних пілг, дозволив їм безборонно займати землі запорожців. Козаки нарікали: “барзе превеликую нужду от Ногайских орд мелисмо, которые, взявши от низу Днепра, Великого Лимана, аж по самое пороги, горе Днепр со всеми тамошними по тоей стороне степовыми угодиями и пожитками отняли” [19; 72]. Кочування ногайців запорозькими займищами фіксується по річці Томаківці, у Великому Лузі (піщану смугу якого ногайці називали Бен Султан Кум; р. Кінську – Кизга Каїр Тамаги [ЦДДАУ137; *арк. 31, 37*], як варіант назви Кінської – Ілкусун-Дамагінде [20; 331], у прочитанні О. Галенка – Ілкі-Су [24; 28]), доходили до слободи Кодак [19; 54, 88]. У лютому 1734 р. ногайці оселилися в Кодакі для виконання сторожової служби, а також для перешкоджання зв’язку запорожців з російською прикордонною адміністрацією. Напад кодацьких ногайців на село Биркут Полтавського полку став підставою для оголошення війни Росією Туреччині в 1735 р. [19; 53-54].

Повернення запорожців до російського підданства відбувалося в умовах жорстокої боротьби з ногайцями за територію. 11 грудня 1733 р. кошовий отаман Білицький писав київському генерал-губернатору Й. Вейсбаху: “ныне от нагайцов нападение имеем, которые с той стороны Днепра лдом переходя в верх Днепра выше старой Сечи и ниже, великую нашим козакам с своими улусами досаду чинят”. Запорожці неодноразово скаржилися ханові на утиски з боку ногайців, проте хан “оттуда нагайцам уступить не повелевает” [51; 1144]. Між запорожцями і ногайцями постійно відбувалися дрібні сутички і взаємний грабунок. Так, у 1734 р. ватага запорожців на чолі з Тимком Добриденем виїздила для крадіжки ногайських коней. У Великому Лузі козаки натрапили на ногайський аул, уночі здійснили напад, під час якого вбили одного ногайця, забрали 5 коней, смушки, овчини, шаблі, гроші та інші речі. Узимку наступного року “ездили они на речку Тумаковцу (Томаківку, – В.Г.) и взяли тамо у стоящих татар для харчу пятерых волон” [19; 88]. Це один із типових випадків, що характеризує способи, якими запорожці повертали втрачені землі.

Під час Російсько-турецької війни ногайці взяли активну участь в походах кримських ханів проти Росії. Під час нападу Фетх-Гірея на Україну взимку 1736-1737 рр., як зазначали кримськотатарські літописи, “все ісламське військо, кримське і ногайське однаково збагатилося”, кількість полонених досягла 100 тис. чол. [46; 212]. Однак військові походи кримських ханів проти черкесів, участь Кримського ханства в турецько-іранських війнах, події Російсько-турецької війни 1735-1739 рр., у першу чергу пов’язані з просуваннями російської армії вглиб Північного Причорномор’я та окупацією Кримського півострова, не сприяли стабілізації меж розселення єдисанців, єдичкулів та джембуйлуківців. Прикметно, що перед самим початком військових дій, навесні 1735 р. ногайці сповістили запорожців про своє бажання перейти до російської протекції [45; 351]. Практично до 1740 р. вони перебували в стані нескінченних міграцій між Північним Причорномор’ям та Прикубанням. У російських джерелах часу війни 1735-1739 рр. стан хаотичних міграцій відображено тим, що різноманітні етнографічні групи, крім буджаківців, узагальнено позначаються як “ногайці” [45; 267-280].

Підписання 18 вересня 1739 р. російсько-турецького мирного договору у Білграді позначило принципово новий етап становлення стабільних кордонів у Північному Причорномор’ї. Потверджуючи головні принципи Константинопольського мирного договору 1700 р. про непорушні кордони, Білградський договір передбачив

виокремлення бар'єрних земель, візуальне позначення лінії кордону, безвипускне повернення полонених “с обоих сторон во всяких случаях побранных”, вільний перетин кордону підданими обох імперій “с проезжими грамотами, только б дела свои мирно творя” [40; 899-904]. Важливу обставину складало те, що Білградський договір підкреслював непорушність підданства населення двох держав, зокрема “в подданстве Оттоманской империи обретающихся татар” і запорожців, унеможливаючи зміну їх політичної орієнтації. Чітко означено заборону кожній з договірних сторін приймати до свого підданства втікачів з іншого боку кордона: “всех тех в обеих сторонах не принимают и не держат, но точас выдавать, или по последней мере ... вон высылают” [40; 902].

У статті 10 договору було спеціально обумовлено питання вирішення можливих суперечок між прикордонним населенням – ногайцями, кримськими татарами та російськими підданими. Також уточнено, що всі випадки загострення відносин між населенням порубіжжя мають бути вирішені прикордонними губернаторами та комендантами обох імперій. За думкою Р. Міхневої, ця стаття “служувала основою заходів щодо забезпечення порядку в прикордонних районах протягом багатьох років. У відповідності з нею створювалися комісії з розгляду сварок та претензій населення порубіжжя [38; 38]. Ниська конвенція, укладена 3 жовтня 1739 р. деталізувала критерії визначення кордонів, одним з головних серед яких було міркування звести до мінімуму конфлікти між населенням порубіжжя [38; 39]. У 1742 р. російсько-турецька урядова комісія остаточно визначила лінію кордону, що позначалася візуальними знаками (кургани, засіки, “седчатки”) і проходила по річках Берда і Конка до місця впадіння останньої в Дніпро, а далі – вниз по головному руслу Дніпра, через плавні до річки Кам'янки й тягнулася по степу через П. Буг по його середній течії [33; 834-835].

Білградський договір і пов'язані з ним конвенції відрізняє від попередніх російсько-турецьких домовленостей те, що виконання його умов у частині врегулювання відносин прикордонного населення в більшості не було декларативним. Процедура полагодження прикордонних конфліктів постійно деталізувалася та поглиблювалася засобом прямих дипломатичних контактів між Петербургом і Стамбулом. Обидва імперські уряди майже щороку надсилали на порубіжжя укази своїм підданим із заборобою завдавати збитки одне одному. Зокрема в 1741 р. “хану крымскому наиточнейше приказано ... не токмо над подвластными своими накрепко надзирать, чтоб не подали притчины Е.И.В. двору к неудовольствию..., но чтоб и от напрасных и пустых разглашенеи воздерживали” [8; *арк. 1*]. Так само й у 1758 р. гетьман К. Розумовський отримав царський указ щодо запорожців: “дабы от них всегдашнее воровство и разбой сокращено, и до того ... оны допущени отнюдь не были” [52; 151].

З 1754 р. царат посилює контроль за відносинами Запорожжя з Кримом, особливо в питаннях переходу російських підданих через кордон задля своїх господарських та торговельних потреб. Колегія іноземних справ Росії призначила в Микитине перекладача з турецької і татарської мов, який видавав запорожцям подорожні “білети” для проїзду в Крим. У 1755 р. запроваджено видачу “білетів” і серед буджацьких та едісанських ногайців [4; *арк. 91*]. Між російською та кримською прикордонними адміністраціями велося жваве листування з приводу розшуку злочинців, що ховалися за кордоном. Так, очаківський Ібрагім-паша на прохання генерала Глебова відрядив загін для пошуку гайдамаків [4; *арк. 100*], а комендант фортеці Св. Єлизавети ув'язнив вірменина Гарбета Попова, каймакана ханської слободи Голти, який привласнив 1500 левків і в 1765 р. втік до Ногої Сербії; його, на вимогу статті 8 Білградського договору, передали ханській адміністрації разом із грошима [5; *арк. 1-1 зв.*].

Важливим елементом існування стабільних кордонів стало розслідування випадків убивств на порубіжжі. З цією метою у 1755 р. до едісанського каймакана Ахмеда й буджацького сераскер-султана приїздив з фортеці Св. Єлизавети офіцер В. Гросул для з'ясування вбивства чотирьох російських підданих. Прикметно, що прибувши до едісанського каймакана Ахмеда, Гросул був відряджений до буджацького сераскер-султана для перекладу листів. З останнього випадку видно, що кримський уряд також використовував перекладачів для контролю за порубіжним населенням. Сераскер-султанський секретар, султан-агаси, викликав караульних мурз з підпорядкованими їм 60 ногайцями. Ті поклялися у своїй непричетності до вбивства і зобов'язались знайти винного [4; *арк. 40-41*].

Слід зауважити, що з боку обох імперських урядів система нагляду за кордоном і механізм вирішення суперечок між прикордонним населенням були вкрай неефективними. Випадки вбивств найчастіше залишалися нерозслідуваними, завдані збитки здебільшого не відшкодовувалися, а сутички між запорожцями та ногайцями і в подальшому залишалися невід'ємною частиною повсякденного життя степового порубіжжя. Та загалом ця система була цілком достатньою для того, щоб у головних рисах регулювати межі розселення порубіжних мешканців і не допускати неконтрольованих міграцій. Степовий кордон у модифікації 1739 р. виступав не лише в ролі демографічного клапана, що поглинав кочових мігрантів зі сходу й перекривав їм зворотний рух, але й перетворився на стійкий бар'єр, котрий визначав межі розселення едісанців, едичкульців та джембуйкулівців протягом трьох подальших десятиліть.

З початку 1740-х років простежується стабільне кочування едісанців у Очаківському степу, за яким закріплюється назва Єдісана. У 1741 р. фіксується кочування на правобережжі П. Бугу едісанців аулу Касим-мурзи, “Салтан Магмецкого сына” та Сінь-мурзи, в 1742 р. – Булат-Мурзи, 1743 р. – аулу Кан(Джан)-Мамбет-мурзи по Телігулу [20; 238-242]. За повідомленням Ш. де Пейсонеля (1755), кримські хани визначили едісанцям для кочування межиріччя Дністра, П. Бугу і Дніпра [55; 4]. Північно-східні межі кочування Єдісанської орди проходили в басейні середньої течії П. Бугу по лінії російсько-турецького кордону, починаючи від р. Кам'янка [51; 1860]. Північно-західну межу склав турецько-польський кордон, визначений Бучацьким (1672) і Карловицьким

(1699) договорами. Його лінія йшла на захід від сучасного Новомиргорода (Кіровоградська область) до р. Синюха, потім по правому берегу П. Бугу, далі по річках Кодимі і Ягорлик до Дністра [41; 13].

Окремо відзначимо, що кримсько-польське порубіжжя починаючи з 50-х років XVIII ст. почало стрімко заселятися землеробським населенням. Таким чином, на півночі колишнього Очаківського степу формувалася смуга постійної осілості, головним чином, за рахунок українського та молдовського населення. Тут виникли порівняно великі (як для степової зони) населені пункти – “ханські слободи”: Балта, Голта, Перелети та інші, підвладні кримському хану та підпорядковані каймакану, інакше “гетьману” дубоссарському [16; *арк. 79-81*]. Цей новий осередок землеробської культури певною мірою скоротив площу кочування едисанців й склав своєрідний буфер, що перешкоджав збройному проникненню ногайців у межі польських володінь в Україні.

Порівняно з Буджаком, Едисан мав вигляд дикої пустелі, де, як свідчив Клеєман (1769), “окрім долини й пустого місця нічого видно не було, рівно як і жодного дерева й [культурної] рослини”. Лише зрідка мандрівнику траплялися ногайські кишла, які він називає “пещанними местечками” (вірогідно будівлі з саманної цегли) та “деревнями” [35; 69]. Євлія Челебі близько 1656-1658 рр. також зазначив пустку Очаківського степу й відсутність “жодного посаженого дерева в цьому степу”. Єдиний острівець осілої землеробської культури складали землі, розташовані поблизу Очакова, де згадуються гарно оброблені городи з бахчею [49; 112].

Характер місцевості позначився на особливостях кочування едисанців, в якому виокремлюються два типи. Аули знатних мурз рухалися за меридіональним принципом: зима – південь, літо – північ; їхні кишла здебільшого розташовувалися на морському узбережжі, як, зокрема у каймакана Едисанської орди, – на Куяльницькому лимані [14; *арк. 43, 94*]. Решта дотримувалася, за термінологією Г.Є. Маркова, стаціонарного кочування [37; 275], що здійснювалося довкола лісосмуг у північних районах Едисану. В останньому випадку худоба цілорічно перебувала на підніжному кормі, без утримання в загонах поблизу кишел, як це було характерно для заможних господарств.

Не маючи стаціонарних жител у північній межі кочування, такий кочовий колектив у зимовий період потребував величезної кількості деревини для опалення своїх розбірних жител (юрт), де єдиним джерелом тепла слугувало відкрите вогнище [35; 71]. То ж узимку напрям руху кочовиків визначався не лише пошуком місць, зручних для тебенівки (годування худоби травною, що перебувала під снігом), але й доступністю деревини. Найчастіше задоволення такої потреби призводило до суцільного нищення лісосмуг як у межах ногайських кочовищ, так і в сусідніх землях запорожців. Узимку 1762 р. едисанські аули кочували поблизу російського кордону, згодом перейшли через П. Буг і зупинилися зі своєю худобою в межах Бугогардівської паланки, завдавши Війську Запорозькому значної шкоди через вирубку дерев [14; *арк. 94*]. За спостереженням січового писаря І. Чугуєвця, едисанці систематично входили на запорозькі землі переважно взимку, кочуючи з худобою біля козацьких зимівників по річках Інгулець, Інгул, Громоклія і вщент знищуючи лісові угіддя [51; 1860]. Та едисанці приходили на запорозькі землі не лише взимку. Зокрема у травні 1760 р. в межі Бугогардівської паланки прийшло “множество орды”, яка забрала у полон козаків-рибалок і поспіхом залишила Запорозькі Вольності [10; *арк. 25*].

Незважаючи на незначні сезонні міграції за межі визначених кримськими ханами земель, Едисанська орда, порівняно з іншими, займала найбільшу територію. Її чисельність, за даними І. Чугуєвця (1766), складала 40 тис. сімей [51; 1860], або близько 200 тис. чол. При цьому, густина населення в Едисані була меншою, ніж в інших ордах, що створювало сприятливі умови для збереження екстенсивного кочового скотарства, а разом з тим і традиційної соціальної структури. Враховуючи помітний вплив едисанської родової знаті при ханському дворі, кримські хани намагалися розділити цю орду на дві частини. Менша частина едисанців кочувала в низинах лівого берега Дніпра чи на Кримському півострові.

Стабілізація меж кочування Джембуїлуцької орди спостерігається в другій половині 1740-х років. На 1744 р. зафіксовано кочування джембуїлуцьких аулів у Очаківському степу. Так, аул Чен(Джан)-Темір-мурзи кочував біля урочища Аргамаклія (Громаклія), поблизу запорозького Гарду, джембуїлуцький Аїту-мурза був на П.Бузі, Муса-мурза – на Кардашинському лимані [20; 243-245]. Запорозькі свідчили, що в 1744 р. “джембулуцкая компания на Крымскую сторону чрез Днепр переправилась” [20; 243]. У подальшому р. Дніпро стала чітким вододілом меж розселення едисанців і джембуїлуківців. Станом на 1754 р. зафіксовано, що “энбулуки ... находились в песках между Перекопом и Днепром, етсаны же кочуют по ту (правую, – В.Г.) сторону Днепра” [1; *арк. 57*].

За Пейсонелем, Джембуїлуцька орда постійно кочувала від Дніпра до Азова [55; 300]. Доокруж Азову тривалий час перебували так звані “азовські татари”, західні межі розселення яких доходили до Кальміуса і котрі востаннє фіксуються документами Архіву Коша 1734 р.: “Озовские ... татаре, что на том боку степу коло Калмусареки” [19; 72]. Після Російсько-турецької війни 1735-1739 рр. згадки про “азовських татар” зникають, натомість у цьому районі зазначається тільки несистематичне кочування джембуїлуківців.

Білградський договір передбачив зруйнування фортеці Азова і оголошення доокружної території бар’єрною зоною, що не належала ні Росії, ні Туреччині. Але при цьому договором також було обумовлено дозвіл порубіжному населенню з обох боків кордону використовувати цю зону для своїх господарських потреб, проте заборонялося створення в ній стаціонарних жител. Така умова цілком уможливила перебування в Північному Приазов’ї джембуїлуківців, хоча на шляху їх кочування між Перекопським степом та азовськими землями у межиріччі Берди і Кальміуса розташовувалися землі запорозької Кальміуської паланки, що, з рештою земель Запорожжя, належала Росії.

Запорозький Кіш часто дозволяв джембуїлуківцям пасти худобу на малозаселених лівобережних землях Запорожжя. Зі свідчень Гільденштедта (1773-1774) відомо, що запорожці пропускали через Кальміус “кримських

татар” з худобою (ймовірно і ногайців) за певну плату визначеною кількістю овець. Худобу вони “пасли влітку на всьому просторі до Самбека, звідки восени поверталися в Крим” [31; 222]. Відзначимо, що у Гільденштедта йдеться про усталений порядок господарських відносин тюркомовного населення Північного Причорномор’я з козацтвом, який існував ще в часи кошового отамана Івана Сірка. Його зафіксовано й документами Архіву Коша Нової Січі, де, зокрема, зазначено дозвіл ногайцям не тільки вільно пасти худобу між річками Берда і Міус, але й рубати дерева для виготовлення своїх гарб [27; 89]. У березні 1755 р. кошовий отаман Григорій Федоров пояснив російським урядовцям, що дозволив “татарам” пасти худобу біля р. Вовчої та в інших місцях “за недородом в Кримській стороні трав... по соседственной дружбе” [27; 73].

Дозвіл тюркомовним сусідам пасти худобу на своїх землях був не тільки актом доброї волі запорозького Коша. Використання степового порубіжжя по обидва боки кордону задля господарських потреб ногайців, запорожців та кримськотатарських чабанів було передбачено у Білградському договорі та пов’язаних з ним конвенціях. На них посиляється інструкція Коша від 4 серпня 1754 р. щодо врегулювання відносин з кримськими чабанами, які пасли отари на р. Кінській, де наголошено: “понеже запорожские козаки в турецкой границе ... по своим промыслам ... довольствие, яко-то поселениями, сенокосами, рыбною добычу ... имеют, для чего и кримским жителем в российские границы за своими нуждами входить должно не возбранять” [21; 462]. На цьому наполягав у листопаді 1754 р. кримський хан, з огляду на “недород в крымской границе трав” і опікуючись господарськими потребами кримських чабанів. У відповідь на його вимогу Кіш дозволив кримським чабанам пасти худобу на козацьких землях, “за тем договором, чтоб только в тех местах скот пасли, где зимовниками козаки не сидят и не содержат сена” [21; 598-599].

Отже, західну межу кочування Джембуйлуцької орди складали Олешківські піски; на півночі та сході її кочовища доходили до Запорозьких Вольностей вздовж Великого Лугу, по річках Кінській і Берді. До 1759 р. джембуйлукиві займали більшу частину Перекопського степу, включаючи обидва береги р. Молочної [1; *арк.* 57]. При цьому їхня чисельність не була значною, за даними І. Чугуєвця (1766) їх нараховувалося до 5 тис. сімей [51; 1860], або близько 25 тис. чол. Через незначну кількість населення і відсутність впливової родової знаті джембуйлукиві виявляли найменше схильності до повстань, не чинили спроб самостійно змінювати територію кочування і рідко входили в суперечки із запорожцями. Як зазначив І. Чугуєвець, “от сей орды запорожским козакам утеснения весьма мало бывает, они довольствуются своими дачами” [51; 1860].

Хоча далеко не весь Перекопський степ використовувався нечисельними джембуйлукивцями. На степовому лівобережжі Дніпра й Північному Приазов’ї було найбільше господарств мешканців Криму, котрі тримали там свої “овчарські та скотські коші”. Зокрема на Олешках у 1743 р. мав свій “овчарський кіш” з баранами мешканець Гезлеве Мустафа, такі ж господарства були біля річок Рогачик, Білозерка, Молочна, “кошари” фіксуються також на р. Молочній. Під час роботи комісії з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок, на 1744 р. з 128 розглянутих комісією випадків 46 стосувалися різних овчарських, скотських кошів, кошар, скотських пригонів тощо [20; 229-238].

Кочів’я Джембуйлуцької орди змістилося на південь від дніпровських плавнів у 1759 р. у результаті переселення едичкульських ногайців. На 1766 р. джембуйлукиві кочували “от Кази Кермена в низ к Кинбурну по Днепру и [далее] в степь” [51; 1860]. В місцях розселення едичкульців у Перекопському степу помітно зменшується чисельність господарств осілих мешканців Криму.

Едичкульська орда тривалий час не мала стабільних меж кочування. Проникнення окремих груп едичкульців до причорноморських степів фіксується ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Тоді, зокрема, частина великих ногаїв, попередників едичкульців, відкочовувала до Буджака [50; 24]. Також відомо, що в 1696 р. великоногайські мурзи Джакшат і Агаш вийшли з калмицьких володінь на Кубань, залучили до себе частину едичкульців, з Кабарди – групу малих ногаїв “и обще поддались хану крымскому” [1; *арк.* 3 *зв.*]. Однак перебування у Північному Причорномор’ї великої групи едичкульців простежується не раніше 40-х років XVIII ст. У 1744 р. зазначено кочування едичкульських аулів в басейні П. Бугу та степового правобережжя Дніпра, зокрема Муси-мурзи – біля колишньої Олешківської Січі, Туван-мурзи – в урочищі Кошкояр, що біля Дніпра, Мегмет-мурзи – на Коршунському перевозі на Дніпрі [20; 242-243]. На 1747 р. едичкульці в кількості до 20 тис. сімей кочували біля фортеці Бендери [1; *арк.* 56 *зв.*-57]. Таким чином, до 1759 р. едичкульські ногайці перебували у стані постійних міграцій між Північно-Західним Причорномор’ям та Прикубанням.

Влітку 1747 р. едичкульці стали масово відкочовувати з Бессарабії на Кубань; у липні того ж року так звані “бідні люди” переправлялися з Криму на Кубань, “к Копылу”, а решта – “багаті люди”, “дабы в тогдашнее летнее время не вытоптать [в Крыму] хлеба”, за проханням кримських татар, залишилися до осені біля Перекопу [1; 56 *зв.*-57]. Останню частину едичкульців можна ув’язати з тими ногайцями (зазначеними документами Коша без указання належності до орди), які намагалися самочинно оселитися на землях запорозької Кальміуської паланки у жовтні 1747 р. Близько 29 жовтня 1747 р. ця група на чолі з шістьма мурзами, маючи 60 кінських табунів і до 100 овечих отар, перейшла російсько-турецький кордон і розташувалася для кочування біля річок Берда, Каратиш, Зелена, зайняли Білосарайську косу та дійшли до Кальміуса, де скрізь були зимівники запорожців. Причину цього переміщення запорожці пояснювали як “за неимением в дальних крымских сторонах трав для прокормления ... табунов чрез проходящую зиму” [19; 424]. На вимогу кальміуського полковника Марка Уса залишити запорозькі землі, ногайці відповіли: “Ви-де на нашем степу живете и ми в своем степу поволни. И ежели вам какое утеснение есть, то ви-де прежде нас отсего из степу изийдете. А ми имеем по самой Озов за свою отчину” [19; 423].

Умовні позначення:

— Кордони Кримського ханства

*Випорогівка
(Бугацька)*
орда

Ганкишла •

Позначення міст, адміністративних центрів

Кордони Кримського ханства

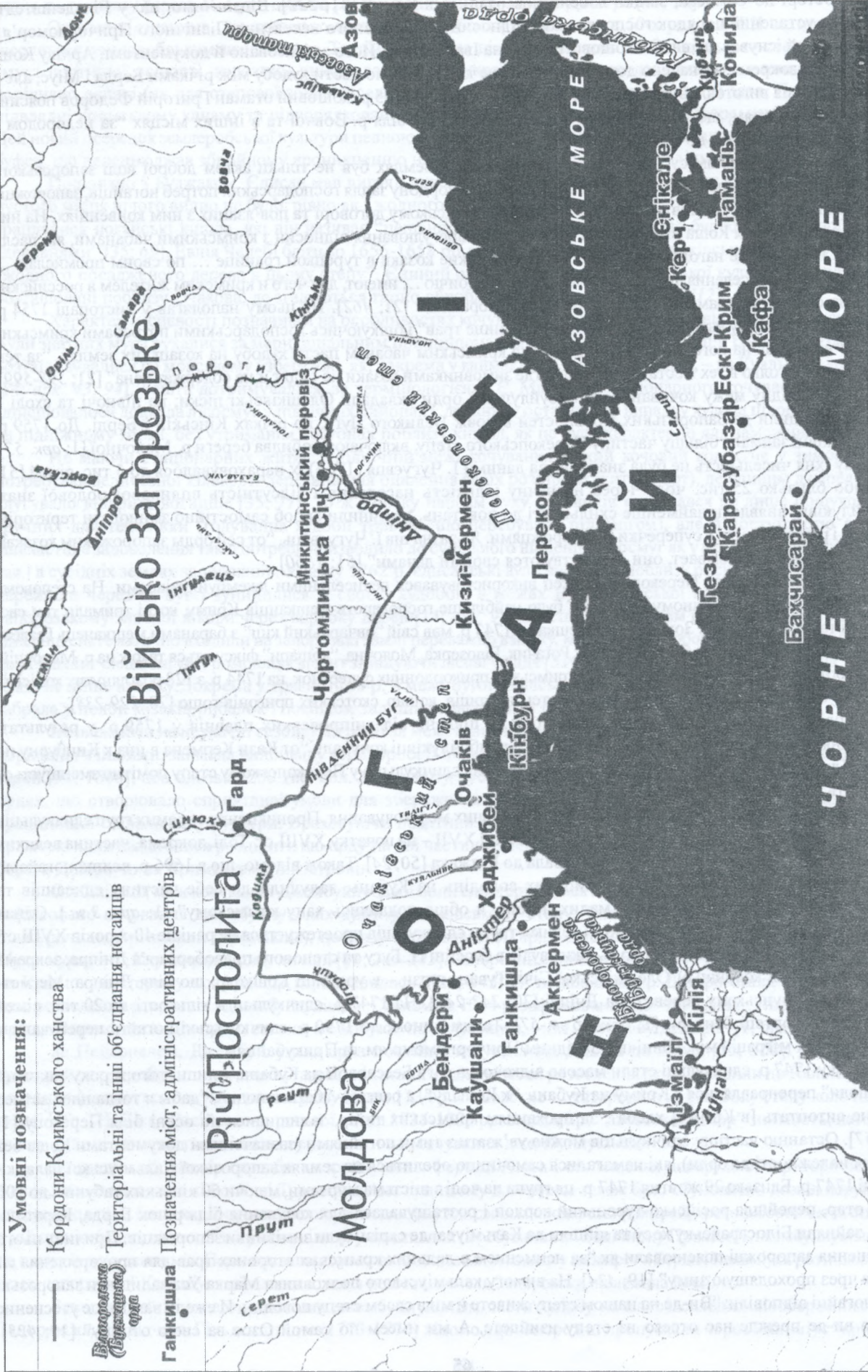
Територіальні та інші об'єднання ногайців

Позначення міст, адміністративних центрів

**Випередження
(Вухація)** Територіальні та інші об'єднання ногайців
орда

Ганкишла Позначення міст, адміністративних центрів

Ганкишла



Походження цієї, на перший погляд, парадоксальної заяви слід ув'язати тим, що кримські хани, зокрема Селім-Гірей, намагаючись будь-що втримати ногайців під своєю владою, переконували їх в тому, що до 1735 р. “часть едичкулских и едисанских татар на той же степи по Днепру, Самаре и Конским водам в запорожские дачи введена была и обще с запорожцами всеми угодьями безпрекословно ползовалась” [51; 1853]. На вимогу Коша вивести ногайців із запорозьких земель Селім Гірей-хан відповів, що вони його не слухаються, і що він не заперечує проти того, якщо запорожці силоміць виженуть ногайців зі своїх земель [45; 301].

Кримські хани намагалися не допустити значної концентрації ногайців на Кубані й прагнули всіма способами запобігти відтоку кочового населення з Північного Причорномор'я. Як пояснювала Колегія іноземних справ, “ханов кримских интерес, чтобы не иметь на Кубани много народа, приходящего по тамошнему местоположению в непослушание” [51; 1869-1870]. Такий “непослух” виявлявся не лише у повстаннях та участі в заколотах кримської знаті проти ханів, але й у несанкціонованих війнах з горськими народами Кавказу, набігах на прикордонні російські землі в поблизу фортець Св. Дм. Ростовського та Кизляра. Останнє призводило до ускладнення російсько-турецьких відносин, за що Порта, виконуючи білградські зобов'язання, часто усувала ханів з кримського престолу. Таким чином, перебування ногайців у Північному Причорномор'ї забезпечувало більший рівень їхнього підпорядкування ханській адміністрації.

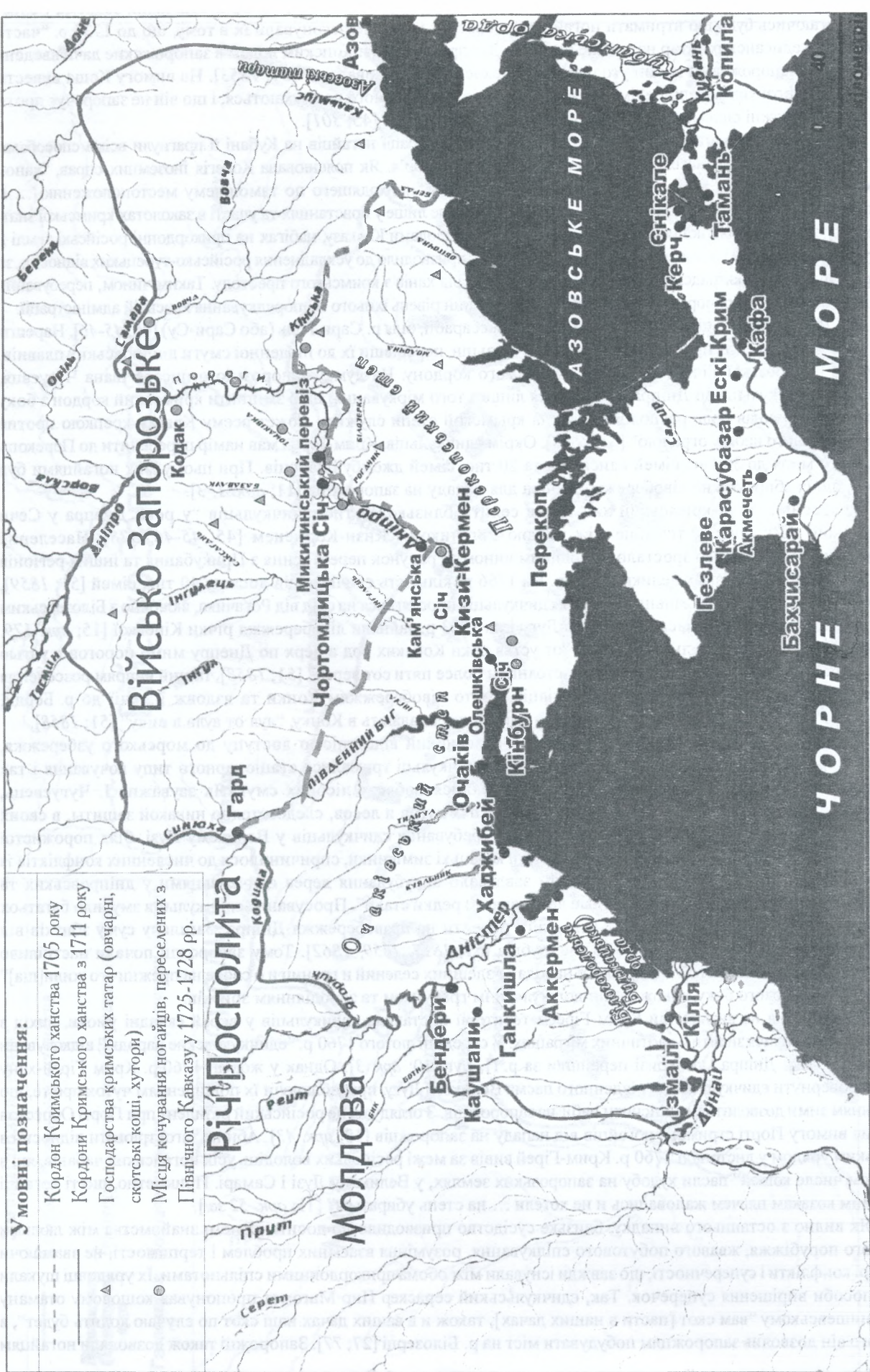
До 1759 р. едичкульці знову були розміщені в Бессарабії, біля р. Сари-Голь (або Сари-Су) [45; 45-46]. Нарешті Крим Гірей-хан розв'язав проблему оселення едичкульців, перевівши їх до південної смуги дніпровських плавнів, упритул до Запорозької Січі та російсько-турецького кордону. На думку запорозького писаря Івана Чугуєвця, переселення едичкульців до Дніпра відбувалося лише з того міркування, щоб зміцнити кримський кордон з боку Запорожжя: “реченная орда расположением на крымской степи служить может всему Крыму крепкою против всякого нечаянного набега оградой” [51; 1853]. Окрім едичкульців, Крим-Гірей мав намір переселити до Перекопу і Азовського моря до 30 тис. сімей едисанців та 20 тис. сімей джембуйлуківців. При цьому між ногайцями був розголос, що їх збирають на лівобережжі Дніпра для нападу на запорожців [11; *арк. 1, 3*].

У вересні 1759 р. кримський хан почав селити близько 20 тис. едичкульців “у реки Днепра у Сечи Запорожской” [10; *арк. 1*], точніше між річкою Рогачиком і Кизи-Керменем [45; 45-46, 378]. Населення Едичкульської орди стрімко зростало, головним чином за рахунок переведення з Прикубаня та інших регіонів решти відгалужень колишніх великих ногаїв. На 1766 р. кількість едичкульців досягла 40 тис. сімей [51; 1859], або близько 200 тис. чол. Дуже швидко кочів'я едичкульців простяглися на схід від Рогачика, включно з Білозерським лиманом, охопили південні пасма Великого Лугу і на 1763 р. зайняли лівобережжя річки Кінської [15; *арк. 179, 182, 192*]. На 1766 р. едичкульці кочували “от устья реки Конских вод в верх по Днепру мимо порогов к устью реки Самары, вверх по оной и Калмиусу, разстоянием более пяти сот верст” [51; 1858]. Інший напрям розселення едичкульців пролягав землями джембуйлуківців, тобто лівобережжям Конки та вздовж її течії до р. Берди. Едичкульські аули розсіялися до Перекопа й по річках, що впадають в Конку, “аул от аула в виду” [51; 1858].

Характер розселення Едичкульської орди, визначений відсутністю доступу до морського узбережжя, унеможливив кочування за меридіональним типом. Едичкульці трималися стаціонарного типу кочування і так само як і частина едисанців, місця зимівок визначалися поблизу лісових смуг. Як зауважив І. Чугуєвець, “Едичкулские татара не имея на своей стороне по степях лугов и лесов, следовательно никакой защиты, в своих дачах пробывать не в состоянии” [51; 1861]. То ж і перебування едичкульців у Великому Лузі, біля порожистої частини Дніпра та біля самарських плавнів, де були козацькі зимівники, спричинилося до численних конфліктів із запорожцями. Найбільшого клопоту останнім завдавало вирубування дерев едичкульцями у дніпровських та самарських плавнях, через що “все знатные леса гораздо редки стали”. Просування едичкульців змусило багатьох козаків залишити свої зимівники на р. Кінській і перейти на правобережжя Дніпра. Загальну суму збитків від едичкульців Кіш у 1766 р. оцінив у 200 тис. рублів [51; 1857, 1859, 1862]. Тому запорожці почали настійливо клопоталися “о удалении сего едичкулского народа от здешних селений и границ и о своде на прежни его жилища” [15; *арк. 164*] і, з свого боку, також стали дошкуляти їм грабунком та заподіянням збитків.

Перебування на визначеній Крим-Гіреєм території поставило едичкульців у вкрай складні умови, вихід з якого вони намагалися знайти в хаотичних міграціях. У середині лютого 1760 р. “едичкуловские народы” відкочували на правобережжя Дніпра і по кризі перейшли за р. П. Буг [10; *арк. 3*]. Однак у жовтні 1760 р. Крим Гірей-хану вдалося повернути едичкульців до південного пасма Великого Лугу, приваблюючи їх поширенням чуток про те, що з настанням зими дозволить їм здійснити набіг на запорожців. З огляду на це російський резидент при Порті Обресков поставив вимогу Порті стримати ногайців від нападу на запорожців [10; *арк. 43*]. Аби не загострювати відносин з російським урядом у листопаді 1760 р. Крим-Гірей вивів за межі російських володінь усіх ногайських чабанів, які в “немалом числе кошей” пасли худобу на запорозьких землях, у Великому Лузі і Самарі. Прикметно, що ті ногайці “знакомим козакам плачем жаловались и не хотели ... на степь убираться” [11; *арк. 52 зв.*].

Як видно з останнього випадку, близьке сусідство призводило до досить тісного знайомства між людьми степового порубіжжя, жвавого побутового спілкування, розуміння взаємних проблем і терпимості, не зважаючи на гострі конфлікти і суперечності, що завжди існували між обома прикордонними спільнотами. Їх урядовці шукали різні способи вирішення суперечок. Так, едичкульський сераскер Пир Магомет пропонував кошовому отаману П. Калнишевському “вам скот [пастись в наших дачах], також и в ваших дачах наш скот по случаю ходитъ будет”, а крім того він дозволив запорожцям побудувати міст на р. Білозерці [27; 77]. Запорожці також дозволяли ногайцям



Додаток 2.
Причорноморські ногайці у період міграції 1715, 1725-1728 рр.

пасти на своїх займищах худобу, і не лише з міркування дотримання вимог Білградського договору, але й намагаючись в такий спосіб зменшити частоту нападів ногайців на козацькі зимівники. Адже у випадках стихійного лиха, поширення епідемій та епізоотій, кочовики найбільше виявляли схильність до грабунку своїх північних сусідів. Крім того, було звичайною практикою, що ногайці давали запорожцям худобу для випасу [52; 24] й укладали інші господарські домовленості.

І все ж таки північна частина Перекопського степу, відокремлена від приморської смуги, була незручною для здійснення повного циклу кочування і прохарчування великого кочівницького колективу, котрий, потрапивши до подібних умов, був вимушений вдаватися до грабунку північних сусідів. У зв'язку з цим Крим Гірей-хан у 1762 р. перевів частину єдичкульців на Кубань, де використав їх для упокорення ногайських відгалужень Касаї-улу та Каспулат-улу. Єдичкульці зайняли нижню течію Кубані, зокрема джерела зазначають “вниз по реке Кубани кочующие ногайские народы едишкул улу”. Вони були підпорядковані безпосередньо калга-султану, тоді як решта ногайців на Кубані була у відомстві сераскера Гази-Гірея, сина Бахти Гірей-султана [3]. Та все ж таки більша частина єдичкульців лишилася у Північному Причорномор'ї.

Одним із способів утримати великий кочовий колектив у кримському підданстві та не допустити самовільних міграцій були обіцянки кримських ханів про дозвіл здійснити набіг на північних сусідів. Переселення єдичкульців до Подніпров'я, як це видно з наведених вище прикладів, супроводжувалося навмисним поширенням ханами чуток про можливий грабіжницький похід на Росію. У 1764 р., з огляду на протести російського посла в Константинополі відносно війовничих демонстрацій Криму (до яких залучалися і ногайці), а також через надто незалежний характер правління Порта усунула Крим-Гірея з ханського престолу. Однак наступник Крим-Гірея, Селім Гірей-хан, продовжив його політику щодо єдичкульців й усіма способами утримував їх у безпосередній близькості від Запорозької Січі [51; 1853].

Крім Буджацької, Єдисанської, Джембуйлуцької та Єдичкульської орд, у Північному Причорномор'ї протягом 1739-1768 рр. перебували й інші кочові колективи. Так, разом із Джембуйлуцькою ордою кочувало 9 киргизьких (точніше казахських) аулів з 198 кибитками [45; 47]. Вірогідно вони мігрували до Північного Причорномор'я разом з джембуйлуківцями, котрі ще з XVI ст. мали тісні контакти з казахськими ордами. З часом киргизи перейшли до осілости, утворивши поблизу Перекопу наприкінці XVIII ст. кілька сіл [2; *арк. 1-12*]. Окрім них, протягом 1742-1756 рр. у степовій частині Криму кочувало 7 тисяч кибиток султанаульських ногайців. Будучи російськими підданими, вони до 1741 р. перебували між Кизляром та Кабардою. Їх переведення до Північного Причорномор'я здійснив Селім Гірей-хан. Пообіцявши виділити вдосталь землі між Кінбурном та Перекопом, він натомість перевів їх у посушливі райони Кримського півострова. Під час заколоту Сеадет Гірей-султана в Прикубанні 1755-1756 рр., султанаульці повернулися до Північного Кавказу [36; 144, 151].

Комплексний аналіз джерел часу 1739-1768 рр. засвідчує скорочення частоти і площі охоплення кочівницьких набігів, котрі в умовах стабілізації російсько-турецького кордону редукуються в несистематичний грабунок порубіжної смуги. Ситуація на порубіжжі після укладання Білградського мирного договору докорінно відрізнялася від попереднього періоду, коли, за спостереженням О.Г. Саніна, тільки у перші 25 років XVIII ст. кримськими татарами і ногайцями здійснено понад 93 набіги на російські та українські землі, в результаті яких було вбито понад 3 тис. чол., забрано в рабство більше 90 тис. чол., відігнано худоби 74370 коней, 42418 великої рогатої худоби, зруйновано більше 600 сіл і 49 церков. Матеріальні збитки склали 784 662 рублі [43; 357].

Масштабні набіги ногайців на українські та російські землі здійснювалися тільки під час російсько-турецьких воєн 1735-1739 і 1768-1774 рр. У період 1739-1768 років фіксується лише декілька великих нападів ногайців на російські володіння. Найбільший з них стався у листопаді 1747 р. на Бугогардівську паланку. Це був не просто набіг з метою грабунку: ногайці демонстративно осквернили козацьку церкву в Гарді, пограбували церковне начиння, розтрошили ікони, “и кони Божия рисованныя на холсте, подстилали на лошади под седла” [7; *арк. 8 зв.*]. Приводом для цього нападу стала втеча трьох ясирів-калмиків. Ногайці єдисанського Дзяун (Джаум)-мурзи, озброєні рушницями, списами, шаблями і сагайдаками напали на Гард обстріляли його з рушниць та луків, “неприятельски шатались и з находящихся при Гарду немалое число казаков ... разогнали”, захопивши полковничий військовий прапор і полонивши кількох запорожців [9; *арк. 2-3*].

Відносини запорожців і ногайців неможливо оцінювати в традиційних поняттях війни чи миру. В цілому можна погодитися із визначенням В.В. Трепавлова, що “ногайсько-козацькі відносини коливалися між відкритою ворожістю і вимушеним нейтралітетом. Як би не склалися відносини з окремими общинами, степовики сприймали козаків як чужинецьку силу, що зайняла їх прадавню землю” [47; 49]. Хоча ця чужинецька козацька сила до середини XVIII ст. ще не уособлювала наступу землеробської колонізації на кочівницьку ойкумену і не становила для кочовиків загрози тотального знищення.

Заглиблюючись у степ, козаки займали під зимівники прибережну смугу річок, тоді як степова смуга залишалася ногайцям, за виключенням території компактного розселення запорожців на правобережжі Дніпра, цілком вільною для кочування. Господарські системи обох прикордонних суспільств у той період мали головними елементами скотарство, у відгінно-пасовищному варіанті запорожців та кочовій модифікації більшості ногайців та допоміжні типи привласнюючого господарства (полювання, рибальство). Така територіальна і господарська спеціалізація не спонукала запорожців і ногайців до боротьби на цілковите знищення, навпроти того, вона складала

основу терпимого з обох боків співіснування, яке не порушувався наявністю здобичницького промислу і періодичними війнами. За спостереженнями кн. С. Мишецького, “хотя татары им (запорожцам, – В.Г) много пакости чинят.., но они то все ни во что не вменяют, разсуждают.., что и они всегда могут свои реванжи сыскивать” [39; 25]. Здається, взаємне сусідство з украї розмаїтим спектром відносин влаштовувало обидві прикордонні спільноти.

Ситуація докорінно змінилася у середині XVIII ст., коли в умовах стабілізації кордонів степове порубіжжя зазнало великого припливу землеробського населення, що, в свою чергу, призвело до трансформації традиційного укладу життя. Витіснивши на другий план традиційні промисли, землеробство починає займати чільні місця в господарській системі Запорожжя, особливо за часів кошового отамана П. Калнишевського (початок 1760-х–1775 рр.) [29; 51–72]. З кримського боку степового кордону чисельність населення зростала за рахунок переселення ногайців з Північного Кавказу до Причорномор’я. Прикордонні суспільства впритул підійшли одне до одного; масштаби їхнього розселення у степовій зоні досягли критичної межі, з огляду на екстенсивний характер їхньої економіки. І це надзвичайно загострило проблему безконфліктного використання угідь порубіжної смуги, передбаченого Білградським договором.

У зв’язку зі зростанням щільності населення Запорозьких Вольностей, козацькі зимівники, села й хутори все далі більше насували на ногайські степи, тим самим скорочуючи простір кочівницької ойкумени. Ногайці дуже непокоїлися тим, що запорожці в межах їхніх кочовищ “двори поселили и ... землю пахали и сено косили”

[20; 494]. Так, біля р. Білозерки виникла Аджамська слобода [12; *арк.* 172], напроти Микитино, на ногайських землях, з’явилося велике козацьке поселення в урочищі Кам’яному, в якому були базар і 10 кузниць. І хоч у 1754 р. це поселення за наказом російського уряду було спалене, однак наступного року козаки “наполнили семь погребов лду даби в наступающее лето в тех татарских местах базару и кузницам быть” [7; *арк.* 202].

Козацькі зимівники рясно вкривали місцевість по середній і нижній течії П. Бугу, та лівобережжя Кінської [52; 91]. Всередині кримських володінь розташувалась запорозька Прогноїнська паланка, існування якої дуже дратувало кримських ханів та сераскерів ногайських орд [45; 52]. Ще один осередок постійного перебування запорожців вглибині ногайських кочовищ виник у Північно-Західному Причорномор’ї, на Телігулі та Прикубанні на Єйських косах. Там існували стаціонарні будівлі, пов’язані з рибним та соледобувним промислами, зокрема “чулани”. У 1758 р. кубанські ногайці Темір-мурзи напали на запорожців, що рибалили на Єйських косах, порубали човни і порізали сітки, спалили будинки [12; *арк.* 129–130].

Російський уряд неодноразово вимагав від Коша вивести усіх запорожців з ногайських кочовищ. Царським указом від 27 вересня 1754 р. наказано зруйнувати всі козацькі зимівники й “шалаші” за межами російського кордону [52; 88]. У 1767 р. за наказом київського генерал-губернатора Кіш мусив відрядити спеціальну команду на Чубурську та Єйську коси для знищення землянок та інших притулків запорозьких рибалок, конфіскувати човни та увесь рибальський реманент [45; 148].

Втім, російська прикордонна адміністрація, так само як і підпорядкований їй запорозький Кіш, не мали засобів для того, щоб стримати колонізаційний потік українського населення до Північного Причорномор’я. Всупереч урядовим намаганням, частина запорозьких козаків, уникаючи будь-якої регламентації та контролю, взяла активну участь у гайдамацькому русі. На початку 1740-х років Кальміуська паланка опинилася під контролем самопроголошеного міуського полковника Кишенського та його осавула Журавля, котрі зібрали загін з 400 запорожців і “бродящих малороссиян”. Вони “гайдою” нападали на купців, що їхали з Криму, грабували ногайців та донських козаків. Влітку 1743 р. Кишенський зі своєю ватагою переправився через Азовське море на Кубань “якоби для рыбных ловель, с неводами” і погрожував напасти на кубанських ногайців [51; 1354–1355].

Головні осідки гайдамаків розташовувалися в середній течії П. Бугу. Гайдамаки не визнавали жодних кордонів та заборон й окрім нападів на польські маєтки в Правобережній Україні часто вдавалися до грабунку ногайців [28; 513–515], що категорично заборонялося запорозьким козакам. Гайдамацтво перетворилося на важливий фактор життя степового порубіжжя, котрий впливав на процес кочування ногайців. У 1761 р., за повідомленням Коша, “по разным татарским урочищам степь выгорела и хотя татары с скотом намерены подвинутца поближе к реке Бугу, толко опасаются гайдамак”. А вже в січні того року гайдамаки відігнали у ногайців 80 голів рогатої худоби [13; *арк.* 12 зв.]. Здобичницькі напади запорожців також перешкоджали кочуванню ногайців. Зокрема у 1741 р. козаки розігнали кибитки ногайців на урочищі Чичакля та відігнали від них 12 коней [20; 240]. Запорожці також часто гайдамачили, у більшості, з відома кошової старшини. Як засвідчують численні реєстри ногайських збитків, що розглядалися на прикордонних комісіях, гайдамацькі і козацькі ватаги відганяли ногайських коней, забирали майно та речі побуту, звільняли або силоміць відводили невільників-ясірів. Та попри що переважно грабіжницьку мотивацію, козацькі напади не мали на меті фізичне знищення ногайців, руйнування їхніх осель і не намагались у будь який спосіб змінити межі їх розселення. Випадки вбивств запорожцями ногайців траплялися рідко.

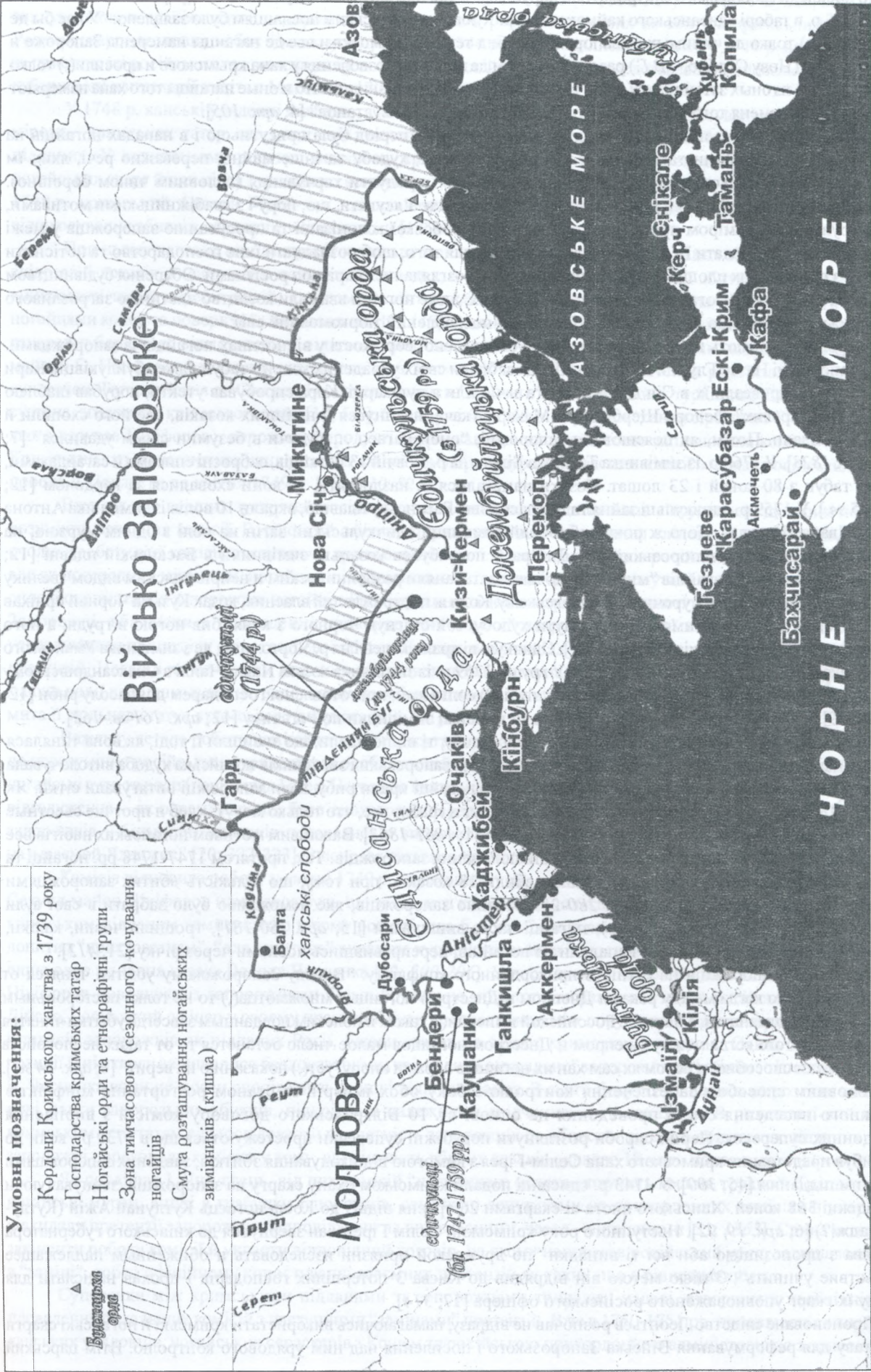
Та ногайці не приховували роздратування на запорожців, не без підстав ототожнюючи їх із гайдамаками. Російському перекладачу в Микитиному Ф. Семенову вони заявили: “к содержанию соседственной приизни [они] являются склонны... Тех людей которые татар разоряют давно б смирили, и жилища их все разорили, точною как от крымского хана, так и от их командиров имеют крепкое запрещение” [13; *арк.* 3 зв.]. Крім того, ногайців

Умовні позначення:

- Кордони Кримського ханства з 1739 року
- Господарства кримських татар
- Ногайські орди та етнографічні групи
- Зона тимчасового (сезонного) кочування ногайців
- Смуга розташування ногайських зимівників (кишла)



Військо Запорозьке



непокоїло посилення російського контролю над порубіжжям, що пов'язувалося з будівництвом фортеці Св. Єлизавети. У серпні 1755 р. в таборі едісанського каймакана на р. Куяльник російським посланцем було заявлено: “У нас бы де все было тихо (,) только де чинимых от запорожцов обид терпеть не могут и все де нагаицы намерены Запороже и здешнее селение (Нову Сербію, – В.Г.) разорить и в том де хотя они позволения у хана крымского и просили(,) только де не дал и одного из оных затейщиков(,) кой тому бунт производил казнил, за что и оные нагаицы того хана намеряют кинуть(,) также перемена того хана детеи буджацкого и нагайского султанов” [4; *арк. 105*].

Грабіжницька мотивація, як на перший погляд, у даний період була присутньою і в нападах ногайців на запорозьке порубіжжя. Вони також крали у запорожців коні, худобу та інше майно, переважно речі, яких їм бракувало: зброю, рибальське приладдя, предмети побуту і продукти харчування (головним чином борошно). Проте уважний розгляд обставин ногайських нападів дозволяє з'ясувати, що, поруч з грабіжницькими мотивами, ногайці керувалися й наміром протидіяти процесу землеробської колонізації та просуванню запорожців у межі ногайських кочовищ, завдати їм якомога більше шкоди, для того, щоб розладнати їхнє господарство та потіснити запорожців з пасовищних площ. При цьому запорожці не розглядалися нарізно з росіянами. Обурення будівництвом укріплень у Новій Сербії ногайці виплескували й на них, адже ногайці вважали козацтво частиною загрозливого світу Російської імперії, що насувався на збіднілий й послаблений тюркомовний світ.

Джерела дозволяють простежити випадки усвідомленої ворожості у відносинах ногайців із запорожцями. У 1754 р. запорожці Назар Глухий та Демко Шкода забрали своїх украдених коней з табуна джембулуківців Кари і Муси, силоміць привезли їх в Січ для допиту та зачинили в пушкарні. Кара спробував утекти, порубав шаблею “сторожей пушкарских” Федора Щербину та Макара Ткача, накинувся й на інших козаків, але його схопили й закували в кандали. Потім, як пояснювали запорожці, “оной нагаец будучи в безумии своем удавился” [7; *арк. 8 зв. 51; 1823*]. У 1760 р. із зимівника Терешка Білого на р. Вовчий 13 ногайців, озброєні списками й сагайдаками, відігнали табун з 80 коней і 23 лошат. Козаки намагалися їх наздогнати, та вони сховалися за кордоном [12; *арк. 45-45 зв.*]. У 1759 р. єдичкульці зайняли під пасовище Басанську плавню, вкрали 10 волів із зимівника Антона Сукура та Івана Шолудка. Того ж року озброєний комонний єдичкульський загін на чолі з одним мурзою, на каюках переправився на запорозький бік Дніпра й пограбував козацькі зимівники в Басанській плавні [12; *арк. 138 зв.*]. Інша група ногайців “многолюдно наехав ... заняли разбойническим и неприятелским видом” велику кількість худоби запорожців в урочищі Носаківському. Коли ж постраждалий власник, козак Кузьма Чорний приїхав до єдичкульського мурзи з вимогою повернути худобу, той стягнув Чорного з коня, бив ногою в груди, а його підлеглі напали на інших козаків [12; *арк. 141*]. Єдичкульці крали коней і на р. Чортомлик, де з зимівника Уманського куреня козака С. Скидана відігнано 60 коней. У грудні 1759 р. із зимівника козака Павла Чаплі в Олександрівському шанці єдичкульці вибрали півтори сотні (бочок, пудів?) солі з ями, приготовленої господарем для засолу риби [12; *арк. 149-150*]. Єдичкульці неодноразово грабували козацькі зимівники по Рогачику [12; *арк. 161 зв.-162*].

Коли запорожці виявили у ногайців крадену худобу, ті відповідали, що знайшли її тоді, як вона тинялася степом без нагляду, тому й повертали її тільки за викуп. Біля запорозьких зимівників ногайська худоба витолочувала пасовища і витравлювала сіно; на рибальських станах ногайці крали рибу, коли запорожці витягували сітки. Як підсумував І. Чугуєвець, “Словом, через всю зиму крадут и грабят все, что только могут: хлеб и протчие съестные припасы, лошадей с конюшен, из пасек улья с медом” [51; *1861-1862*]. Важливим мотивом ногайських набігів все ще залишалося здобуття ясирів, на яких обертати полонених запорожців. Так, протягом 1747-1748 рр. ногайці та кримські чабани захопили в полон 33 козаки, вбили 18 козаків, при тому, що кількість вбитих запорожцями кримських підданих склала 6 чол. [20; *280-285*]. Майно запорожців, яке неможливо було забрати в свої аули (будинки, сіно, деревина, пасіки тощо), ногайці часто знищували [15; *арк. 180-181*], трошили човни, каюки, можливо тому, що запорожці часто нападали на ногайців, переправившись човнами через річку [21; *412*].

Ось погляд запорожців на сутність прикордонного конфлікту: “Воиску Запорожскому убытки чинятся от нагаицов оттого что когда между реками Днепром и Днестром нагаицы умножаютца(,) то не только посторонньым но и его ханским подданным, а наипаче Российской империи(,) також и полским подданным завсегда убытки чинятся и в разсуждении того когда между Днепром и Днестром нагаицов малое число останется то от таких неспокойств унимать их будет способно, и потом як сам хан их нагаицов ворами опоругует(,) показанию их верит” [8; *арк. 14 зв.*].

Головним способом забезпечення контролю з боку обох імперій за станом розгортання конфліктів порубіжного населення стало проведення на основі ст. 10 Білградського договору комісій з вирішення прикордонних суперечок. Перші спроби розглянути порубіжні суперечки простежуються ще в 1739 р., коли до Січі прибув представник кримського хана Селім-Гірея з вимогою відшкодування збитків, завданих запорожцями кримським підданим [45; *300*]. У 1743 р. едісанці подали кримському хану скаргу на запорожців, звинувачуючи їх у крадіжці 368 коней. Ханського листа зі скаргами 26 травня відвіз до Коша ногаєць Кутлунай Ажій (Кутлу-Акай-Хаджі?) [6; *арк. 19, 92*]. Наступного року кримський Селім Гірей-хан звернувся до київського губернатора Леонтьєва з пропозицією аби всі ті випадки “по дружеской приязни изследовать и обиженным надлежащее удовольствие учинить”. З цією метою він відрядив до Києва 3 потерпілих господарів і прохав надіслати для розгляду їх скарг уповноваженого російського офіцера [17; *314*].

Пропоноване слідство Леонтьєв розпочав не відразу, намагаючись використати кримські й ногайські скарги як підставу для реформування Війська Запорозького і посилення над ним урядового контролю. Втім царський

Сенат відхилив його проект обмеження автономії Січі як передчасний [17; 321-324]. У такій ситуації, щоб уникнути звинувачення в грабіжництві, запорожці стали складати реєстри завданих їм збитків кримськими підданими. Реєстри скарг населення з обох боків кордону за 1739-1744 рр. розглядалися на комісії у 1745 р. на річці Білозерка, за присутності російських та кримських представників. Російську сторону представляв уповноважений від київської губернської канцелярії капітан Максимов [7; *арк. 8 зв. 87; 221-238*].

У 1748 р. ханські урядовці складають нові реєстри збитків, більшість яких стосувалася ногайців, меншою мірою – кримських татар, що мали свої господарства в Перекопському степу, та інших турецько-кримських підданих. У величезному реєстрі, поданому кримським ханом київському генерал-губернаторові реєстри ногайських скарг йшли після турецьких і кримських, хоча й складали найбільший обсяг [17; 432-436]. У листопаді 1748 р. кримський Арслан Гірей-хан, посилаючись на ст. 5 Білградського договору, знову став вимагати відшкодування збитків, завданих запорожцями [17; 430-431].

При цьому ханська адміністрація вимагала зовсім не проведення розслідування зі складною процедурою слідства й доказів, з наступним покаранням винних, а лише вимагала компенсації збитків своїх підданих. Аби випередити такий перебіг подій, хан домігся того, щоб буджацький сераскер-султан розшукав 518 вкрадених ногайцями коней та повернув їх запорожцям [17; 440]. Однак 22 грудня 1748 р. для проведення слідства київський генерал-губернатор, відмовивши у відшкодуванні за бездоказовими звинуваченнями, відрядив на Січ секунд-майора О. Нікіфорова і, таким чином, нав'язав кримській стороні власне бачення розв'язання прикордонних суперечок. Того ж місяця до Січі прибули представники (депутати) від очаківських турків та буджацького сераскер-султана, згодом від кримського хана [18; 5-8]. Однак у січні 1749 р. через повстання сіроми на Січі (придушенням якого керував Нікіфоров), дорожнечу продуктів харчування, моровицю тощо запланована комісія не відбулася. Кримський хан, намагаючись уникнути нав'язаної йому процедури проведення комісії в межах російських володінь, просив її відкласти до квітня 1749 р. [18; 8-10. 52; 8].

Вже під час перших зустрічей російських та кримських представників з'ясувалося, що вони по-різному розуміють завдання комісії. Російський офіцер, відряджений для проведення слідства у запорожців, намагався очолити роботу всієї комісії, виступаючи при цьому не в ролі захисника інтересів російських підданих – запорожців, але як посередник між ними, ногайцями і кримськими татарами. Кримські депутати розуміли сенс цієї комісії як спосіб отримати від запорожців негайне відшкодування за збитки, уникаючи участі в розгляді запорозьких скарг. Запорожці, вбачаючи в проведенні прикордонних комісій загрозу для своєї автономії, всіма способами ускладнювали процедуру слідства, і свої претензії на кримських підданих складали тільки задля блокування їхніх претензій. Ногайці ж, не маючи власного представництва, виступали тільки в ролі свідків та потерпілих, і, не маючи надії на відшкодування, задовольнялися безмитною торгівлею кіньми на січовому базарі, адже від сплати мита їм звільняв статус кримського депутата [20; 301].

Важливу деталь роботи комісії складала відсутність якісних перекладів [20; 265-266], що часто призводило до незрозуміння російськими урядовцями особливостей культури населення порубіжжя. В таких перекладах кочові ногайські аули та роди (наприклад Гегес, Негес, що вказує на рід Кенегес) були показані як “деревни, села”, ногайські відгалуження – як окремі народи; було спотворено передачу назв окремих місцевостей [20; 247-266]. Скарги на запорожців у більшості випадків подавалися у висловах “пригнали к куреню Сарай называемому” чи “курень называемой Яланжик” [20; 322-323]. Звісно, за такими матеріалами було неможливо провести якісного слідства.

Комісія відновила роботу у квітні 1749 р. і проходила у два етапи: з 8 квітня по 30 травня і з 7 по 16 червня. Секунд-майор Нікіфоров намагався будь-що закінчити комісію, наполягаючи на тому, щоб запорожці виплатили кримським підданим компенсацію в тому розмірі, яка б могла їх задовольнити. З цією метою він влаштовував допити з “пристрастием”, “для запитань” викликав курінних отаманів і простих козаків. Проте в результаті отримав лише одне зізнання козака Василя Черненка [20; 290-296]. У дослідженні Андрієвського слушно зауважено, що Нікіфоров поведився із запорожцями більш брутально, ніж того вимагав від нього російський уряд [18; 10]. Дійсно, російський офіцер у своєму прагненні бути посередником між порубіжним населенням, а не захисником інтересів запорожців як підданих Росії, інколи ставав на захист кримських інтересів. Однак навіть при такій позиції їхні скарги залишалися бездоказовими: крім однієї викраденої запорожцями кобили і зізнання у грабунку В. Черненка вони не могли сподіватися на інші відшкодування. З свого боку Кіш подавав на розгляд комісії все нові факти запорозьких збитків, підкріплені належними свідченнями та доказами. В результаті вийшло, що кримським депутатам вдалося довести причетність запорожців до вбивства тільки 6 кримських підданих, тоді як запорожці переконали комісію у тому, що кількість вбитих козаків складає 18 чол., полонених – 33 чол.

Як сповіщав І. Чугуєвець, від цих комісій “настоящего успеха получить весьма трудно”. Траплялося, що ногайські мурзи, винні в грабунку запорожців, самі були депутатами на прикордонних комісіях й упереджено відкидали претензії запорожців, відповідаючи на них власними, часто – вигаданими [51; 1863]. Єдина можливість закінчити роботу комісії й укласти відповідний договір, на якому наполягав російський уряд, залишалася тільки в “заміні”, тобто офіційному спростуванні взаємних претензій як таких, що є рівнозначними.

Суперечки між кримськими підданими та запорожцями тривали і надалі, створюючи необхідність для проведення подальших комісій з наступними “замінами” претензій. Вже в 1750-1751 рр. поновлюється листування ханських урядовців, ногайських сераскерів з Кошем та російською прикордонною адміністрацією з приводу нових

випадків убивств, грабунків, забиранням у полон та крадіжок майна та худоби [20; 433-444]. У березні 1751 р. київський генерал-губернатор наказав Кошеві розпочати розслідування за кримськими скаргами “и винных злодеев ... всемерно к тому следствию сыскивать и содержать до указа под крепким караулом” [20; 448]. Однак на це запорожці відповіли тільки складанням реєстрів власних збитків [20; 449-453].

18 липня 1752 р. в Микитиному розпочалася чергова прикордонна комісія, хоча кримські депутати прибули до місця її проведення тільки 31 жовтня, а перекопський каймакан Фетте (Фатіг, Фетх) прибув 2 листопада [20; 497-498]. Ханські урядовці навмисно зволікали з прибуттям через те, що комісія відбувалася не на їх території і не за тією процедурою, якої вони прагнули. Вони, як і в попередніх випадках вимагали від комісії тільки відшкодування збитків кримським підданим, відмовляючись розглядати запорожські претензії й пропонуючи запорожцям їхати для їх відшкодування до Бахчисараю [20; 498]. Запорожці ж уникаючи сплати відшкодування, складали власні реєстри збитків, аніскільки не сподіваячись отримати за них компенсацію, але тільки щоб у такий спосіб аннулювати претензії кримських підданих. У свою чергу, російські представники так само прагнули проводити комісію з будь-яким результатом, однак незмінно під своїм головуванням. Не маючи згоди в головних питаннях із запорожцями та російським уповноваженим, 11 листопада кримські представники залишили Микитине [20; 515]. Рішення про закінчення комісії, робота якої на місцевому рівні зайшла в тупик, приймалося засобом міжурядових переговорів і було ухвалене Портою в результаті тривалих консультацій з російським послом [21; 406].

Протягом 1753 р. запорожці складали нові реєстри збитків, а 20 жовтня київський генерал-губернатор надіслав у Кіш ордер про обрання нових запорозьких депутатів для закінчення комісії [21; 400-403]. 7 січня 1754 р. запорожці погодилися “зняти” свої претензії, окрім тих, що стосувалися полонених, а 10 січня в Микитине прибув перекопський каймакан Фетте-ефенді для урочистого проголошення “завбвения претензий” [21; 420-432]. Втім він обійшов увагою питання про повернення полонених козаків, а тому запорожці все ще відмовлялися визнати комісію закінченою. 31 травня київський генерал-губернатор сповістив Кіш про наступне скликання комісії з обов’язковим розглядом питання про повернення полонених. Урочисте закінчення комісії на вимогу ханських урядовців все ж таки відбулося 3 серпня на території Кримського ханства – в урочищі Кам’яному затоні, що поблизу Микитино, його головним результатом стало взаємне “зарахування” збитків і декларування відмови у подальшому чинити претензії з приводу них [21; 465]. Сенса подібної процедури полягав у належному документальному оформленні відмови обох сторін від претензій одна проти одної, що згідно з вимогами тогочасного міжнародного права, засвідчувало відсутність суперечки між підданими двох держав, які б могли призвести до ускладнення міждержавних відносин й спровокувати військовий конфлікт. Одним з наслідків роботи комісії стало повернення Кошем кримським підданим відіграного запорожцями торгового каравану на початку 1755 р. [7; арк. 195 зв.], хоча документи не засвідчують повернення ногайцями та кримськими татарами взятих у полон запорожців.

У період між комісією 1752-1754 років і 1760 р. реєстри втрат запорожців становили вбитих козаків – 55 чол., заграних у полон – 9 чол., украденої рогатої худоби – 1107 голів, коней – 2877, грошова оцінка збитків (у тому числі й на лікування поранених козаків) склала 5823 руб. [12; арк. 94-95 зв.]. За збитки, завдані запорожцями ногайцям та кримським татарам Кіш напередодні комісії 1760 р. розпорядився віддати лише єдисанцям до проведення комісії 1 тис. голів худоби [12; арк. 98]. Реєстр запорозьких збитків, створений під час цієї комісії був значно меншим за обсягом ніж ногайський [7; арк. 15], що, на наш погляд, відповідало реальному стану речей. Пожвавлення процесу української землеробської колонізації Північного Причорномор’я призводило до посилення суперечностей між запорозьким козацтвом та їх кочовим довкіллям.

Якщо стабілізація російсько-турецько-кримського кордону була зумовлена зростанням військово-політичної могутності Росії, то унормування ситуації на порубіжжі Речі Посполитої виходило з прагнення Порти не допустити остаточного послаблення цієї держави і поглинання її східних територій Росією. Безпека і недоторканність територій Польщі упродовж XVIII ст. визначалися взаємодією Росії, Османської імперії та великих західноєвропейських держав [25; 344-345]. Напади кримських підданих на польські володіння в Правобережній Україні траплялися як неконтрольований і небажаний побічний наслідок воєнних дій, спрямованих проти Росії під час Російсько-турецьких воєн 1710-1711, 1735-1739, 1768-1774 років, а також в умовах розгортання боротьби Станіслава Лещинського та Августа Саксонського за польську корону.

Практично аж до першого поділу Польщі у 1772 р. лінія польсько-турецького кордону визначалася Карловицьким договором 1699 р. У 1741 р., під час розмежування російсько-турецького кордону, здійснено деякі спроби уточнення польсько-турецько-кримської прикордонної лінії [19; 267]. Сталося так, що основний механізм, яким регулювалися прикордонні відносини підданих Польщі та Криму визначався російсько-турецьким договором 1719 р., в якому обидві імперії зголосилися захищати суверенітет Речі Посполитої. Російський та турецький уряди брали на себе зобов’язання гарантувати територіальну цілісність і політичну безпеку Польщі. Турецький султан, зокрема зобов’язався призначати молдавськими господарями лише тих, хто відповідав вимогам польського короля; з Молдови було виведено буджацьких ногайців, котрі вже встигли осісти там і загрожували стабільності на кордонах [25; 357].

Між Туреччиною та Польщею укладалися торговельні угоди, що гарантували свободу торгівлі і захист майна підданих обох держав; на порубіжжі встановлювалося судочинство з дотриманням повної процедури слідства [25; 357]. На її основі також стали проводитися прикордонні комісії з розгляду прикордонних суперечок і для відшкодування збитків, завданих між населенням порубіжжя. Взимку 1760/61 рр. у м.Ягорлик відбулася комісія, де кримські представники передали польським комісарам 20 полонених шляхтичів, а з свого боку вимагали

виплатити велику суму компенсації за шкоду, завдану кримським підданим гайдамаками, в іншому випадку погрожували здійснити набіг [13; *арк. 4 зв-5*].

Загальне підвищення рівня безпеки на польсько-турецькому порубіжжі сприяло виникненню розгалуженої інфраструктури, що гарантувала особисту безпеку, торговельні і майнові права населення по обидва боки кордону [41; 27-28]. На середину XVIII ст. степове правобережжя Дніпра інтенсивно заселяється носіями землеробської культури, стабільна осілість яких чітко позначила північну межу кочування причорноморських ногайців.

Таким чином, територія розселення і характер відносин ногайських орд Північного Причорномор'я із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр. визначалися тенденцією до стабілізації кордонів між Російською і Османською імперіями, що, в свою чергу спричинило чітке визначення територіальних володінь на степовому просторі й прилаштувало відносини прикордонного населення до вимог мирного співіснування. У цей короткий період частина ногайців вийшла з стану нескінченних міграцій між Північним Причорномор'ям, Північним Кавказом і Поволжям і на нетривалий строк отримала стабільні межі розселення у причорноморських степах під владою Кримського ханства й Туреччини. Разом з тим, стабілізація кордонів призвела до помітної трансформації традиційного ладу прикордонних суспільств й спричиняла втрату ними тих ознак ідентичності, що вирізняли їх на історичному тлі в попередні століття.

Джерела та література:

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії. – Ф.127. “Ногайские дела” Оп.1. – Спр.1. 1754 р. – 79 арк.
2. Державний архів у Автономній Республіці Крим. – Ф.799. Оп.1. – Спр. 114. 1790 р. – 19 арк.
3. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького. – КП-38300/Арх. – 310/11.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі: ІР НБУ). – Ф.9. Док. 132 – 214. 1754 – 1755 рр. – 156 арк.
5. ІР НБУ – Ф.9. Док. 2236 – 2243. 1765 р. – 12 арк.
6. Центральний державний історичний архів України (Далі: ЦДІАУ). – Ф. 50. Оп.1. – Спр.611. 1743 р. – 122 арк.
7. ЦДІАУ. – Ф.59. Оп.1. – Спр.798. 1741-1775 рр. – 278 арк.
8. ЦДІАУ. – Ф.59. Оп.1. – Спр.800. 1741 р. – 1 арк.
9. ЦДІАУ. – Ф.59. Оп.1. – Спр.1166. 1744 – 1745 рр. – 18 арк.
10. ЦДІАУ. – Ф.229. Оп.1. – Спр.88. 1760 р. – 37 арк.
11. ЦДІАУ. – Ф.229. Оп.1. – Спр.89. 1760 р. – 67 арк.
12. ЦДІАУ. – Ф.229. Оп.1. – Спр.90. 1760 р. – 269 арк.
13. ЦДІАУ. – Ф.229. Оп.1. – Спр.91. 1760 – 1761 рр. – 135 арк.
14. ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр.137. 1762 – 1763 рр. – 101 арк.
15. ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп.1. – Спр. 139. 1763 р. – 227 арк.
16. ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп.1. – Спр. 143. 1763-1767. – 85 [88] арк.
17. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.ХІV. – Одесса, 1886. – 283-715.
18. Андриевский А.А.. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев. – К.: тип. Е.П. Корчак-Новицкого, 1894. – 23 с.
19. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т.1. – К., 1998. – 695 с.
20. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т.2. – К., 2000. – 449 с.
21. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т.3. – К., 2003. – 951 с.
22. Бачинська Олена. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. //Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.3. – К., 2003. – С.243-252.
23. Гаджиева С. Ш. Материальная культура ногайцев в XIX – XX в. – М.: Наука, 1976. – 227 с.
24. Галенко Олександр. Про ділові переклади з османсько-турецької мови документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі та проблеми їх археографічного опрацювання //Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т.2. – К., 2000. – С.23-31.
25. Геровский Ю. Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией //Россия, Польша и Причерноморье в XV – начале XVIII вв.: Сб. ст. – М.: Наука, 1979. – С. 344-375.
26. Гизер С. Н. Турецкий источник по истории буджакских ногайцев //Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип.6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С.212-215.
27. Гісдова Л.З., Демченко Л.Я. Сусідів не вибирають: документи про українсько-татарські зв'язки //Урхиви України. – 1991. – №2.
28. Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
29. Грибовський В. В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 128 с.
30. Греков И.Б. К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства (по данным Э. Челеби) //Россия, Польша и Причерноморье в XV – начале XVIII века: Сб. ст. – М.: Наука, 1979.
31. Дневник путешествия в южную Россию академика ... Гильденштедта в 1773-1774 гг. //ЗООИД. – Т.ХІ. – Одесса, 1879.
32. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года //Киевская старина. – Т. VII, сентябрь и октябрь. – К., 1883. – С. 135-198.
33. Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 году //ЗООИД. – Т. II. – Одесса, 1852. – С.834-835.
34. Кантемир Дмитрий. Описание Молдавии. – Кишинева: Штиинца, 1973.
35. Клеemannово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию також в земли буджакских и нагайских татар. – СПб: Государственная военная коллегия, 1783. – 250 с.

36. Кочкаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 272 с.
37. Марков Г.Е. Кочевники Азии. – М.: Изд.-во МГУ, 1976. – 319 с.
38. Михнева Р. Россия и Османская империя в середине XVIII в. – М., 1985.
39. Мышецкий С.И. История о козаках запорожских... – М.: тип. Моск. ун-та, 1847. – 43 с.
40. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т.Х. – СПб.: Собственная ЕИВ канцелярия, 1830. – 997 с.
41. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. – К.: тип. М.П.Фрица, 1876. – 104 с.
42. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М.: Наука, 1987. – 269 с.
43. Санин О.Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в первой четверти XVIII века. Дисс. к.и.н. – М.: Рос. гос. гуманитарный ун-т, Историко-архивный институт, 1996. – 454 с.
44. Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии //Памятная книга Таврической губернии. – Вып.І. – Симферополь, 1867. – С.358-398.
45. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
46. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.15. – Одесса, 1889. – С.152-403.
47. Трепавлов В. В. Вольные казаки и Ногайская Орда (Некоторые подробности ранней истории казачества) //Восток. – 2002. –№3. – С.40-52.
48. Тунманн. Крымское ханство /Пер. с нем. Н.Л.Эрнста и С.Л.Беляевой. – Симферополь: Таврия, 1991. – 93 с.
49. Челеби Эвлия. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – М.: изд-во Вост. л.-ры, 1961. – 338 с.
50. Щеглов И. Л. Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии. Материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи. – Т.І. Бюджеты трухмен и ногайцев. – Ставрополь, 1910. – 559 с.
51. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Т.ІІ. Владимир, 1903. – Сс.1073–2107.
52. Эварницкий Д.И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – Спб.: тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 284 с.
53. Яворницкий Д.І. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. – Харків: Держвидав України, 1928. – 76 с.
54. Fisher Alan [W]. The Crimean Tatars. – Stanford: Hoover Institution Press, 1978. – 255 p.
55. Peyssonel M. [Charl], de. Traite sur le commerce de la Mer Noire. – Seconde Partie. – Paris, 1787 (M.DCC. LXXXVII). – 377 p.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В РОБОТАХ ТЕТЯНИ ЯКОВЛЕВОЇ

Тетяна Геннадіївна Яковлева, доктор історичних наук, науковий співробітник кафедри історії слов'янських і балканських країн історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету, є автором низки робіт, присвячених історії Гетьманщини другої половини 1650-х рр.

У науковому доробку Т. Яковлевої чільне місце посідає монографія «Гетьманщина у 2-й половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни» [17], яка базується на дисертаційному дослідженні Т. Яковлевої і була видана в 1998 році у Києві українською мовою. Можливо, через це, вона, на жаль, не отримала великого резонансу в Росії. Втім для української історіографії видання цієї монографії стало важливою подією. У низці рецензій було дано високу оцінку внеску російської дослідниці в історію українського державотворення [4. 6]. Зокрема, на думку З. Когута, монографія Т. Яковлевої містить найкращий аналіз генезису, раннього розвитку та занепаду української державницької ідеї у середині XVII ст. [6]. Високу в цілому оцінку доробку російської дослідниці дав В. Горобець. Деякі зауваження рецензента спонукали авторку до відповіді, що обумовило розгортання на сторінках «Українського гуманітарного огляду» жвавої полеміки між Т. Яковлевою та В. Горобцем [2. 3. 13].

Тетяна Яковлева у своїх роботах звертається до складного періоду історії України, що отримав у літературі назву «Руїна». Ця проблематика досліджена у двох монографіях авторки, а також низці інших публікацій в російських та українських наукових виданнях. Втім, при дослідженні «Руїни», Т. Яковлева аналізує перехідний період, звертаючись до проблем історії Гетьманщини останнього етапу Національно-визвольної війни (від Переяславської ради 1654 р. до смерті Б. Хмельницького). Останній період гетьманування Б. Хмельницького авторка характеризує як відносно мирний, а отже такий, що є найбільш зручним для дослідження соціально-політичних результатів Національно-визвольної війни.

Враховуючи спірність терміну «Визвольна війна», Т. Яковлева віддає перевагу більш нейтральному – «Хмельниччина», визначаючи тим самим верхню хронологічну межу війни 1657 роком (смерть Б. Хмельницького). Втім авторка виступає проти різкого протиставлення періодів Б. Хмельницького та І. Виговського і, при дослідженні передумов і початкового етапу «Руїни», подаючи огляд історії України другої половини 50-х років XVII ст. як певної цілісності.

Основну увагу авторка приділяє такій проблематиці, як оцінка результатів і рішень питання правового статусу та особливості суспільно-політичного устрою Гетьманщини після 1654 р., особливості внутрішньої та зовнішньої політики українського керівництва на заключному етапі Національно-визвольної війни, зміни у соціальній структурі українського суспільства у 50-х рр. XVII ст., особливу увагу приділяє діяльності окремих постатей та угруповань козацької старшини.

Т. Яковлева піддає сумніву існуючі в історіографії оцінки політико-правової форми козацької держави. Прагнучи уникнути ідеалізованого або занадто спрощеного підходу до аналізу цього питання, вона заперечує концепції «гетьманської монархії» або «демократичної республіки». Т. Яковлева показує, що українська державність формувалась в умовах війни, за відсутності національної державницької традиції. Як результат, Гетьманщина стала «химерним сплавом моделі Речі Посполитої, яку козацька старшина пристосувала до своїх потреб, та сотенно-полкової системи козацької армії» [17; 57]. Водночас авторка зазначає, що попри запозичення польської моделі, в ході якого місце шляхти посіло козацтво, а місце магнатів – старшина, влада гетьмана значно переважала королівську. Такі моменти, як одноосібне прийняття рішень Богданом Хмельницьким, спроби перетворити гетьманську владу на спадкову тощо, демонструють прояв у козацькій державі монархічних тенденцій. Проте Т. Яковлева пояснює цю тенденцію, передусім, особистою вдачею Б. Хмельницького, а крім того вказує на спроби перетворення королівської влади на спадкову в Речі Посполитій.

Полемізуючи з Т. Яковлевою, український історик В. Горобець вказує на низку неточностей та недостатньо логічно обґрунтованих моментів. Серед них – аналіз політичного становища Гетьманщини під час Національно-визвольної війни, зокрема щодо її статусу після Переяславської ради [2]. Т. Яковлева у своїх роботах констатує створення «де-факто» восени 1649 року незалежної української держави у формі козацько-старшинської республіки. Оцінюючи форму союзу України з Московією, авторка характеризує його як васалітет. На думку ж В. Горобця, погляд на Гетьманщину як на васально залежну і водночас самостійну державу є суперечливим. Втім Т. Яковлева, уточнює свою позицію, стверджуючи, що цей васалітет був «значно умовнішим, ніж, скажімо, васальна залежність Молдавії від турецького султана», що «не заважає називати цю країну середини XVII ст. незалежною державою» [17; 56].

Т. Яковлева приділяє велику увагу соціальним змінам в Україні в період Хмельниччини, в тому числі зміни всередині козацтва, яке стало найчисленнішою соціальною верствою, яка претендувала на особливу роль і місце у Гетьманщині. У зв'язку з цим авторка звертається до процесу покаяння, як такого, що спричинив

глобальні зрушення в соціальній структурі суспільства. Т. Яковлева вказує, що селяни почали приєднуватися до козацьких загонів з травня 1648 р., тобто з самого початку повстання. Авторка погоджується з думкою В. Легкого і В. Степанкова в тому, що головною причиною покаяння було те, що козацькі вольності здавалися ідеалом. Втім вона зазначає, що за всієї привабливості звання «козак» селяни не завжди добровільно покаячувалися. На думку Т. Яковлевої, брати в руки зброю селян нерідко спонукали обставини. По-перше, необхідність самооборони, зокрема, від татар. По-друге, прагнення уникнути податкового тягара. По-третє, як вказує авторка, Б. Хмельницький іноді вдавався навіть до насильницького покаяння. Т. Яковлева показує, що велике збільшення чисельності козацького стану, спричинене масовим покаянням, призвело зрештою до загострення соціально-політичної ситуації [17; 71-98].

Авторка досліджує такі соціальні явища, як скорочення чисельності польської шляхти та її володінь під час Хмельниччини, зміни у становищі козацької старшини та української шляхти, що пристала до неї, аналізує систему пожалувань земельних володінь. Старшина і частина української шляхти зайняли місце польської шляхти. В той же час протягом війни відбуваються значні зміни у складі козацької старшини: багато її представників загинули або померли природною смертю, а натомість прийшла нова старшина, «не пов'язана з масами «покажених» ані походженням, ані спільною участю у бойових діях», багато її представників були у родинних зв'язках з Б. Хмельницьким та І. Виговським [17; 62]. Отже, як показує Т. Яковлева, відбувається перетворення козацької старшини на впливову еліту шляхом отримання не лише військової, а й цивільної влади [17; 60-63].

Т. Яковлева спростовує тезу радянської історіографії про те, що соціальна напруженість на Лівобережжі у 2-й половині 50-х рр. XVII ст. була викликана посиленням феодального гніту. Автор обґрунтовує свої висновки тим, що ніякої посиленої роздачі земель у той час не було, отже соціальні заворушення, зокрема повстання запорожців і Пушкаря на початку гетьманування І. Виговського, були викликані іншими причинами [17, 66-67].

Значну увагу Т. Яковлева приділяє дослідженню окремих постатей козацької старшини – їхніх політичних симпатій і прагнень. З цим також пов'язане дослідження угруповань у складі козацької старшини, політичної боротьби всередині цього стану. Низку досліджень Т. Яковлевої присвячено окремим персоналіям Хмельниччини. Зокрема, вона є автором низки робіт, присвячених видатному діячу Національно-визвольної війни – полковнику Івану Богуну [18-20]. Вслід за В. Липинським та М. Грушевським авторка ототожнює Івана Богуну та Івана Федоровича. О. Гуржій полемізує з Т. Яковлевою, заперечуючи цю тезу. Натомість він дотримується концепції М. Петровського, який наводив докази проти ідентичності Богуну і Федоренка [5]. Відповідно на статтю О. Гуржія стала ґрунтовна публікація Т. Яковлевої в «Українському історичному журналі» [19]. Слід зазначити, що авторка зробила великий внесок у дослідження біографії Івана Богуну – однієї з найяскравіших постатей в історії українського козацтва.

В монографії «Гетьманщина у 2-й половині 50-х років XVII ст.» та деяких інших роботах, зокрема у статті «Богдан Хмельницький и Иван Выговский» [8], Т. Яковлева критикує усталену в російській та почасти в українській історіографічній традиції тенденцію до протиставлення діяльності й особистості І. Виговського Б. Хмельницькому. Авторка заперечує наявність пропольської орієнтації І. Виговського ще за часів Хмельниччини, стверджуючи, що навіть на початку свого гетьманування він залишався прихильним до Москви. Т. Яковлева характеризує І. Виговського як вірного соратника Б. Хмельницького, який керував усією зовнішньою політикою, а отже не бачить підстав для протиставлення їхніх політичних програм. Щодо конфліктів між Виговським та Хмельницьким, єдиною обставиною, стосовно якої вони не змогли порозумітися, Т. Яковлева називає прагнення Виговського до гетьманської булави [8].

У статті «Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности» [12] Т. Яковлева прагне розвінчати негативний стереотип І. Мазепи, що склався у російській історіографії. З цієї метою вона вдається до порівняльної характеристики діяльності та особистих якостей гетьмана І. Мазепи та його попередників, у тому числі Б. Хмельницького. Авторка прагне уникнути ідеалізації як одного, так і другого, подаючи зважену оцінку діяльності й характеру лідерів Гетьманщини. Слід відзначити, що ця публікація є, мабуть, першим серйозним дослідженням цього складного питання в російській історіографії. Окрім Т. Яковлевої, дану проблему зачепив також московський історик Ігор Андреев, який так само уникає однозначних оцінок та міфологічних штампів («герой» чи «зрадник») в оцінці діяльності українських гетьманів [1].

Т. Яковлева розглядає особливості генезису державної ідеї в Україні. Предметом цього її дослідження є відображення цієї ідеї у міждержавних договорах України з Польщею та Росією починаючи з 1649 р. Ці договори, кожен з яких визначає основні віхи в історії Гетьманщини, є майже єдиними юридичними актами, що дозволяють робити судження про зрілість української держави та ступінь розвитку державної ідеї у її керівників. В той же час, як зауважує Т. Яковлева, «действительность далеко не всегда совпадала с бумагой», отже ці документи дозволяють оцінювати зрілість української держави лише де-юре [10].

Т. Яковлева стверджує, що ідея державності, яка набула в роки Хмельниччини форми Гетьманщини, визрівала у середовищі української еліти, що було характерним для будь-якої іншої країни. Масам значно ближчими були ідеали «волі козацької». Звідси витікав конфлікт між покаженими масами і старшиною, до якої низи ставилися з природною недовірою як до втілення міцної влади. Тому Т. Яковлева звертає увагу на інше крило українського суспільства – групу освіченої української старшини, вузьке коло вищих посадових осіб Гетьманщини (серед них

автор називає Хмельницького, Виговського, Немирича), що цілком склалися зі шляхти, і, як правило, отримали польську юридичну освіту. Щоправда, дуже мало відомо про ступінь участі тієї чи іншої особи у створенні певного документа. Проте, більш-менш впевнено, на думку автора, можна приписати Зборівський договір авторству Б. Хмельницького та І. Виговського, у написанні Березневих статей брав участь П. Тетеря, Гадяцький договір був створений І. Виговським, П. Тетерею і Ю. Немиричем. Ці договори стали основою для складання наступних договорів: Переяславська угода 1659 р., Чуднівський договір 1660 р., Московські статті 1665 р.

В основі державної ідеї лідерів Гетьманщини лежало «довольно смутное воспоминание о киевских князях». Зокрема, Б. Хмельницький неодноразово називав себе «самодержцем і князем київським і руським», на справу київських князів посилалися І. Виговський, Ю. Немирич, Ю. Хмельницький. Втім Т. Яковлева вказує, що ці уявлення були досить аморфними, а отже посилення на київських князів було лише спробою юридичного обґрунтування правомірності створення Гетьманщини, «хитрої уловкою професіональних юристів». Таке обґрунтування, на думку Т. Яковлевої, було необхідним для надання законної сили переговорам з іноземними державами, яким лідери Хмельниччини надавали дуже велику роль. І в цій справі достовірність доказів не мала особливого значення.

Другий напрямок обґрунтування державної ідеї Т. Яковлева бачить у порівнянні українських процесів з загальноєвропейськими. На її думку, зовсім не випадковим у цьому аспекті є звернення Хмельницького до Олівера Кромвеля. Крім того відомі порівняння козаків із голландцями і швейцарцями. Подібні посилання на європейські події, на думку автора, мали довести, що лідери Національно-визвольної війни (революції), та устрій, що був встановлений, мають право на законне визнання.

Т. Яковлева подає порівняльний аналіз окремих пунктів Зборівського договору 1649 р., Березневих статей 1654 р., Гадяцького договору 1658 р., Переяславського договору 1659 р., Чуднівського договору 1660 р. та Московських статей 1665 р. Вона аналізує, передусім, ті пункти, які дають уявлення про правовий статус Гетьманщини.

Аналізуючи зовнішньополітичне становище України в останні роки життя Б. Хмельницького Т. Яковлева звертає увагу на три основні моменти: напрямок політики гетьмана, політику Москви та дії інших держав. Т. Яковлева стверджує, що гетьман зберігав повну незалежність від Москви, у тому числі в питаннях зовнішньої політики. Втім, розбіжності у цих питаннях між Росією та Україною з'явилися «майже наступного дня після Переяславської ради».

На думку Т. Яковлевої, право гетьмана на проведення самостійної зовнішньої політики вкупі з зобов'язанням звітувати про свої дії «залишало простір для неоднозначного трактування статей договору». З одного боку, Москва прагнула більш жорсткого контролю, з іншого – гетьман прагнув більшої незалежності.

В основі конфлікту між Росією та Україною, на думку Т. Яковлевої, лежав той факт, що обидві сторони з самого початку ставили перед собою відмінні задачі, а отже дивилися на угоду зовсім по-різному. На думку Т. Яковлевої, для Б. Хмельницького під час укладання договору головною метою було отримання військового союзника для остаточного розгрому Польщі. При цьому обмеження зовнішньополітичної діяльності, сплата податків та інші умови угоди сприймалися як необхідна ціна за військову допомогу. Головною ж метою Москви було повернення білоруських земель (передусім Смоленщини й сіверських земель), втрачених за Поляновською мирною угодою з Річчю Посполитою.

Отже, як показує Т. Яковлева, склалася компромісна ситуація, в якій кожна зі сторін захищала власні інтереси: гетьман провадив самостійну зовнішню політику, а московський уряд розпочав війну з Польщею, в ході якої протягом двох років повернув білоруські землі. Тобто де-юре угода залишалася в силі, а де-факто жодна зі сторін не виконувала її вимоги.

Аналізуючи політику Б. Хмельницького, Т. Яковлева вказує на те, що гетьман справді порушував умови угоди з Московією, адже переговори зі Швецією, спроби заключити союз із Трансільванією, мирний договір з татарами під Озерною не вписувалися в рамки переяславсько-московського договору. Автор пояснює таку поведінку незадоволенням політикою царя, яке підсилилось з початком підготовки Москви до Віленських переговорів. У зв'язку з цим Б. Хмельницький активізує зносини зі Швецією та Трансільванією, хоча й підтримує Віленські переговори [17; 175-181].

Полемічне питання про недопущення козацьких послів на Віленські переговори, Т. Яковлева трактує у традиційному для української історіографії руслі, пояснюючи цей факт як «пихатість московського боярства, так і відмовою визнати за Україною право на певну незалежність у питаннях зовнішньої політики» [17; 183].

Розглядаючи битву та угоду під Озерною, Т. Яковлева полемізує з Г. Саніним, на думку якого московсько-козацьке військо завдало великої поразки татарам [7]. Т. Яковлева вважає, це передусім підтверджується джерелами. Крім того мирний договір з татарами вона характеризує як не вигідний для Б. Хмельницького, вважаючи його вимушеним кроком. Це, на її думку, свідчило про не надто райдужні результати битви [17].

Т. Яковлева зробила визначний внесок у вивчення останнього етапу Національно-визвольної війни (1654-1657 рр.). В її працях ґрунтовно досліджені такі проблеми історії України цього періоду, як формування української

державності в ході війни, правовий статус та суспільно-політичний устрій Гетьманщини, особливості внутрішньої та зовнішньої політики українського керівництва на заключному етапі Національно-визвольної війни, зміни у соціальній структурі українського суспільства у 50-х рр. XVII ст., діяльність окремих постатей та угруповань козацької старшини тощо. Т. Яковлева у своїх працях заперечує традиційні для офіційного канону російської історіографії положення щодо окремих аспектів і проблем історії Хмельниччини, концептуально наближуючись до української історіографії.

Джерела і література:

1. Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? // Знание-сила. – 2001. – №4. – С.119-127.
2. Горобець В. Немає пророка у своїй Вітчизні. А в чужій? (Історія руїни в інтерпретації російської дослідниці) / Український гуманітарний огляд. – Вип.2. – К., 1999. – С.46-65.
3. Горобець В. Платон мені друг і це найдорожче (З приводу відповіді Тетяни Яковлевої на мою рецензію) // Український гуманітарний огляд. – Вип.5. – К., 2001. – С.217-221.
4. Горобець В., Чухліб Т. Історія української Руїни – очима російського історика // Наукові записки НаУКМА. – К., 1999. – Т.14. – С.118-123.
5. Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Український історичний журнал. – 1998. – №1. – С.99-111.
6. Когут З. Державотворчі державошукання // Критика. – 2000. – №.7-8.
7. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1989.
8. Яковлева Т.Г. Богдан Хмельницкий и Иван Выговский // Богдан Хмельницкий та його доба. – К., 1996. – С.76-77.
9. Яковлева Т.Г. Генезис внутреннего самоуправления Гетманщины во второй половине XVII века // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005. – С.112-123.
10. Яковлева Т.Г. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С.51-59.
11. Яковлева Т.Г. К вопросу о проблемах исследования Гетманщины середины XVII века // Український гуманітарний огляд. – Вип. 8. – К., 2002. – С.141-149.
12. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С.45-63.
13. Яковлева Т.Г. Проблемы взаимоотношений Украины и России 1654-1667 гг. // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2003. – М., 2003. – С.41-48.
14. Яковлева Т.Г. Пророки и третейские судьи // Український гуманітарний огляд. – Вип.5. – К., 2001. – С.207-216.
15. Яковлева Т.Г. Судьба Гетманщины в середине XVII века // Памяти Ю.Д. Марголиса. Письма, документы, научные работы, воспоминания. – СПб., 2000. – С.563-579.
16. Яковлева Т.Г. Хмельниччина и Гетманщина в современной российской учебной литературе // Український гуманітарний огляд. – Вип. 10. – К.: Критика, 2004. – С.85-94.
17. Яковлева Т.Г. Гетьманщина у 2-й половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок руїни. – К., 1998.
18. Яковлева Т.Г. Загибель Івана Богуна // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.139-142.
19. Яковлева Т.Г. Іван Богун: проблеми біографії // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.147-157; № 4. – С.144-152.
20. Яковлева Т.Г. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. – 1992. – № 5.
21. Яковлева Т.Г. Іван Виговський: істина та вимисел // Київська старовина. – 1998. – №3.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ КОЗАКІВ-НЕКРАСІВЦІВ ПІД ВЛАДОЮ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Козацтво як українське так і російське завжди розглядалося як феномен саме порубіжних територій. Сучасний підхід засновано на дослідженні границь як “контактних зон”, які породжують важливий для суспільного розвитку “культурний білінгвізм”. Під “контактною зоною” розуміється специфічна форма історичного синтезу, відмінна від інших прикладів міжнародних контактів. Для “контактної зони” характерне сумісне проживання на певній території різних етнічних груп протягом тривалого історичного періоду, що передбачає співіснування та взаємодію їх культурних, релігійних, адміністративних та інших систем. В межах “контактної зони” складається специфічна мовна ситуація (що можна розуміти як специфічну власне “мовну” ситуацію, так і ширше – як вироблення властивих саме цій “контактній зоні” засобів спілкування і взаєморозуміння). “Контактні зони” формуються в умовах розмитості та рухливості кордонів (характерно для давніх та середніх віків). Як правило, оформлення державних кордонів в сучасному розумінні в нові часи призводить до знищення “контактних зон”, але надалі із зміною політичної ситуації вони можуть відродитися [1; 3–4]. Тобто, “контактна зона” – не просто територія, де не змішуючись співіснують різні етноси, а органічна та життєздатна структура зі своїми закономірностями розвитку та специфічним культурним обличчям [1; 43–44].

Козацтво сублімувало характерні риси як слов'янського, так і оточуючих етносів, перш за все тюрків-кочовиків, що вплинуло на формування його особливого психотипу та специфічного соціуму. Нестабільні умови прикордоння сприяли збереженню в регіоні незалежних або напівзалежних козацьких державних формувань, а також сприйняття ними елементів східної політичної традиції та воєнної організації. З іншого боку, сприйняття козацькими формуваннями деяких рис політичної організації тюркських народів та власне умови контактної зони призводили до застосування як кримською та османською владою, так і російським урядом типологічно подібних заходів при утвердженні як на козацьких землях, так і територіях кочовиків.

В цьому плані інтерес представляють такі козацькі утворення як запорожці та некрасівці, які протягом XVIII ст. здійснювали перехід (або робили спроби такого переходу) поряд із аналогічними переміщеннями кочових спільнот між Російською та Османською імперіями. Треба відмітити загальну недостатню дослідженість періодів перебування козацьких спільнот під впливом або на території інших держав, що можна пов'язати з нестачею джерел та ідеологічними пропатріотичними міркуваннями. Так, щодо некрасівців розробленими є сюжети: власне Булавінське повстання (1708 р.) і участь в ньому запорожців [2], соціальна боротьба на Дону [3], а також вплив їх переходу за Кубань на внутрішньополітичну ситуацію в Кримському ханстві [4]. Останнім часом російським дослідником В. Сенем зроблено спробу комплексного дослідження історії козаків-некрасівців на визначеному колі джерел, але автор уникнув всебічного висвітлення періоду перебування некрасівців під владою Криму [5, 6] і в загальних рисах повторив висновки дослідника початку XX ст. Ф. Щербини [7]. В українській історичній науці зацікавлення викликали зв'язок повстанців-булавінців із запорожцями а також перебування некрасівців разом із запорожцями в нижньому Подунав'ї та їх сутички на Дунаї (1770–1780-ті рр.). [8, 9].

Водночас, на наш погляд, для історико-типологічного дослідження на основі сучасних методологічних підходів до вивчення політичних структур в порубіжній зоні представляє інтерес порівняння перебування некрасівців під владою Криму (1708 р. – 1770-ті рр.) з аналогічним періодом історії запорожців – Кам'янської та Олешківської Січей (1709–1734 рр.). Потребують конкретизації умови перебування некрасівців під зверхністю хана на Кубані, час та причини переселення на Дунай, спроби повернення під російську протекцію та їх умови, зовнішньополітичний контекст та значення фактора некрасівців в російсько-турецьких відносинах тощо.

Для створення цілісної картини періоду перебування некрасівців на Кубані автором були залучені як означені здобутки української і російської історіографії, так і нові матеріали з архівів двох основних відомств Російської імперії, які проявляли інтерес до прикордонної ситуації та збирали розвідувальну інформацію – Воєнної колегії та Колегії іноземних справ (далі – КІС). Йдеться, перш за все, про воєнну розвідку, яка мала переважно оперативні завдання (Фонд 20 “Секретна Воєнна експедиція” Російського державного воєнно-історичного архіву, м. Москва), але працювала у взаємодії з КІС, яка в свою чергу мала власну розвідувальну агентуру та інформаторів як на прикордонні, так і за кордоном, в її розпорядженні був весь арсенал дипломатичного представництва за межами імперії. З фондів КІС (Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва) інтерес представляє документація воєнних і цивільних сановників, що опікувалися приєднанням земель Північного Причорномор'я і приведенням в російську протекцію кочових народів під час російсько-турецьких війн останньої третини XVIII ст. (Фонд 123 “Зносини Росії з Кримом” / Оп.2).

По можливості, не повторюючи перебіг відомих подій, варто зупинитися на зовнішньополітичних аспектах Булавінського бунту. Основною причиною повстання під проводом Кіндратія Булавіна треба вважати наступ централізованої держави на традиційні козацькі вольності, більш за все Петра І непокоїли масові втечі селян на Дон та їх свавільні поступки на прикордонні. Для цього “на городки” вводилися війська і багатьох втікачів повертали поміщикам. У травні 1708 р. на Дону, в розпал повстання, поширювалися чутки, начебто

Булавін хоче тікати за Кубань, куди писав до Гусейн-паші, що якщо цар не відступиться, то вони від нього відложаться і стануть служити султану [2; 182].

Нищівна поразка повстанців у червні 1708 р. та смерть Булавіна означали поступовий розгром окремих повстанських загонів. Вмілі дії царської армії доповняли калмики, від яких саме зазнав поразки загін Ігнатія Некрасова на Волзі. Не очікуючи остаточної поразки повстання, Некрасов із 2000 пішов за Кубань до ногайців.

Дослідники завжди відзначали не тільки вплив масштабних народних повстань від Разіна до Пугачова на зовнішню політику Російської держави, а й безпосередні зв'язки повстанців з зовнішньополітичними силами. Так, під час повстання в Астрахані 1705 р. велися переговори про укладання воєнного союзу з Кубанським нуреддіном Менглі-Гіреєм [10]. Досить можливими були зв'язки Булавіна або Некрасова напередодні переходу на Кубань з кочовиками [3].

На думку Сеня Д.В., найбільш вірогідно, що некрасівці пішли за Кубань заплановано, в чому не останню роль зіграв хан Каплан-Гірей та серескір Кубанської орди (один з родичів хана). Якщо цей перехід і не було здійснено за попередньою домовленістю, факт що хан взяв їх під свою зверхність. Друге принципове питання – чи була з цього приводу домовленість хана з султаном, адже прийняття некрасівців порушувало російсько-турецький мир 1700 р. – залишається відкритим [6; 35-36].

Треба підкреслити, що причинами виходу з-під російської влади з боку запорожців були, перш за все, наступ царизму на права, свободи і територію Запорожжя, а також посилення антитурецької та антикримської політики Петром I і закріплення Росії в Північному Причорномор'ї [11, 12]. Визнання як некрасівців так і запорожців *de-ure* підлеглими турецькій стороні відбулося в ході та після війни в російсько-турецьких домовленостях 1711-1713 рр.

Як запорожці так і некрасівці використовувалися ханами переважно як воєнна сила, в тому числі і проти підвладних непокірних кочовиків. В умовах прикордонного життя участь у внутрішніх конфліктах, які мали глибокі коріння, означала перманентний стан війни. Саме втручання у міжнаціональні конфлікти, які були надто складними, зіпсували взаємини некрасівців із сусідами. Дійсно, різниця в господарсько-культурних типах та недостатнє господарське освоєння територій як такі не складали економічної основи конфліктів, але надалі економічні протиріччя могли відігравати і самостійну роль.

Щодо можливостей інтеграції козацьких спільнот в суспільно-політичний простір Османської імперії, особливо у XVIII ст., коли могутня держава переживала структурну кризу і “живилася” гетерогенними структурними підрозділами, вже відмічалося дослідниками. На відміну від запорожців некрасівці більш тривалий час перебували за межами російської держави і не мали з нею тісних контактів. Консервації общини козаків-некрасівців сприяли можливість автономного відтворення своєї спільноти та релігійний момент – вони були старообрядцями. Також треба згадати, що некрасівці на Кубані з'єдналися з старообрядським населенням, що осіло тут ще у 1670-80-х рр., і утворилася своєрідна козацька громада. Унікальність некрасівської громади полягає в оформленні під час їх перебування на Кубані кодексу соціокультурних нормативів “Заветы Игната” [6; 80].

На думку Сеня Д.В., на Кубані некрасівці отримали достойні умови для існування – “автономне положення в суспільно-політичній структурі Кримського ханства”, де вони “свідомо обрали шлях вірного служіння хану” і т.д. Репресій та утисків з боку ханської адміністрації не було, а навпаки некрасівці виявили єдність з татарами з основних питань зовнішньої політики і отримали сприятливі умови для господарського розвитку. Д.В.Сень реконструює прояви залежності некрасівців від хана: 1) відмова від зовнішніх зносин; 2) охорона кордонів; 3) визнання хана своїм верховним правителем; 4) участь у воєнних акціях, саме надання кінноти. Також некрасівці шпигували на користь кримців, захоплювали і продавали в полон людей [6; 83]. На нашу думку, ці висновки потребують корекції.

Насамперед, неможливо чітко визначити місце некрасівців в системі державного управління Кримського ханства, яке поєднувало в собі дві різні за походженням політичні традиції: степову, що викристалізувалася досвідом існування кочівницьких політичних утворень (в цілому мають родоплемінну основу) та моделлю, на утворення якої вплинула державність турків-османів та характер турецько-татарського політичного зв'язку. Ці дві тенденції перебували в стані динамічної взаємодії, але у XVIII ст. в умовах загального послаблення Османської імперії та Кримського ханства виявляли між собою протиріччя [13]. Найімовірніше, некрасівці знаходилися в безпосередньому підпорядкуванні кубанському сераскиру, а не самому хану, що було раціональним з огляду на віддаленість власне Криму та відповідало ієрархічній структурі Кримського ханства.

Політичне і економічне положення некрасівців в Кубанській орді не було стабільним, про що свідчать чисельні спроби змінити протекцію, або місцеперебування в межах ханства. Вперше некрасівцям пропонували повернутися в російсько-турецьку війну при Анні Іоанівні (що воєнну потребу імперії з нагодою використали лише запорожці). У міжвоєнний період такої великої потреби в Росії не було, і прохання некрасівців про повернення 1752 та 1757 рр. залишилися без уваги [6; 118].

Сприятливі умови були для некрасівців за ханатів Крим-Гірея (1758-1764 рр. та 1768-1769 рр.). До призначення його на ханство вперше спричинилися заворушення серед ногайських орд, у тому числі і на Кубані [4; 129-137]. До цього був причетний сам Крим-Гірей і можливо саме тоді він зав'язав особисті стосунки з некрасівцями.

Справи в ногайських ордах та у некрасівців продовжували цікавити російську сторону. Зі звітом донського козака Ф.Кутейнікова про розвідування на Кубані влітку 1759 р. було ознайомлено воєнне командування [14], а також

подано інформацію на Січ (за копією Архіву Коша цей документ було в довільній формі опубліковано А.Скальковським [15; 345]). Так, за даними російської розвідки, некрасівці були незадоволені утисками від одного з місцевих володарів Богатир-Гірей-султана, який не корився навіть Кубанському сераскиру Сеадет-Гірею. За домовленістю з ханом некрасівці планували навесні 1760 р. переселитися в Крим поблизу міста Балаклава [14; *арк.51-53, 62;345*].

Та на початку 1761 р. Крим-Гірей відкрито виступив проти Богатир-Гірея за “противность и измену” і усунув його від влади, про що повідомив донського атамана Д.Єфремова у листі від 23 травня [16; 27]. І надалі некрасівці розраховували на схильність Крим-Гірея, з чим можна пов’язати їх відмову повернутися в російську протекцію на основі указу нової імператриці Катерини II від 14 грудня 1762 р. [17; 262]

У набігу на Нову Сербію 1769 р. прийняли участь кримці, ногайські орди та загін з 500 некрасівців (або як їх називали татари “кара-ігнат-козаки”). Останні, на думку спостерігача барона Тотта, були улюбленцями Крим-Гірея і перебували на положенні його особистої гвардії. В похід вони виступили із своїми хоругвами із зображенням Спасителя [18].

Дослідники точно не датують фактичне оселення та офіційний дозвіл турецької влади оселитися некрасівцям («ігнат-козакам») на території Османської імперії в пониззі Дунаю. Згадки про некрасівців у Подунав’ї у 1740-ві роки і до війни 1768-1774 рр. треба вважати випадковими, це могли бути інші піонери слов’янської колонізації – запорожці, старообрядці тощо, або окремі групи некрасівців, що змішувалися з місцевим християнським населенням. Під час війни 1768-1774 рр. запорозька флотилія брала участь в каральних експедиціях проти некрасівсько-липованського населення в гирлах Дунаю. Це може бути остаточне переселення історичного ядра некрасівців з Кубані у зв’язку із змінами в регіоні, або якась плинна частка некрасівської людності. Спонукаючи некрасівців залишити Кубань могли відкочування ногайців, які прийняли російську протекцію, з Північного Причорномор’я на Кубань (осінь 1771 р.), вихід з війни Кримського ханства та оформлення незалежності Криму в складі з ногайськими ордами (“Декларація про відділення від Порти” 1 листопада 1772 р.), а також офіційне посунення російських кордонів до р.Кубань за умовами Кючук-Кайнарджийського миру (липень 1774 р.). На сьогодні можна вважати верхньою хронологічною межею переселення некрасівців у Подунав’я, відбитою в джерелах кривавою боротьбою некрасівців з запорожцями-задунайцями 1780-х рр., що співпадає із фактичною окупацією Кубані російськими військами.

Не маючи прямих згадок в джерелах важко локалізувати некрасівців на момент їх активних спроб повернутися в російську протекцію у 1772-1775 рр. Перше звернення пов’язане з іменем слобідського губернатора генерал-порутчика Є.Щербініна, на якого було покладено встановлювати зв’язки з ногайцями та кримськими татарами. Для зручності орди було штучно об’єднано під правлінням мурзи Джан-Мамбет бей; основою договірних відносин були віддача аманатів і прийняття представника КІС [19; 170, 177]. Саме через Щербініна російський уряд диктував ногайцям умови взаємин з Росією, надсилаючи зразки клятв для прийняття в підданство нових народів [20; *арк.209-210*], зразки імператорських грамот новим народам [20; *арк.211-216*], зразки (форми) повноважень депутатам від ногайських орд в Крим [20; *арк.240-241*], форми докладних “настанов” новим народам [20; *арк.242-243*], інструкції з викладом порядку церемоній прийняття в підданство [20; *арк.325-332*] тощо.

В січні 1772 р. ногайці остаточно розмістилися на Кубані. А у лютому 1772 р. некрасівці звернулися до Щербініна через Джан-Мамбет бей з проханням повернутися в російську протекцію. Щербінін запропонував такі умови: начальником їм буде Джан-Мамбет бей, некрасівці повинні виставити 4 аманатів – 2 будуть перебувати у Щербініна, 2 – у Джан-Мамбет бей; присягу в них прийме Джан-Мамбет бей; на остаточне рішення, на яких підставах приймаються некрасівці, треба чекати резолюції імператриці [20; *арк.58-59*]. Пропозиція некрасівців могла зацікавити російський уряд з огляду на плани 1770-1771 рр. утворити на Кубані з ногайських орд альтернативне Кримському ханству залежне від Росії Кубанське ханство [21]. Та обставини швидко змінилися, від Османської імперії відділився Крим і питання статусу Кримського ханства та підлеглості ногайських орд вже розглядалося в сукупності. Є.Щербініна з літа 1772 р. відряджено в Крим для “встановлення незалежності півострова”. В зв’язку із невизначеністю міжнародної ситуації питання некрасівців не було вирішено.

Саме суперечливість процесу централізації та необхідність враховувати політичні традиції новоприєднаних територій і народів призводила до таких казусів в російській політиці, як східний в своїй основі звичай брати аманатів, що мало місце, починаючи ще за Івана Грозного при відносинах з ногайцями (як і іншими кочовиками) [22; 626]. Характер ногайсько-руських політичних зв’язків полягав у шерті всіх більш-менш значних мурз на вірність російському государю (за російськими джерелами XVII ст. – “підданство”) та організації контролю за виконанням зобов’язань, що найчастіше обмежувалося видачею аманатів. Залежність від Росії полягала у підтримці зовнішньої політики, в цілому зберігалася самостійність, не передбачалося ніяких виплат чи повинностей.

Взагалі можливість переходу некрасівців на умовах Щербініна виглядає сумнівно. Водночас пропозиція взяти аманатів показує сприйняття російськими сановниками козацьких спільнот на зразок прикордонних кочовиків.

Знов просяться некрасівці в російське підданство у 1775 р., що зафіксовано в “Архиве Государственного Совета” від 27 квітня за реляцією П.Румянцева. Розгляд справи відкладено до консультацій з Щербініним. Та в загальному контексті роботи Державної Ради не було зацікавлення у прийнятті ще однієї парамілітарної структури, адже вже кілька засідань обговорювалися скарги сусідів і воєнного командування на запорожців і претензії запорожців на повернення їм їх земельних вольностей в повному обсязі і врешті 7 травня прийнято остаточне рішення про знищення Січі. Надалі некрасівцям дали однозначно негативну відповідь [23; 312]. Можна припустити, що звернення некрасівців до Росії про протекцію навесні 1775 р. якраз і було скероване планами Туреччини перевести їх в Подунав’я з Кубані після реальної втрати цього регіону за Кючук-Кайнаджирським миром (1774 р.).

В умовах встановлення протягом XVIII ст. фіксованих кордонів між Російською та Османською імперіями зміни протекції та переміщення як кочовиків так і козаків в прикордонній смузі жорстко поставили питання приналежності територій їх розселення. Тепер зміна протекції означала лише зверхність над людністю, а держава-протектор по можливості визначала територію відповідно господарським потребам та наближену до традиційного поселення. Таким чином, і некрасівці від своїх протекторів отримували для поселення території – спочатку від Кримського ханства на Кубані, потім від Османської імперії в Подунав'ї, з переходом під владу Росії окремі групи некрасівців оселялися в різних козацьких військах від Північного Причорномор'я до Кубані (знов!).

Про плінність і можливу політичну та територіальну розпорошеність некрасівського населення свідчать не тільки його рухливість в межах Османської імперії протягом XVIII ст., а й розтягнутий майже на століття процес повернення на російську територію (до 1920-х рр.). Тобто міграції некрасівців можна розглядати як тяглий природний процес взаємопроникнення суспільних структур в порубіжній зоні.

Таким чином, козацькі формування мали в політичній організації спільні риси з іншими порубіжними, в тому числі кочовими суспільствами. Це серед іншого проявлялося в сталих формах їх інкорпорації в структури Російської та Османської імперій. У XVIII ст. процес поглинання нестійких порубіжних політичних організацій крупними державами відбувався у відповідності і закріплювався двосторонніми та міжнародними домовленостями.

Джерела та література:

1. Контактные зоны в истории Восточной Европы: перекрестки политических и культурных взаимовлияний. (Институт российской истории РАН. Матер. конф., ноябрь 1994 г.) / Под ред. Некрасова А.М. – М., 1995.
2. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т.15 // Соловьев С.М. Сочинения. В 18-ти книгах. – Кн. VIII. – М., 1993.
3. Подьяпольская Е.П. Восстание Булавина (1707-1709 гг.). – М., 1962.
4. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII в. и до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. 15. - Одесса, 1889. – С.20-403.
5. Сень Д.В. Социальная и военно-политическая история некрасовских казаков (1708 г.-конец 1920-х гг.). / Автореф. дис. на соискание ученой степени к.и.н. по спец. 07.00.02. – Краснодар, 1999.
6. Сень Д.В. "Войско Кубанское Игнатово Кавказское": исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г.-конец 1920-х гг.). – Краснодар, 2001.
7. Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. – В 2-х томах. – Т.1. – Екатеринбург, 1910.
8. Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Невичерпні джерела пам'яті. – Одеса, 1998. – Т.ІІ. – С.39-46; Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянской колонизации Буджацкой степи и низовой Дуная в XVIII-начале XIX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. –1964 год. – Кишинев, 1966; Бачинский А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994; Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на Півдні України. 1775-1869. – Одеса, 1995; Маленко Л. Переселення колишніх "некрасівців" на землі Азовського козачого війська в 30-х рр. XIX ст. // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.2. – Запоріжжя, 1996. – С.115-124; Каюк С.М. Задунайська Січ: спроби запорожців продовжити свою історію за межами первісної території // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. VIII. – Запоріжжя, 1999. – С.255-259; Мільчев В.І. Запорозжя та некрасівці у пониззі Дунаю. 1780 р. (За матеріалами Російського державного архіву давніх актів) // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району". 10-11 жовтня 2002 р. – Нікополь – Запоріжжя – Херсон, 2002. – С.167-173.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. В 3-х томах. – Т.3. – К., 1991.
10. Голикова Н.Б. Астраханское восстание 1705 г. – М., 1975.
11. Субтельний О. Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.
12. Станіславський В. В. Політичні відносини Запорозької Січі та Кримського ханства напередодні Полтавської битви // УЖ. – 1998. – №1. – С.76-86.
13. Грибовський В. В. Ногайські орди в системі державного управління Кримського ханства // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету– Вип. VII. – Запоріжжя, 1999. – С.44-49.
14. Звіт (доїзд) донського козака Федіра Кутейнікова про його розвідування у кубанській орді, з поданням відомостей про внутрішні распри і бажання кількох орд та некрасовських козаків відкочувати з Кубані до Криму, 6 серпня 1759 р. // Российский государственный военно-исторический архив, г.Москва (РДВИА). – Ф.20. – Оп.1. – Спр.1165.
15. Скальковский А.О. Секретная переписка Коша Запорожского (1734-1763) // Киевская старина. – 1886. – №2. – С.327-349.
16. Абросимова С.В., Мишик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.3. – Запоріжжя, 1998. С.7-29.
17. Фелицын Е.Д. Сборник архивных материалов, относящихся к истории Кубанского казачьего войска и Кубанской области. – Екатеринбург, 1904.
18. Memoire du Baron de Tott sur les Turcs et les Tatares. – Amsterdam, 1785.
19. Кочкаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения XV-XVIII вв. – Алма-Ата, 1988.
20. Татаро-крымские дела 1772 г. Реляция посланного для переговоров с крымскими татарами генерал-поручика Щербинина // Архив внешней политики Российской империи, г.Москва (АВПРИ). – Ф.123. Сношения России с Крымом. – Оп.2. – Спр.27.
21. Феофилактова Г.М. Крымский и грузинский вопросы в русско-турецких отношениях (1768-1783 гг.) // Вопросы отечественной истории. – Краснодар, 1995. – С.98-105; Феофилактова Т.М. Кубанский вопрос в русско- турецких отношениях 1768-1783 гг. // Вопросы истории и филологии. – Ростов-на-Дону, 1974. – С.70.
22. Трепавлов В.В. История Ногайской орды. – М., 2002.
23. Архив Государственного Совета. – В 4-х томах, в 9-ти частях. – СПб., 1869-1892. – Т.І. Ч.2. Совет в царствование Екатерины II (1768-1796). Отделение юридическое. – СПб., 1869.

ДО ПИТАННЯ ПРО АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ СХІДНИХ ОКРАЇН НОВОЇ СІЧІ

Паланковий устрій запорозьких земель після виходу в світ фундаментальної праці Д.І.Яворницького [12] не був предметом спеціальних досліджень, хоча деякі його питання висвітлювалися в радянській історіографії [3]. Пояснюється це не лише станом і можливостями використання джерельної бази, але й неофіційною заборонаю в період тоталітарної системи вивчати козацьку проблематику, зокрема українську. Тому завдання сучасної української історіографії полягає не лише в заповненні лакун, що з'явилися внаслідок такого ставлення до проблеми, й об'єктивному висвітленні нашого минулого, особливо історії українського козацтва та освоєння ним території Південно-Східної України.

Оскільки в сучасній історичній літературі приділено дуже мало уваги питанням стану окраїнних паланок, то в даному виступі на базі публікацій та архівних матеріалів зроблена спроба дати картину виникнення та функціонування Єланецької, Кальміуської і Барвінківської паланок, котрі складали східну окраїну запорозьких земель і до цього часу в літературі немає єдиної думки не лише в питаннях часу їх виникнення, й територій, котрі до них відносилися.

Після походів Батия в Європу Степова Україна була включена до складу створеної ним на завойованих землях монгольської держави під назвою Золота Орда. Оскільки монголо-татари, які переважно займалися скотарством, здебільшого зосереджувалися в приморській зоні, то за майже обезлюднілими степами Східної Європи на довгий час у європейських документах закріпилася назва «Дике поле», а в російських – просто «Поле». Якщо монголо-татари використовували його в основному для випасу худоби та для мисливства, то населення сусідніх держав (Польсько-Литовської і Московської) на перших порах займалося тут відхідництвом (переважно рибальством, мисливством та соляним промислом). Особливо посилювався притік української людності в Причорномор'я з кінця XIV - початку XV ст., у зв'язку з інкорпорацією українських земель Великим князівством Литовським. На півдні кордони Литовської держави від Поділля по Дністру проходили до Чорного моря, його північним узбережжям до Дніпра, а відтак Дніпром піднімалися до впадіння в нього р. Конки (Кінські Води), по ній - до її витоків, далі по Приазовській височині виходили на Ізюмську переправу, де зустрічалися з південно-західними кордонами Московського князівства. Щоб захистити південні рубежі від зовнішньої агресії, Литва на рубежі XIV-XV ст. зводить укріплені міста, розміщує в них військові гарнізони, що, звичайно, сприяло притоку на окраїни українського населення. Тому не дивно, що до цього часу й відносяться перші згадки про козаків, під якими в українській традиції розуміли промисловців-відхідників, вільних від феодала людей, а з кінця XV початку XVI ст. - воїнів, захисників південних кордонів.

Розпад Золотої Орди в XV ст. призвів до створення на її руїнах окремих держав, у тому числі й південного сусіда Литви – Кримського ханства. З переходом Криму наприкінці XV ст. під протекторат Османської імперії виникла загроза нападів кримських феодалів на українські землі, Польсько-Литовську і Московську держави. Не маючи достатньо сил для захисту від постійної небезпеки, Польсько-Литовська і Московська держави сприяли міграції українців на південь та формуванню козацьких загонів, яких вони розглядали як захисників своїх південних рубежів. Тому й не дивно, що на кінець XV - початок XVI ст. припадає чимало згадок про напади козаків на турецько-татарські чамбули на шляхах, що вели з Криму на Україну та в Московську і Польсько-Литовську держави.

Через Північне Приазов'я в межі України й Московської держави вела з Криму Муравська дорога («сакма») з її Ізюмським і Кальміуським відгалуженнями. Це й визначило значною мірою зосередження козаків на цій території. Уже на початку XVI ст. в Подонців'ї діяли козацькі загоны. Путивльський воевода Троєкуров у 1546 р. повідомляв до Москви, що «нині... на Полі козаків багато: і черкасців, і киян, і твоїх государевих; вийшли... на поле із усіх окраїн» [8,8]. Щоб попередити раптові напади татар на південні повіти Московської держави, уже з початку XVI ст. московський уряд залучав їх до так званої сторожової служби, що доходила до Сіверського Дінця, який з кінця XV ст. став кордоном між Кримським ханством і Московським князівством. Сторожі зобов'язані були стежити за переправами на Дінці, повідомляючи порубіжним воеводам про пересування татар, їх наміри та чисельність.

Помітно активізувалася діяльність козацьких загонів у Подонців'ї з середини XVI ст., з часу створення Війська Донського та походів запорозьких козаків під орудою Д. Вишневецького (під час його перебування на службі у московського царя) на Азов. З того часу наявні постійні згадки про козаків у середньому Подонців'ї. Є підстави вважати, що вони пов'язані з розвитком соляних промислів на Торі, які забезпечували сіллю не лише мешканців Лівобережної України під час загострення кримсько-українських стосунків, але й південно-західних повітів Московської держави. За даними джерел першої половини XVII ст. на Тор за сіллю приїжджали одночасно до 500 чумаків. Тому не дивно, що напередодні Визвольної війни українського народу в цьому районі діяли козацькі загоны, які нараховували по декілька тисяч чоловік. Так, у загоні С. Забузького, який під Пилявцями зрадив Б.Хмельницького й перейшов на бік поляків, нараховувалось до 2 тис. козаків [8; 29]. Під контролем козацьких

загонів перебував весь район від Ізюмського перевозу до Дону, про що свідчить універсал Б.Хмельницького від 15 січня 1655 р. Через край також проходили шляхи, якими запорозькі козаки із Січі добиралися на Дон, а донські – на Запорожжя. Ці контакти запорозьких і донських козаків особливо посилилися у першій половині XVII ст., під час їх спільних дій проти Кримського ханства та основної турецької бази в Приазов'ї м. Азак (Азов), яке було взяте ними в 1637 р. й перебувало в їх руках до 1642 р. (дослідники підкреслюють, що запорожці відіграли вирішальну роль у цій спільній операції). Деколи, у зв'язку з блокуванням турецьким флотом гирла Дніпра, запорозькі козаки для спільних з дончачами морських походів використовували потайний вихід у Чорне море (з Дніпра на чайках заходили в Самару, Вовчу і її ліву притоку Осикову, з неї Бересніговою або Широкою діставалися до Кальміуса, щоб через Азовське море й Керченську протоку вийти в Чорне море. Бувало, що й поверталися цим шляхом назад. Тому не дивно, що на початку XVII ст. при гирлі Кальміусу, на місці венеціансько-генуезького поселення Адомиха, вони збудували свій укріплений форпост Домахи, а вздовж шляху, що вів на Дон (на берегах Вовчої, при верхів'ях Кальміусу, Торця та Кринки) завели пікети та зимівники [5;91-92]. Найбільше їх зосереджувалось при витоках Кальміуса та Вовчої.

Господарське освоєння Середнього Подонців'я особливо активізувалося в другій половині XVII ст., у зв'язку з масовим переходом українського населення з Правобережної України на Лівобережну після загарбання Османською імперією Поділля. Це не тільки сприяло заселенню межиріччя Сіверського Дінця й Дону, зокрема Слобідської України, але й наповненню Охтирського, Харківського, Сумського, Рибінського (Острогозького), та сформуванню в 1685 р. самого південного із слобідських полків - Ізюмського. До останнього увійшли збудовані в другій половині XVII ст. в межиріччі Дінця й Тору міста Маяки, Соляне (Тор), Городок (зведений в 1684 р. в ході спорудження Торської укріпленої лінії – нині Райгородок), а з 1704 р. й Бахмут. Усі згадані містечка стали сотенними центрами Ізюмського полку [8; 45].

Зі сходу в Подонців'я просувались і донські козаки, що призвело до суперечок між ними та слобожанами за Бахмутські соляні промисли в 1702-1703 рр. Оскільки основну частину населення новозбудованого м. Бахмута складали українці, то Петро I в жовтні 1704 р. розпорядився причислити його до Слобідської України, а соляні промисли відписати на казну. Це рішення послужило поштовхом до повстання донських козаків під керівництвом отамана бахмутських солеварів К. Булавина, в якому взяли участь і запорожці. Розгром царськими військами повстання К.Булавина та Старої Січі в 1709 р., за перехід з гетьманом І.Мазепою на бік шведського короля Карла XII, а також поразка Петра I у війні з Туреччиною при р. Пруті призвели не лише до змін у ставленні царського уряду до донського й запорозького козацтва, але й територіально-адміністративних реформ у регіоні.

Наприкінці 1708 р. була створена Азовська губернія, до якої приєднали значну частину території Ізюмського полку, зокрема міста Бахмут, Тор, Маяки, Райгородок з прилеглими до них землями, що склали Бахмутський повіт, призначений зміцнити вплив царської влади в середньому Подонців'ї. Однак поразка царських військ при Пруті змусила Петра I не тільки повернути Туреччині здобутий в 1696 р. Росією Азов, й значну частину Північного Приазов'я. Згідно з Прутським, Адріанопольським і Константинопольським договорами (1711, 1712, 1713 рр.), кордон між двома державами з Дону й Темерника проходив на витоки Тузлова, звідкіля на Міус і Кринку, а з неї по Азовсько-Донецькому водорозділу до Залізної балки на Кривому Торці. Перейшовши його, лівим боком виходив на витоки Сухого Торця та в межиріччя Орелі й Самари, по Самарсько-Орельському вододілу - йшов до Дніпра. Територія на північний схід від російсько-турецького кордону складала Бахмутський повіт, а на південний захід - землі Війська Запорозького, що опинилось у складі Кримського ханства та Туреччини (Олешківська Січ).

Оскільки царський уряд під страхом смертної кари заборонив запорожцям будь-які стосунки з гетьманськими й слобідськими козаками та Доном, то вони все більше концентрували свої зусилля на освоєнні Північного Приазов'я. До цього часу відносяться згадки про рибні промисли запорожців не лише на північному узбережжі Азовського моря, між Доном і Бердою, але й на Єйській косі, широку торгівлю рибою, сіллю з Правобережною Україною, навіть і Галичиною. Це й сприяло збільшенню чисельності населення в регіоні, розширенню старих й появи нових зимівників, ростові Кальміуської слободи під прикриттям Домахи.

Під тиском міжнародних обставин, що склалися напередодні нової російсько-турецької війни, царський уряд вимушений був погодитися на повернення запорожців на освоєні ними землі. Умови, на яких запорожці погодились повернутися на старі місця, були скріплені підписами обох сторін під договором, укладеним влітку 1734 р. в м. Лубнах.

Після повернення на старі місця запорожці активніше взялися за їх упорядкування та подальше заселення. Вся територія запорозьких вольностей була поділена на паланки (повіти, округи). На схід від Дніпра дослідники переважно називають Орельську, Самарську, Протовчанську, Личковську і Кальміуську паланки. Є підстави вважати, що саме в період перебування під протекторатом Криму й Туреччини почалось формування Прогноївської паланки, назва якої походить від соляних прогноїв (озер) на узбережжі Чорного й Азовського морів. Однак її територія, як і Кальміуської, на перших порах не мала чіткого визначення. Остаточне розмежування території між Росією і Туреччиною відбулося в 1742 р. Від м. Азова до Міуського лиману кордон проходив берегом Азовського моря, від Міуського лиману прямою лінією до впадіння р. Каратиш в Берду, по ній виходив на Конку, останньою – до Дніпра, Дніпром - до його правої притоки - річки Кам'янки, а від неї – через степ до Південного Бугу, нижче запорозького Гарду. Таким чином, Прогноївська паланка опинилася в межах Кримського ханства.

Особливо великих змін зазнали східні кордони Кальміуської паланки. Викликані вони були не тільки розширенням створеного в 1708 р. Бахмутського повіту Азовської, а після її ліквідації, Воронежської губернії, але й подальшим розселенням, особливо під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр., в Приазов'ї донських козаків. Підтримувані царським урядом заходи донських козаків в освоєнні Північного Приазов'я призвели до частих сутичок між ними й запорожцями, зокрема за узбережжя Азовського моря на схід від Кальміусу аж до Кубані, де в другій половині 30-х - першій половині 40-х рр. знаходилась Єланецька паланка Війська Запорозького. Її засновником вважається полковник Ступак, а в 1743-1746 рр. паланку очолювали полковники: Павло Таран, Осип Баран і Леонтій Таран. Уряд у 1743 р. створив спеціальну комісію, на яку поклав обов'язок детально вивчити причини цих суперечок і провести розмежування земель Війська Донського і Запорозького. Після трирічної роботи комісії сенатським указом 1746 р. кордон між двома козацькими вольницями встановлювався по р. Кальміус та її лівій притоці Грузькій, в результаті чого територія Єланецької паланки опинилася у складі Війська Донського.

Це рішення царського уряду не влаштувало керівництво Кальміуської паланки, чим можна пояснити чимало інцидентів, які мали місце між донцями й запорожцями до кінця існування Нової Січі. В Архіві Запорозького Коша найбільше цих сутичок зафіксовано на початку 40-х рр., за часів кальміуського полковника Василя Кишенського (1743-1745). Здебільшого приводом до них служили напади донських козаків на рибні промисли, що належали запорожцям на захід від Міуського лиману аж до Бердянської коси, та соляні озера на ній. Рибні та соляні промисли приносили чималі прибутки паланковій адміністрації, якій промисловці сплачували певні суми, а приїжджі купці – відповідне мито, не говорячи про доставку в Приазов'я потрібних місцевому населенню різних товарів, у тому числі й продуктів, яких тут бракувало.

Матеріали архіву Коша засвідчують, що полковниками Кальміуської паланки після Василя Кишенського були: Андрій Чорний (1746), Марко Ус (1747), Степан Чорний (1747), Григорій Якимов (1748) Андрій Порохня (1753-1754), Петро Ногай (1755), Василь Магро (1756), Павло Ногай (1756-1757), Кузьма Чорний (1762), Лаврин Черета (1763), Степан Чуб (1764), Лаврин Глоба (1765), Іван Засуха (1767), Іван Черета (1768), Сидір Чалий (?), Олекса Сокур (1770), Петро Велігура (1772-1774). При Андрію Порохні в Кальміуській слободі, що виросла під прикриттям Домахи, на правому боці Кальміуса і його притоки Кальчика було збудовано церкву на честь Св. Миколая. Однак в грудні 1768 р. вона, як і вся Кальміуська слобода, під час останнього нападу кримських татар була зруйнована. Правда, церковне спорядження напередодні нападу було перевезене на р. Самару, куди переселилася паланкова старшина й більша частина мешканців слободи. Решта, боячись, що на Самарі нічим буде годувати худобу, перед самим нападом татар подалися узбережжям Азовського моря на схід і на Міусі заснували три «малоросійських» слободи, в яких їхні потомки живуть і понині. Полкова старшина на чолі з полковником Петром Велігурою й частина мешканців Кальміуської слободи в 1772 р. повернулися на старі місця і стали відновлювати Кальміуську слободу, але їм не довго довелося жити в ній. Згідно з грамотою Катерини II, 1779 р. територія між ріками Кальміусом, Бердою і Вовчою відводилася під поселення виведених з Криму християн – греків, молдаван і грузин. Запорозжці спочатку були переведені на річку Вовчу, де в 1778 р. передбачалося побудувати м. Марієнполь для виведених з Криму греків. Оскільки вони забажали жити на березі моря, то частину з них вирішено було поселити в Кальміуській слободі, передавши їм 55 відбудованих козаками хат і Святомиколаївську церкву. 26 липня (за старим стилем) 1780 р. митрополит Ігнатій з майже 3000 греків прибув до Кальміуської слободи і в Святомиколаївській церкві відправив перше богослужіння. Після цього було проведено лотарею з метою визначення місця для поселення кожної родини. Саме з цього часу, очевидно, й варто вести відлік літ нинішньому м. Маріуполю, а не з 1778 р., з часу виведення греків із Криму, чи з розпорядження про побудову м. Павлівська на місці козацької Домахи, яка не визнається нинішньою місцевою владою і співробітниками Маріупольського краєзнавчого музею, хоча в розпорядженні губернатора В. Черткова зазначається, що для будівництва Павлівська слід використати «каменные припасы бывшей Домахи» [8; 89].

Північна межа Кальміуської паланки проходила по р. Вовчій, якою вона відділялася від Самарської. На заході вона простягалася до Дніпра і межувала з Кодацькою. Загалом за площею Кальміуська паланка перевершувала інші, однак щодо чисельності поселень, то вона займала лише четверте місце. Чи не найбільш заплодненою була північна частина паланки. З самого початку XVII ст. по берегах річки Вовчої згадуються не тільки козацькі пікети, зимівники, але й бази для чайок, на яких по р. Кальміус козаки виходили в Азовське море. Найбільше зимівників зосереджувалось на сході при витоках Кальміуса, Кринки, Кривого Торця, які вже в середині XVIII ст. переросли в чималі поселення. За чисельністю населення особливо тут відзначалися слободи Ясинівська та Макарівська. Дехто вважає, що під кінець існування Нової Січі остання стала центром однойменної паланки, що було наслідком подальшого росту в цьому районі чисельності населення. Згідно з підрахунками А. Бойка, крім слобід, у паланці нараховувалося не менше 300 зимівників [2; 17]. Найбільше їх зосереджувалось на берегах Кальміусу, Кривого Торця та Вовчої. Доказом цього може служити найбільша кількість сіл і слобід, що виникли в цих місцях після зруйнування царськими військами Нової Січі та масової роздачі запорозьких земель в 1776-1782 рр. В період Нової Січі населення на Запорожжя приходило не лише з Гетьманщини, але й Слобідської України. Активне

заселення східних окраїн запорозьких земель уже в середині XVIII ст. призвело до сутичок не тільки з донськими козаками, й адміністрацією Бахмутської провінції та слобідських полків.

З метою захисту «запорозьких вольностей» від наступу на них поміщиків Бахмутської провінції та Слобожанщини в 1770 р. полковник Гараджа створює Барвінківську паланку, яку називає не тільки Д. Яворницький, але й В. Голобуцький як Барвінківську стінку [3,172]. Основна функція цієї паланки, як свідчать тогочасні події, полягала в недопуску на землі Січі поміщиків Слобідсько-Української губернії та Бахмутської провінції. Рубежем між землями Війська Запорозького та Слобожанщиною слугувала збудована слобідськими козаками в 1684 р. Торська укріплена лінія, що проходила від Сухого Торця по його притоці Голій Долині до Сіверського Дінця, останнім – до Української лінії. За Торську лінію - «стінку» було суворо заборонено переходити слобожанам. У разі заснування поміщиками хуторів на захід від лінії, запорожці не тільки силою зганяли поселенців, й спалювали новозасновані оселі. Покарати Гараджу за ці дії було неможливо, оскільки він був активним учасником російсько-турецької війни 1768-1774 рр., за що імператриця удостоїла його найвищих державних нагород.

Таким чином, на східних окраїнах запорозьких земель до 1746 р. функціонували Кальміуська і Єланецька паланки (остання узбережжям Азовського моря із заходу на схід простягалася від р. Кальміусу до р. Кубані). В 1746 р. територія Єланецької паланки була царським урядом передана Війську Донському і найбільш східною стала Кальміуська, а з 1770 р. до неї приєдналася ще Барвінківська, яка на сході та північному сході межувала з Бахмутською провінцією та Слобідською Україною.

Джерела та література:

- 1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775.- К., 2000.- 749 с.
- 2. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст.- Запоріжжя, 1995. -53 с.
- 3. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775.- К.,1961.- 402 с.
- 4. Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта в 1773-1774 гг.// ЗООИД.- Одесса, 1892.- Т.П.- С. 180-228.
- 5. История родного края.- Донецк, 1998.- 319 с.
- 6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII - первой пол. XIX в.- М.,1976.-306 с.
- 7. Пірко В. Заселення Степової України в ХУІ-ХУІІІ ст. - Донецьк, 1998.- 124 с.
- 8. Пірко В. Заселення Донеччини у ХУІ-ХУІІІ ст.- Донецьк, 2003.- 180 с.
- 9. Пірко В. Матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі як джерело з історії Донбасу // Донецький вісник НТШ. – Донецьк, 2001. – С. 56-61.
- 10. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. К., 1994. – 766 с.
- 11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 229, оп.1, спр. 10.
- 12. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т.І. – 581 с.

ГАВРИЇЛ КОЛЕНДА – ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ І РУЇНИ

1648 року грізне козацьке повстання Богдана Хмельницького поклато край поширенню унії на українських землях. Автор *«Літопису Самовидця»*, що брав безпосередню участь у подіях Хмельниччини, розпочав його такими словами: «Початок і причина війни Хмельницького єсть єдино от ляхов на православіє гоненіє и козаком отягощеніє» (5, 45). В *«Літопису»* він докладно зупинився на кривдах, яких зазнавали козаки, поспільство та особисто Богдан Хмельницький, але так і не навів прикладів релігійних переслідувань. Таку неувагу до цієї теми навряд чи можна пояснити козацьким походженням автора, адже Роман Ракушка-Романовський, найбільш вірогідний автор *«Літопису»*, скінчив життя православним священником. Причину відсутності в *«Літопису»* конкретних фактів, які б свідчили про переслідування православних, треба шукати в іншому.

Десятиріччя напередодні вибуху Хмельниччини, що отримало в старій польській історіографії назву періоду «золотого спокою», було позначено відсутністю серйозних релігійних конфліктів. Двадцять років XVII століття, які принесли відродження православної ієрархії, загострення православно-уніатських відносин, вбивство Йосафата Кунцевича і т. ін., відійшли у минуле. Православна ієрархія на чолі з митрополитом Петром Могилою здобула офіційне визнання з боку королівської влади, а відносини між православними та греко-католиками в цілому стабілізувалися. Ієрархія обох церков шукала шляхи до «поєднання Русі».

З іншого боку, на час початку повстання відносини між козацькою старшиною та православною ієрархією були далекі від ідеальних. На зміну тісному союзові за Конашевича-Сагайдачного прийшла прохолода у відносинах та взаємна упередженість часів Могилы. Православний митрополит мав за собою короля і не тільки не потребував захисту з боку козацтва, а й підтримував урядову політику щодо останнього. Його соціальною опорою було не Запоріжжя, а православна шляхта Волині та Центральної України [4; 57].

Перші кроки Хмельниччини відбулися не під релігійними, а під світськими, секулярними гаслами. Але з часом набувають ваги гасла та аргументи релігійного характеру які заступають аргументи особисті та станові (3, 28). Ідея захисту релігійної свободи надавала повстанню бажану легітимність (законність) в очах не тільки самих повсталих, але також їхніх ближчих і дальших сусідів. Вона дозволяла пояснити світові причину повстання проти законного монарха, яким був польський король. Оскільки в XVII ст. відносини між королем і шляхетським станом Речі Посполитої набули контрактного характеру, а релігійна толеранція була неодмінною умовою контракту, то порушення релігійної толеранції теоретично вело за собою припинення контракту і розрив відносин між королем і його підданими. Концепція права підданих на повстання з релігійних причин була добре розроблена в середньовічній та ранньомодерній Європі.

Коли на рубежі 1648-1649 рр. козаччина, не без впливу православної шляхти та духовенства, висунула релігійні умови на передній план, вона пішла в цьому відношенні далі своїх попередників. Адже православна шляхта обмежувала свою боротьбу за релігійні права майже виключно сеймовою діяльністю. Так само далеко від ідеї повстання на захист релігійних свобод були в першій половині 17 сторіччя представники православного духовенства, яких пізніші історики вважали головними натхненниками козацького повстання. Не випадково, що Хмельницький дістав благословення на війну з Польщею не від місцевої київської ієрархії, а від єрусалимського патріарха та грецьких митрополитів.

Гетьманська адміністрація перебрала від шляхетського і міщанського руху першої третини 17 сторіччя погляд на унію не як на окрему Церкву чи релігійний рух, а як на королівську інтригу, спрямовану на порушення «давніх прав» «релігії грецької» та «народу руського». Таким чином, головний наголос переносився зі спроб «поєднати Русь із Руссю», що було характерним для православної думки доби могилянства, на трактування унії як засобу нищення Православної Церкви, що відповідало традиціям православного думання кінця XVI – перших десятиліть XVII століть. Для Хмельницького проблеми роз'єднання Русі, судячи з усього, просто не існувало. Його Русь-Україна була практично єдиною – православною.

Унія не мала жодної ваги в чисто військовому відношенні, а її культурна привабливість, що прихилила до себе М. Смотрицького і К. Саковича, мало значила не тільки для козацької старшини, але й для православної шляхти, яка пройшла «школу могилянства». Натомість унія стала в пригоді гетьманській адміністрації з точки зору політичної – як засіб легітимізації повстання та розмінна монета в мирних переговорах з королівською владою.

Як свідчать документи, ідея захисту «релігії грецької» вперше потрапляє в поле зору Хмельницького після Жовтоводської та Корсунської перемог і приєднання до повстання української православної шляхти. В інструкції послам у Варшаву, датованій червнем 1648 р., було записано: «Що до нашого духовенства стародавньої грецької віри, то дуже просимо його не чіпати, і ті святі церкви, які у Любліні, Красному Ставу, Сокалі та в інших містах силою були унією поневолені, при давніх вольностях залишити» [3; 39]. Характерним було посилення на

«давні вольності» «грецької віри», які унія порушила, а козаки відстоювали. Ця тема була розвинута Хмельницьким в його наступних повідомленнях про причини повстання.

Але вимога знесення унії вперше прозвучала тільки в листопаді 1648 року в листі гетьмана Богдана до королевича Яна-Казимира: «Щоб наша грецька віра залишалася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було» [3; 81].

На початку 1649 року, невдовзі після урочистого в'їзду Хмельницького до Києва та його переговорів з єрусалимським патріархом Паїсієм, який благословив гетьмана на війну з Польщею, Хмельницький заявив польським комісарам: «А що первей о шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду о віру православную нашу» [1; 118]. Що й було зроблено.

Зборівський договір 1649 року був одним з найбільших ударів, яких зазнала впродовж свого існування греко-католицька церква. Згідно з Зборівським трактатом місця для цієї конфесії в Україні не лишалося. Третій пункт козацьких вимог говорив: «Унія, як постійна причина пригноблення руського народу, повинна бути скасована» [3; 81]. Не допомогли ні листи папи Інокентія X до короля Яна-Казимира, ні протести греко-католицького митрополита Селяви (1642-1655), який разом з папським нунцієм Торресом вимагав припинити ліквідацію унії. Для греко-католицької церкви настали важкі часи. Але на буденному рівні боротьба з унією зводилася до захоплення православними священиками греко-католицьких церков і маєтностей, що відбувалося за підтримки козаків. Сьогодні практично не відомі випадки забиття козаками греко-католиків, в той же час як жертви серед римо-католиків та юдеїв нараховувалися тисячами. Характерний у цьому відношенні випадок стався з пізнішим греко-католицьким єпископом Яковом Сушею, який був просто викинутий зі свого монастиря через паркан. Перед греко-католиками, очевидно, були відкриті двері в православ'я, чим багато хто з них скористався. Єдність обряду сприяла тому, що в роки Хмельниччини Русь не нищила Русь, а життя тисяч греко-католиків, що за інших обставин легко могли стати жертвою релігійного насильства, було врятоване [8; 11].

Цікаво, що «рятівником» унії в 1649-1650 рр. виступив православний магнат Адам Кисіль. Його головним аргументом у дискусії з козацькою старшиною була ідея загального застосування принципу релігійної толеранції: «Як ви не хочете, аби вашим сумлінням командували, то й ви не забагайте командувати» (2, 25).

Між тим політична ситуація на користь унії виразно змінилася. Нова війна 1651 р. закінчилася після програної битви під Берестечком (30 червня 1651 р.) Білоцерківською угодою (28 вересня 1651 р.), яка заперечила пункти Зборівської угоди. Цікаво зауважити, що на час битви під Берестечком у королівському таборі перебував вищезгадуваний Яків Суша, котрий благословляв польські війська на битву з Хмельницьким чудотворною Холмською іконою Божої Матері. 22 лютого 1652 року він став єпископом Холмсько-Белзької дієцезії. Собори в Холмі й Перемишлі вернулися до греко-католиків.

1654 року Хмельницький був змушений заключити сумної пам'яті Переяславську угоду з московським царем і природним наслідком цього була війна Московії з Польщею. Переяславська угода потягнула за собою нові й тяжкі терпіння для греко-католицької Церкви. Московські війська та козаки Хмельницького заливали області, замешкувані уніатами, руйнували церкви, монастирі, школи, розганяли, а то й убивали греко-католицьких священиків і монахів. Де станула московська нога, там пропадала унія. Смоленську греко-католицьку єпархію було переіменовано на православну. Така сама доля грозила Полоцькій єпархії.

Козацькі та московські війська зайняли маєтки київської уніатської митрополії. Митрополит Селява мусив утікати перед наступом московитів і, як бездомний, скитатися по своїй митрополії, бо все було зруйноване й знищене. Багата Україна перетворилася в пустелю. Очевидці описують, що тільки між Дністром і Бугом орда спалила 270 містечок, 1000 церков спопеліло, татари погнали в ясир 200000 людей, а скільки загинуло в боях, не зрахувати. «Самих дітей подушених по шляхах і замках рахую на 10000 — пише сучасник. — Велів я по полях їх ховати й до одної ями накидали 270, а решту й кинули ховати. Не було між ними старших від одного року, старших орда забирала» (6, 380).

В 1655 році проти Польщі виступила Швеція. Становище греко-католицької церкви здавалося безвихідним. Єпископ Суша у своєму творі під назвою «De laboribus Unitorum» («Про труди уніатів») нараховує біля сотні священиків і сорока ченців-василіян відомих йому персонально, котрі були поранені, покалічені та потерпіли смерть за унію, описує всі мучеництва та розправу над вірними («лаїками»), переслідування й перепони унії, розповідає про пограбування та спалення греко-католицьких церков і монастирів і загарбання церковних маєтків [9; 296].

Саме в цій катастрофічній ситуації греко-католицьку церкву очолив Мстиславський єпископ Гавриїл Коленда, якого старий, немічний і майже сліпий митрополит Селява офіційно іменував своїм коад'ютором (наступником з правами наслідування) як у Полоцькій архієпархії, так і в Київській митрополії. Водночас Коленда був призначений архімандритом Ліщинського монастиря в Пінську, де напередодні, «внаслідок козацьких знущань» [6; 377], загинув його попередник, митрополічий коад'ютор Пахомій Оранський. Однак Коленда не мав змоги розвинути ширшу пастирську діяльність на новому поприщі, бо московська навала 1655 року залляла всю полоцьку архієпархію і Коленда, забравши з собою срібну раку з мошами блаженного Йосафата Кунцевича, пішов на довгу скитальщину. Разом з ним блукав з місця на місце митрополит Селява, бо московити спалили його кафедральний собор і митрополічі палати у Вільні й Новогрудку. Митрополит Селява «над яким і татарин милосердився, не збуджував до себе милосердя ні в козаків, ні в московитів, ні в поляків» [7; 49], поки не вмер у Тикотині на

Підляшші, того ж 1655 року. Пізніше його тлінні останки були перенесені в Супрасльську Лавру, котра стала резиденцією архієпископа Коленди, як настоятеля Супрасльської Лаври і нового зверхника греко-католицької церкви.

Ще перед своєю смертю Селява хотів офіційно затвердити Коленду митрополитом, але через безперестанні війни не міг скликати синоду, тому що із усього греко-католицького єпископату, окрім бувшого з ним Коленди, живими у 1655 року залишилися тільки Яків Суша - єпископ Холмський і Белзький, Андрій Кваснинський-Злотий - номінальний єпископ втраченої Смоленської єпархії та Ян Потій - єпископ Володимир-Волинський та Брестський, але й з ними по причині війни не було ніякого зв'язку. Тому греко-католицька митрополія залишалась десять років без офіційного архієпископа, а орден св. Василя Великого - без протоархімандрита, що ним досі був кожний митрополит.

Після смерті митрополита Селяви, архієпископ Коленда став уживати всіх засобів, щоб і король і Рим признали за ним митрополитську гідність. За тодішнім звичаєм визнання митрополитчої гідності залежало від вибору єпископів, які вибирали кандидата і представляли його королеві, а король просив у Папи Римського потвердження номіната. Однак цього звичаю придержувалися не завжди. Крім того, від часів Іпатія Потія був такий порядок, що митрополити призначали собі коад'ютора з правом наслідування, щоб через спорожнення митрополії греко-католицька церква не понесла якоїсь шкоди з боку православних. І тому, майже завжди відпадав вибір номіната з боку єпископів.

Король Ян-Казимир (1648-1668) з уваги на умову з козаками, не хотів іменувати Коленду дійсним митрополитом, а тільки 1656 року заіменував його завідателем митрополитичих добр. Однак всі греко-католицькі владики вважали Коленду за архієпископа і, як тільки після довгого скитання Коленда осів у Супраслі, весь єпископат з'їхався сюди на раду. Є інформація, що навіть переяславський полковник, а пізніше - гетьман Павло Тетеря (хрещеник Хмельницького і зять Вигівського) вважав своїм митрополитом греко-католицького архієрея. До Коленди, як до митрополита, зверталися в різних справах папський нунцій П. Відоні і Конгрегація Поширення Віри, хоч титулували його тільки "адміністратором митрополії Київської і всієї Русі".

В цей час між Росією і Хмельницьким почалася конкуренція - прихована і відверта - за впливи на Білорусь. Показовим у цьому відношенні є звернення шляхти Пінського повіту до Хмельницького про прилучення їх повіту до підвладних йому земель. Був навіть створений Пінський козацький полк, козаки якого зібрали місцеве уніатське духовенство і сказали: "Або ви переходите на православ'я, або втрачаєте права на ваші церкви". На наступний тиждень усі, без винятку, перейшли на православ'я, у тому числі, чотири римо-католицьких священники. Цікаво зауважити, як складалося відношення греко-католиків до, так би мовити, "української окупаційної влади" в Білорусі та російській. Коли приходили козаки Хмельницького і вимагали від уніатів перейти на православ'я, то ті робили це без усяких конфліктів. Коли ж таку вимогу ставили росіяни, то тут все було навпаки. З Вільна греко-католицького архієрея і священників виганяли три чи чотири рази, але ті знову поверталися і не хотіли переходити на православ'я.

1659 року польський сейм затвердив Гадяцький трактат, в якому був пункт про ліквідацію унії, і всі греко-католицькі єпископи на чолі з Колендою написали протест з цього приводу. Але й Гадяцький договір згорів у полум'ї нової війни з Московією, яка спочатку переможно зайняла майже цілу Литву, Білорусь та лівобережну Україну. Однак під Конотопом гетьман Вигівський 28 червня 1659 року побив на голову московське військо і, здавалося, Україна буде вільна від московитів. Але московфільська партія не дармувала. Починається братовбивча війна, спочатку за гетьмана Юрія Хмельницького (1659-1662), а потім за гетьмана Івана Брюховецького (1663-1668).

Також і орден отців Василіян розколовся на дві фракції. Одна частина вибрала протоархімандритом Гавриїла Коленду, друга - холмського єпископа Якова Сушу. Тобто врешті-решт внутрішній розкол в греко-католицькій церкві уособлювався конфліктом між Колендою і Сушею. Можна шукати різні пояснення цьому розколу. Але, якщо провести аналогію з паралельним у часі розколом всередині козацтва, то напрошується висновок про дивовижну здатність українського суспільства до внутрішніх чвар у найнесприятливіший для цього час.

А вороги унії не спочивали й усіма способами старалися спонукати Ватикан, щоб він зліквідував греко-католицьку ієрархію, а вірників підчинив польським римо-католицьким владикам. Із цією метою латинники очорнювали греко-католицьких єпископів перед Апостольським Престолом, представляючи їх як людей лінивих, нероб і нещирих католиків. Латинники приписували греко-католицьким архієреям вину за те, що унія серед українського народу не має ніякого поступу, тоді як самі польські римо-католики, на чолі зі своїми єпископами, шляхтою й королем, робили греко-католикам усякі перешкоди.

У цих важливих справах, а головне, щоб спростувати перед Римським Папою наклепи латинників та щоб зліквідувати нещасний двоподіл у Чині св. Василя Великого, що витворився через брак єдиного протоархімандрита, українсько-білоруський єпископат вирішує забути на деякий час внутрішні чвари і послати до Риму талановитого Холмського єпископа Якова Сушу, з яким рахувався король, і який мав велике значення в Римській курії. Крім того, Суша мав вяснити і налагодити справу необсадженої митрополії.

В літо 1663 року єпископ Суша виїжджає до Риму й у Римі довідується, що на основі звітів, що їх передав Апостольській Столиці польський клір і польські державні круги, вирішено українсько-білоруську церковну провінцію піддати під юрисдикцію польського єпископату [6; 388]. Щоб здержати це рішення і спростувати фальшиві доноси, єпископ Суша 1664 року пише твір "De laboribus Unitorum" ("Про труди уніатів"), в якому талановито й об'єктивно описує історію греко-католицької церкви від початку її віднови аж до своїх часів. Цей знаменитий твір зробив у Римі велике враження, відкинув кривдливі закиди латинського єпископату і прихильніші настрої Римську курію до греко-католицьких владик та самої ідеї унії. Яків Суша сильно підкреслює той факт,

що в часах, таких прикрих для унії, ніхто з греко-католицьких владик не відпав і навпаки виказує, що деякі римо-католицькі каноніки, монахи й священники під напором московитів і козаків перейшли до православної церкви, хоч не терпіли таких переслідувань, як греко-католики. Ватікан остаточно вирішує не піддавати латинському польському клірові греко-католицьку церкву.

Під час свого побуту в Римі єпископ Суша написав іще широкую “Інформацію про Митрополію” (“*Informatio de Metropolia*”). Ця інформація ділиться на дві частини. В першій частині Суша з’ясовує шкоди для церкви, що випливають із необсадженої митрополії, а в другій частині наполягає, що найліпшим кандидатом на митрополита є Коленда. Священна Конгрегація Поширення Віри відбула окреме засідання над справами української греко-католицької церкви. Папа Олександр VII затвердив на київському митрополичому престолі архієпископа Коленду і затримав за ним полоцьке архієпископство, зважаючи на те, що доходи з митрополії дуже зменшилися. 13 вересня 1665 року новоіменований митрополит зложив ісповідання віри на руки нунція Антонія Пігнателлі і перейняв митрополію з повними правами після десятилітньої вакансії.

Справу розколу в ордені святого Василя Великого було поладнано в той спосіб, що і архієпископ Коленда і єпископ Суша зрезигнували з вибору їх протоархімандритами. І хоч Ватікан тримався тієї гадки, що протоархімандритом повинен бути не митрополит, а звичайний чернець, проте капітула Василян, що відбулася в Бересті-Литовському в березні 1667 року, з огляду на особливі обставини знову вибрала протоархімандритом Гавриїла Коленду, а він зобов’язався назначити свого заступника в порозумінні з орденем. Ставши протоархімандритом, або генералом ордену Василян (таку назву отримала ця посада з того часу), Коленда доклав усіх зусиль, щоб завести лад у монастирях.

Водночас, митрополит Гавриїл доручив Якову Суші рушити ще раз із мертвої точки справу канонізації Йосафата Кунцевича. Суша поробив потрібні заходи в Конгрегаціях і порушив цю справу на окремій авдієнції в папи Олександра VII. Папа обіцяв проголосити Йосафата святим, але в міжчасі помер 22 травня 1667 року і справа канонізації відтягнулася на 200 років.

16 січня 1667 року Польща і Москва приходять до миру в Андрусові. Через Андрусівський договір греко-католицька церква втратила столицю митрополії і смоленську єпархію. Вправді, єпископів для цієї єпархії було іменовано і далі, але вони тільки носили титул смоленських архієпископів, однак в своїй єпархії не резидували. Певною компенсацією за втрачені території було приєднання до митрополії 1600 церковних храмів Угорщини і Трансильванії внаслідок інкорпорації Мукачівського єпископства [11; 310].

Також греко-католики відзискали Полоцьку архієпархію і митрополит Коленда восени 1667 року в триумфальному поході ввіз мощі Йосафата Кунцевича у Полоцьк та примістив їх у кафедральному соборі святої Софії, що його сам відновив. Це перенесення мощів Йосафата Кунцевича було немов зверхнім знаком триумфального повороту греко-католицької церкви на ті землі, які впродовж п’ятнадцяти років були зайняті московитами [13; 267].

У той же час, головні заходами митрополита Гавриїла і через його широкі зв’язки з сенаторами, сеймова конституція 1667 року звільнила духовні добра греко-католиків від усяких тягарів і постоїв війська.

Великі шкоди унії принесла політика короля Яна-Казимира. По якімось часі зрозумів це сам король і, бажаючи направити кривду греко-католицької церкви, 1668 року видав диплом, за яким греко-католики могли повернути собі загарбані церкви, монастирі й добра їм приналежні. Однак ця спокута кривд прийшла запізно, бо король зараз після цього абдикував (зрікся престолу) і не було кому постояти за тим, щоб цей розпорядок увійшов у життя.

Після абдикації Яна-Казимира настав час безкоролів’я. Коленда дуже побоювався за справи унії, бо попереднє безкоролів’я принесло їй великі шкоди. Митрополит Гавриїл із своїм помічником і спадкоємцем-єпископом Кипріяном Жоховським їде на конвокаційний сейм до Варшави, де разом із папським нунцієм Марескотті намагаються розбудити у сенаторів прихильність до греко-католицької церкви. Вправді, сейм 1668 року ухвалив признати греко-католикам усі права і привілеї, надані їм попередніми королями, звернути їм усі церкви, монастирі й приналежні добра, а надто повернути Перемишльську єпархію й Ліщинську архімандрію.

Але 1669 року збирався елекційний сейм і ніхто не міг заздалегідь знати, що він вирішить. Тому митрополит Коленда ходив із Кипріяном Жоховським і нунцієм Марескотті від сенатора до сенатора і благав їх, щоб не голосували за рішення, шкідливі унії. 9 січня 1669 року Папа Климент IX звертається окремим листом до примаса, єпископів, сенаторів і шляхти, доручаючи їм опіку над скривавленою греко-католицькою церквою.

Настрій у сенаторів виявився прихильнішим до унії, ніж раніше, можливо тому, як писав єпископ Суша, що “наша непохитність завдала ворогам сорому”. Врешті й політичні обставини були інші. Унія добила більших успіхів, ніж сподівалася, бо сейм затвердив усі домагання греко-католиків. Греко-католикам було повернено Перемишльське єпископство та всі церкви й маєтності, а також дано дозвіл відновити Ліщинську архімандрію.

На елекційному сеймі 1669 року королем вибрали Михайла Корибута Вишневецького (1669-1673), в якого були симпатії до Східної Церкви, бо його мати залишалася православною, а батько був православним перед тим, як перейшов на римо-католицизм. Він був прихильніший до унії ніж обидва його попередники-королі Володислав і Ян-Казимир. За старанням митрополита Коленди король Михайло 1669 року зрівняв греко-католицьке духовенство з латинським, монастиреві блаженного Йосафата в Полоцьку надав два хутори і затвердив всі вищезгадані привілеї з’єдиненої церкви.

Король Михайло виявив свої симпатії для унії ще й тим, що на його бажання, коронацію 1669 року було призначено на 12 листопада - день мученицької загибелі Йосафата Кунцевича. І, мабуть уперше, в кафедральному латинському соборі Кракова не латинський єпископ, а митрополит Коленда урочисто відправляв у цей день Службу Божу в східному обряді в

асисті латинських єпископів, у присутності численної шляхти, єпископів обидвох обрядів, папського нунція і короля Михайла - українця на польському троні [13; 323]. Митрополичий помічник, Кипріян Жоховський, виголосив проповідь на честь Йосафата Кунцевича, взявши за тему слова святого Євангелія: “Я пастир добрий”.

Однак і православні не присипляли своїх справ. На елекційній сеймі вони внесли прохання цілковитої ліквідації унії. Але, завдяки заходам митрополита Коленди, маршалок сейму Фелікс Потоцький не допустив до нарад з цього питання. На наступному сеймі 1670 року православні при допомозі козаків знову зажадали задовільнення їх прохання. Сейм назначив окрему комісію з шістьох членів, котра на сеймі 1671 року відкинула прохання православних, а греко-католиків вирішила залишити в спокої. Сподіваючись на підмогу козаків, львівський православний єпископ Ієремія Свистельницький відважився захопити Полоцьку архієпархію в якій православних майже не було. У цій справі Свистельницькому допомагав один із латинських єпископів. Митрополит Гавриїл чим скоріше повідомив про це Апостольського нунція Нерлі, а той своєю второпністю ударемнив зусилля Свистельницького.

Заохочений цими успіхами Коленда спробував знову порушити справу допущення греко-католицьких владик до сенату і Папа Климент IX (1667-1669) домовлявся про це з королем. І на цей раз старання митрополита Гавриїла увінчалися успіхом, хоч, правда, умовним. Король признав місце в сенаті тільки митрополитові і Коленда навіть встиг купити у Варшаві землю для митрополичого палацу. Але невдовзі прийшло йому королівське застереження, поки що не користуватися з цього права, щоб не дразнити православних. Пізніше цей привілей так і не ввійшов у життя.

Спадкоємцем на митрополичому престолі Коленда назначив свого помічника: Вітебського єпископа Кипріяна Жоховського [10; 558], а Папа Климент X (1670-1676) затвердив його 1 червня 1671 року на цьому становищі окремою буллою [7; 56]. Помер митрополит Гавриїл Коленда 11 лютого 1674 року в Супраслі. Його тіло було перевезено до Полоцька й похоронено 18 лютого 1674 року в кафедральному соборі святої Софії.

Коленда мав вдачу рвучку, легко запальну й неопановану. Нунцій у своїй реляції схаактеризував його коротко: “вогненна натура” [12; 312]. Із цього виникали його часті спори з владиками, навіть із таким ідейним єпископом, як Суша. Крім цього, для успішності справ унії Коленда вживав часто людських і невідповідних засобів, що теж йому закидає єпископ Суша. Однак не слід забувати, що Коленда мусив поборювати дуже великі труднощі, бо вступив на митрополичий престол після Переяславської угоди, коли уніатська церква лежала майже в руїнах, а його самого навіть не признавали митрополитом. Може на вид цих труднощів він піддався спокусі, попри довір'я в Боже Провидіння, вжити теж чисто людських засобів. Але своїми впливами Коленда підніс з руїн греко-католицьку церкву і виборів їй правне становище за короля Михайла Вишневецького. Хоч за своє майже двадцятирічне перебування на митрополичій кафедрі Коленда так і не побачив своїма очима Києва, але під його проводом унія не тільки не припинила свого існування в роки Хмельниччини та Руїни, а, навпаки, навіть зміцнила свої позиції, особливо на правобережній Україні. За всі заслуги перед греко-католицькою церквою, Коленда в поважному генеалогічному збірнику отримав від своїх сучасників лаконічну, але красномовну характеристику: “Святої Унії пастир достойний і старанний” [10; 558], а вдячні ченці-василіяни ХХ ст. вирішили, що своїми подвигами Гавриїл Коленда заслужив гідність стати поруч митрополита Іпатія Потія [7; 57].

Джерела та література:

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1954. – Т. 2.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1957. – Т. 9.
3. Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 / Упор. І Крип'якевич та І. Бутич. – Київ, 1961
4. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Київ, 1994. – Кн. 3.
5. Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. Дзира. – Київ, – 1971.
6. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. – Філадельфія, 1954.
7. Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). – Рим, 1962.
8. Плохій С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимізація Хмельниччини. Держава, суспільство і Церква у 17 столітті. – Львів, 1996.
9. Littera Episcoporum. – Roma, 1973. – Vol. 2.
10. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności. – Lwow, 1738. – Т. 2.
11. Polski Słownik Biograficzny. – Т. 13.
12. Welykyj A. Epistolae Metropolitum Kioviensium Catholicorum Raphaelis Korsak, Antonii Sielava, Gabrielis Kolenda (1637-1674). Gabrielis Kolenda biografia. – Romae, 1956.
13. Welykyj A. Epistolae Metropolitum Kioviensium Catholicorum Raphaelis Korsak, Antonii Sielava, Gabrielis Kolenda (1637-1674). – Romae, 1956. – Vol. 2.

ДОКУМЕНТООБІГ КОША НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ

Проблематика документального обігу останнього Коша Запорозького з Кримським ханом не знайшла відображення в українській історичній науці. По суті даної тематики в своїх працях торкаються С.Андреева, А.Андрієвський, Л.Львов, П.Чернишенко, О.Рябінін-Скляревський та Г.Шпитальов. Значна частина даних авторів звертають увагу на втручання київської губернської канцелярії та київського генерал-губернатора в списування Запорожжя з Кримом: П.Чернишенко – на поради генерал-губернатора як відписувати татарам, що зазіхали на землі запорожців [27]; Л.Львов – на обмеженні в листуванні з ханом [12]; С. Андреева – в проханні дозволу в київській губернській канцелярії на переписку з південним сусідом, документальних зносин паланок з даним суб'єктом [1. 2. 4]. Г.Шпитальов звертає увагу на пересилку вхідної документації з Криму козаками одному з головнокомандуючих російської армії на час війни 1736-1739 рр. фельдмаршалу Бургарду Мініху [28]. А.Андрієвський наголошує на надсиланні запорожцями вхідної документації з ханату київському генерал-губернатору за власним бажанням [6]. О.Рябінін-Скляревський відмічає самостійні документальні зносини Коша з ханом та каймаканами на середину 50-х – 60-х рр. [14]. Проте особливості документообігу з Портою по переході під російську протекцію, різновиди документації, що мали місце в зносинах Січі з Кримом, залишаються недослідженими.

Перехід Коша під протекцію російського уряду не ліквідував остаточних діловодних зносин з колишнім сюзереном. Як свідчать справи Архіву Коша Нової Запорозької Січі (АКНЗС) Запорожжя продовжувало активно зноситися з Кримським ханом. Вузькість за 1734-1755 рр. джерельної бази не дозволяє в повній мірі відтворити особливості документообігу між Кримом та Кошем. Одним з небагатьох свідчень, що проливає світло на особливості такого документообігу є лист кримського хана Каплан Гірея до Коша на травень 1734 р. з пропозицією й надалі залишитися під протекцією Криму [9; 68-70], та лист-відповідь запорожців за 8 травня з відмовою залишитися під владою останнього [9; 70-73].

Є підстави припускати, що в середині 30-х рр. списування кримських чиновників та кошової старшини було надзвичайно активне. Зокрема, у зазначеному вище листі Каплан Гірея згадується про пересилку листа Кошем братові хана: "...Листь ваш прислалисте до брата моего Орбея..." [9; 68].

Вів Кіш переписку і з Пилипом Орликом. 23 квітня 1734 р. датований лист Орлика з проханням переглянути своє рішення стосовно повернення запорожців у російське підданство [9; 55-64]. У відповідь Кіш листом за травень 1734 р. повідомляв Орлику про свою відмову залишитися під владою Криму [9; 64-68]. Є свідчення про направлення Кошем київському генерал-губернаторові двох нерозпакованих листів П.Орлика [9; 76].

Як зазначав П.Чернишенко, київський генерал-губернатор безпосередньо втручався в документообіг Коша з Кримом, даючи поради як відповідати на зазіхання татар на землі, на яких селилися запорожці [27; 407]. Однак в джерелах таких даних не знаходимо. Натомість неабияку цікавість у цьому плані викликає лист київського генерал-губернатора Й.Вейсбаха на Січ від 22 червня 1734 р. де вказано, що ним було отримано із Запорожжя "...вашего благородия писмо..." разом "...со вложенными писмами писанными к вашему благородию и ко всему Низовому Запорожскому Войску – одно возмутительное и прелистное от изминника и зломышльниника Орлика, другое от хана крымского, с которого и перевод и две копии с ответственным к помянутому изминнику Орлику и к хану писем... получено..." [9; 74]. Крім цього Вейсбах наказує запорожцям: "...И ежели и впред от реченного изминника или от хана крымскаго таковы жь возмутительные или б и о другом чимь писма к вашему благородию имили присланы быть, то потому ж без удержания по прежнему моему писменному объявлению изволить ко мне прислать с нарочными. А присланных до получения на ти от меня писма отвиту удерживать при Коше..." [9; 74]. Такі дані вказують на той факт, що київський генерал-губернатор намагався поставити під свій контроль документальні зносини кошової старшини з Кримом, що мало відбитися в надсиланні Кошем документації до Києва та у виконанні розпоряджень Вейсбаха.

Останній, як звернув увагу ще Л.Львов, робив спроби взагалі унеможливити переписку між Січчю та Кримом [12; 26-27]. Доказова база Л.Львова невідома, але його тезу підтверджує лист Вейсбаха на Січ від 11 серпня 1754 р. У цьому листі генерал-губернатор також відзначав, що "...хану крымскому, чтоб он болше впред до вас не интересовался, от меня писано будеть..." [9; 76]. Однак досягти свого Вейсбаху не вдалося. Та й надалі спроби з боку Києва не припиняються геть до кінця 50-х рр.

Окрім цього, на початку 1739 р. П.Орлик через своїх агентів намагався відновити переписку із Січчю. Проте листи Орлика до свого агента в Польщі Сави Чаленка були перехоплені росіянами. З огляду на це, граф фельдмаршал Мініх в ордерах до кошового отамана Якова Тукала обіцяв винагороду за передачу листів Орлика, якщо такі будуть надходити на Січ. 4 травня 1739 р. Я.Тукало заарештував щойно прибулого від Чаленка до Запорожжя козака Федора Легаря, при якому був лист Орлика до запорожців. Того ж дня кошовий отаман, не читаючи листа, відіслав його разом із заарештованим Легарем до Мініха [28; 162]. Цитуючи листа фельдмаршала до імператриці, Г.Шпитальов відзначає, що даним кроком козацтво лише засвідчило свою вірність російському

урядові: "...И понеже от запорожских козаков уже дважды таковыя верность учинена, то потому, всемилостивейшая государыня крепко уповаю, что оные запорожские козаки в своей верности к вашему императорскому величеству непоколебимо пребывают..." [28; 162].

Спостереження Г.Шпитальова про пересилку запорожцями нерозпакованої кримської кореспонденції під час військових дій, зустрічаємо і в пізніші часи, однак не на адресу російського командування, а до київської губернської канцелярії. На початок російсько-турецької війни припадає реляція київського генерал-губернатора за 1 грудня 1768 р., де вказуються факти відправки запакованих листів хана Крим Гірея запорожцями до Києва, що мало засвідчити вірність козацтва російському престолу: "...Ваше императорское величество изъ оныхъ между онымъ всемилостивейше усмотритъ изволите ухищренное покушение новаго хана Крымъ Гирея къ переклонению на свою сторону кошевого атамана со всемъ Запорожскимъ Войскомъ, равно какъ похвальный поступокъ кошевого присылкою полученныхъ писемъ ко мни не распечатавъ ни одного..." [8; 45].

Апогеем втручання київської губернської канцелярії та генерал-губернатора була заборона самостійних документальних зносин Коша з Кримом. Як з'ясувала С.Андреева, у вересні 1754 р. київський генерал-губернатор І.Костюрін наказав кошовому рапортувати в Київ про листування з приводу прикордонних комісій і просити на те дозволу, а без дозволу від такого листування утриматися [1; 105. 2; 76. 4; 15].

Підтверджує помічену дослідницею тенденцію також ордер від 1 вересня 1754 р., яким київська губернська канцелярія повідомляла Кіш про отримання рапортів від російського резидента в Константинополі Олексія Обрезкова, і листів від очаківського паші. В ордері йде мова також про заборону прямого листування Запорожжя з урядами ханату та Очакова [11; 569-570]. Російським урядовцям в Києві вочевидь несподобався стиль перекладеного листа очаківського паші, у якому, як відзначено в документі: "...предосудительные термины усмотрены, очемъ было вамъ и писать к нему паше не надлежало, но прежде въ киевскую губернскую канцелярию представить и резолюции о томъ требовать было должно..." [11; 569]. Тому кошовому отаману з старшиною наказувалося, щоб "...отныни впредъ вамъ какъ к хану крымскому и к нему, ачаковскому паше, такъ и къ протчим турецким и крымскимъ командирамъ ни очемъ от себи не писать, но прежде о семъ и к кому нужда случится писать въ киевскую губернскую канцелярию, со обстоятельствомъ репортоватъ и требовать на то дозволенной резолюции, а, не получа резолюции, от таковыхъ иностранныхъ корреспондентъ весма удерживатца..." [11; 570]. Таким чином, від поступового обмеження документальних зносин Коша з Кримським ханатом, що проявлялося в пересилці нерозпакованої документації, російський уряд переходить до повного в забороні самостійного списування.

З цього часу з боку київської губернської канцелярії в Кіш надходять готові відповіді – форми, на документацію отриману з півдня. Так, зокрема, у вже згаданому ордері за 1 вересня 1754 р. вказується про надсилання на Січ форми-відповіді очаківському паші про розшук гайдамак запорозькими командами [11; 570]. При ордері містилася і зазначена форма [11; 571]. На перший погляд цей документ був звичайним листом, написаним в Коші, що видно з його формуляру, зокрема з початкового та кінцевого протоколів: "...Благороднейший и высокопочтеннейший и достойнопочтеннейший господинъ ачаковской сераскерь-паша, мой дружелюбнейший приятел...", "...Вашего высокостепенства моего дружелюбнейшаго и сосидственного приятеля доброжелательнейший слуга Войска Запорожского кошевой атаман Якимъ Игнатов ис товариществом..." [11; 571]. Проте вказівка перед початковим протоколом, що даний лист надісланий на Січ як "...Форма...", а також примітка засвідчення секретарем київської губернської канцелярії Олексієм Фотієвим [11; 571], показує справжнє походження даного документа.

Як свідчить наявний джерельний матеріал такі форми, за якими мало списуватись Запорожжя з Кримським ханатом, надсилалися з київської губернської канцелярії і в подальші часи. В АКНЗС знаходимо такі заготовлені поза Кошем форми-відповіді до перекопського султана Сагіб Гірея за 27 вересня, 24 жовтня, 6 листопада 1756 р. [17; 156, 162, 160 зв.], 25 травня 1757 р. [17; 183-183 зв.], 10 липня 1758 р. [18; 109]. Як і в попередньому випадку на цих документах вказувалося, що це є форма, а також засвідчувалися секретарем або канцеляристом з київської губернської канцелярії [17; 156, 160 зв., 162, 183-183 зв. 18; 109].

Дані форми, як правило, надходили разом з ордерами, надісланими на Січ з боку російської адміністрації, що, власне, видно зі змісту цього різновиду дерективно-розпорядчої документації. Так, наприклад, в ордері від 27 вересня 1756 р. кошовому наказувалося "...по приложенной при сем же форме к нему перекопскому каймакаму ответствовать, и что потому произойдетъ, отом впредъ воисковую губернскую канцелярию с обстоятельствомъ репортовать...", або в ордері за 24 жовтня 1756 р. стосовно перекладених татарських листів, що були надіслані в Кіш, наказувалося "...перекопскому каймакану по проложенной при семъ формы во отвить писать, и исполнение по оной формы учинитъ непременно..." [17; 155 зв., 161].

Такі готові відповіді переписувалися у Військовій канцелярії Коша та пересилалися до адресата. На форми надісланій при ордері за 1 вересня 1754 р., присутня помітка зроблена вже на Січі, де відзначено, що "...по сей формѣ писанно к очаковскому Ибрагимъ Пашѣ, и тоє писмо козаками Алексѣемъ Сторчакомъ, калниболоцкимъ, да Даниломъ Таранномъ, донскимъ, куринними, отправленно 9 дня сентября 1754 году..." [11; 571]. Ще одним прикладом може слугувати помітка на формі листа до перекопського султана Сагіб Гірея від 6 листопада 1756 р., де зазначено, що за даною формою лист "...переслано чрезъ Федора Сиомака и Никити Тарана..." [17; 160 зв.].

Крім форм-відповідей з київської губернської канцелярії на Січ пересилалися також формуляри так званих інструментів – одного з різновидів засвідчувальної документації, що оформлявся по закінченні Слідчих комісій

між Запорожжям та Кримом і фіксував примирення даних суб'єктів. Інструмент укладався на двох мовах, причому з татарської робився переклад вочевидь задля порівняння з запорозьким варіантом, щоб позбутися в майбутньому непорозуміння [10; 370-372]. Про укладання даного різновиду засвідчувальної документації саме за формуляром, надісланим з боку російського уряду, свідчить інструкція київської губернської канцелярії російському комісару Іллі Рословлеву про його обов'язки у Слідчій комісії з Кримом, де у одному з пунктів йому наказувалося: "...А когда во всемъ томъ с оби стороны соглашеност к накрайней мере положена будетъ, тогда оной добродетельной и единогласной зделке сочинить по сообщенной при семъ формѣ разменной на русскомъ диалекте инструментъ и от крымского камисара такова жъ разменного инструмента требовать на турецкомъ диалекте и притомъ весьма того предостерегать, дабы оные инструменты равного содержания и силы быть могли бизъ всякой разности и проронки..." [11; 408].

Коли київський генерал-губернатор був посередником в документообігу січової адміністрації з імператорським двором, то часто через Запорожжя київська губернська канцелярія відправляла свою документацію до кримського хана. Таке посередництво не видається аж ніяк дивним враховуючи географічне розташування Вольностей. Як слушно відзначає Л.Львов, запорожці часто були посередниками в зносинах Гетьманщини та російського уряду з Кримом: військова розвідка, використовувалися як провідники та товмачі [12; 56]. Не виключенням була і доставка документів з Києва в Крим. Зокрема лист за вересень 1752 р. від київського генерал-губернатора про напади татар був доставлений кошовому, котрий через надійну людину повинен був передати кримському ханові [5; 525].

У окремих випадках запорожці схоже за власним бажанням пересилали документацію, що надходила до них з Криму, на адресу київського генерал-губернатора задля підтвердження якихось свідчень або їх спростування. Під час діяльності Слідчої комісії по взаємним скаргам між татарами та запорозьким козацтвом в 1749 р. запорожці, як зазначає А. Андрієвський, прохали М.Леонтьєва, щоб комісія без будь-якого розбору претензій з боку ногайських татар (на думку козацтва, завідома брехливими), відмовилися від них. Обґрунтовуючи свою думку, січовики покликалися на отриманий в 1747 р. лист кримського хана, котрий сам прямо називав ногайців злодіями. Тому, надсилаючи до генерал-губернатора копію цього листа, козаки прохали відмовити ногайським татарам в задоволенні їхніх скарг без всякого слідства [6; 7]. Знову ж таки у відомих на сьогодні джерелах даний факт не відображено, однак можливість такого кроку з боку Запорожжя за відстоювання власних інтересів виглядає логічним.

У період російсько-турецької війни запечатана документація з Криму, як стверджує Г.Шпитальов, пересилалася з Січі до головнокомандуючого російськими військами фельдмаршала Мініха [28, 161]. Посилаючись на донесення останнього імператриці, автор наводить факти про прибуття на Січ 4 травня 1737 р. декількох запорожців, що перебували в татарському полоні, з листом від сераскера Абдул-Паші. Кошовий отаман І.Малишевич не відкриваючи листа, відправив його разом з прибулими козаками до Мініха. Пізніше фельдмаршал ордером від 6 травня 1737 р. кошовому висловив подяку за те, що той не відкрив татарського листа. Разом з тим військовій старшині ставилося в обов'язок не вступати ні в яку переписку з ворогом, а всі надіслані у Кіш ворожі листи пересилати до штабу армії [28; 161].

З відновленням гетьманства у документальний обіг Коша з Кримом починає втручатися К.Розумовський. Про втручання останнього в документообіг Січі з Портою дізнаємося з листа самого гетьмана до київського генерал-губернатора М.Леонтьєва від 24 серпня 1752 р.: "...О писме же съ которымъ якобы за недавно пропальми девятью волами къ гардовому полковнику присланы отъ очаковского паши татары, то тотчасъ приказано – отъ кого того писмо, съ чимъ, чрезъ кого, когда и къ кому прислано, отомъ комни обстоятельный репортъ прислать, и впредь ежели бъ отъ кого когда копии письма изъ крымской стороны присланы были, оные не распечатывая комни жъ присылать съ нарочными велино..." [5; 524].

Таким чином, на основі даного документа бачимо, що гетьман намагався втручатися не лише в документальні зносини самого Коша, а й паланок з Кримом. Радикалізм дій Розумовського знайшов прояв в наказі пересилати нерозпакованою документацію від хана чи інших татарських сановників до його адміністрації. Правда, на даний момент не знаходимо ані самого наказу, ані якихось фактів, що свідчили б про виконання даного розпорядження.

Одним з проявів втручання гетьмана можна вважати відправлення листів, що надходили в Січ з ханату на переклад до гетьмана. Як приклад наведемо донесення кошового Павла Іванова до Розумовського від 20 листопада 1752 р., де прохалося перекласти один лист від хана Арслан Гірея та чотири листи від перекопського каймакана Фенді Ефендіма [16; 1]. Однак в цьому плані викликає цікавість закінчення даного документа, де кошовий прохає гетьмана "...по переводи оныхъ писемъ точниѣ копии при милостивомъ вашемъ ясновелможности ордерѣ к намъ в Кошъ прислать..." [16; 1]. У даному випадку не йде мова про пересилання перекладів, а лише їх копій, що може означати зосередження певної частини вхідної документації на Січ з Криму, котра висилалася Розумовському на переклад, в руках останнього. А це в свою чергу наводить на висновок про елементи контролю в списуванні Коша Нової Січі з ханатом з боку гетьмана.

Крім К.Розумовського та київської губернської канцелярії переклад вхідної татарсько-турецької документації здійснював і нижчий офіцерський склад російських полків. Прикладом цього може слугувати вже

лист прапорщика Франца Гайдачі кошовому про переклад з турецької мови вхідної документації з Криму, від 22 жовтня 1756 р., та наявний переклад цього документа в одній зі справ АKNЗС [17; 149-150 зв.].

Однак заходи київської губернської канцелярії, генерал-губернатора, К.Розумовського та офіцерів російських полків остаточно не ліквідували самостійні зносини Коша з Кримським ханством. Наявність зазначених форм в 1756-1758 рр. засвідчує, що з Січі й надалі пересилалися документація з півдня на розгляд в Київ. У той же час наявність у справах АKNЗС чернеток документів адресованих хану та іншим татарським урядовцям засвідчує те, що Кіш намагався вести самостійну лінію в документальних зносинах з ханатом. Як приклад наведемо чорнові варіанти листа до перекопського каймакана за вересень 1757 р. [17; 190], або лист до кримського хана за 23 жовтня 1757 р. [17; 219-219 зв.]. Наявність на даних документах чисельних правок як в самому тексті так і на полях показує, що вони проходили певні етапи слухання [17; 190, 219-219 зв.], доводячи цим їхнє запорозьке походження. Таким чином, як бачимо незважаючи на спроби російського уряду остаточно обмежити документальні зносини Коша з Кримом не увінчалися успіхом.

З кінця 50-х рр. XVIII ст. зі справ АKNЗС зникають вище зазначені форми, заготовлені відповіді київською губернською канцелярією на вхідну документацію з Криму. Це дозволяє стверджувати, що з кінця 50-х рр. Кіш веде цілком самостійні діловодні зносини з Кримським ханатом. На відміну від 50-х рр. вже не зустрічаємо й інших фактів, котрі б показували спроби в обмеженні в документообігу Коша з Кримом зі сторони київської губернської канцелярії чи генерал-губернатора. Це наштовхує на думку, що вже зникла загроза повернення запорожців під протекцію хана.

З призначенням ханом Крим Гірея в 1758 р., як зазначає О.Рябінін-Скляревський, склалися сприятливі умови для запорозько-татарських стосунків. Взаємні претензії вирішувалися безпосереднім листуванням Коша з ханом та каймаканами. З листами в Крим з боку Січі їздили гардовий полковник Опанас Товмач, писарі Самійло Недзельський та Артемії Кумпан в 1761 р., суддя Пилип Федорович Пелипенко та Іван Горбонос за 1762 р. [14; 141]. Такі дружні відносини тривали й за хана Селім Гірея III. Саме на цей час, як стверджує історик, 19 жовтня 1768 р. припадає приїзд на Запорожжя султанського емісара з листом та пропозицією перейти на бік Туреччини [14; 141]. Автор так цитує листа П.Румянцева імператриці від 3 грудня 1768 р. з цього приводу: "...Не вмищается то въ моемъ понятии, какъ бы могъ султанъ такого емісарія отправить прямо и явно къ сему Войску, не имивши никакихъ предувирений или поводу котораго международное право подвергается участи самого злийшаго преступника и коего, въ показание своей подданической вирности, кошовому атаману надлежало бы самого средствами покрытыми генераль-губернатору въ Киевѣ и тимъ самымъ пресичъ дальния покушения. Но сего злодия кошевой репортуетъ къ Воейкову, что чрезъ нисколко дней съ письмомъ отвѣтнымъ къ султану отправить..." [14; 141-142].

Листування Запорожжя з Кримом не припинилося з початком війни. Як відзначив той же Рябінін-Скляревський, в жовтні 1768 р. до Коша приїхав Алі-Ай-Ага з листом від перекопського каймакана, в якому останній повідомляв, що хан Крим Гірей наказав звільнити всіх запорозьких солевозів і купців, а взамін прохав звільнити затриманих в Січ татарських. У відповідь кошовий отаман П.Калнишевський теж надіслав до хана листа, в якому дякував за звільнення солевозів [14; 142].

Про жваве листування на цей час Коша і Запорожжя свідчить і той факт, що французький консул барон де Тот, який перебував у татарському війську котре вчинило напад на Нову Сербію у 1769 р., пояснював незахоплення татарами запорозьких земель і відмову запорожців надати допомогу у відбитті ворога саме дипломатичною перепискою кошового із старшиною з ханом [15; 142].

Тільки зі вступом у війну Запорозького Війська вочевидь частота списування з татарами зменшується. Серед похідних справ, що відклалися в результаті діяльності Похідної Військової канцелярії, знаходимо лише один документ, який засвідчує наявність документальних зносин Похідного Коша з ворогом – лист кошового отамана до якогось Джун Татбат бея від 17 жовтня 1770 р. [25; 32].

Зазначимо, що в цей період змінюється і реакція російського уряду на листування січової адміністрації з ханатом. П.Рум'янцев на приїзд в Кіш з листом вже згаданого Алі-Ай-Аги прореагував у листі на Запорожжя від 8 листопада 1768 р. доганою [14; 142]. За свідченнями барона де Тота, запорожці у 1768 р. вже рапортували про свої зносини з ханом Крим Гіреєм київському генерал-губернаторові Воейкову, котрий про це доносив в Санкт-Петербург [15; 142]. Як зазначає цей француз, не дивлячись на те, що така незалежність зносин з боку запорозького козацтва не могла бути по душі російському урядові, він не висловив догани з цього приводу Війську, а обмежився посилкою милостивої грамоти, в котрій виражав похвалу запорожцям і впевненість у відданості їх російській державі [15; 142].

Про невтручання в документообіг Коша з Кримом на кінець 60-х – початок 70-х рр. російських урядовців свідчать і документальні джерела. Зокрема, у листі до Катерини II від 3 грудня 1770 р. П.Рум'янцев пише про приїзд емісара від султана з пропозицією перейти запорожцям в підданство Порту. Малоросійський генерал-губернатор зазначає, що "... в показании своей подданической верности кошовому атаману надлежало бы самого средствами прикрытыми предстект генерал-губернатору в Киев, и тем самым присечъ дальшия покушения; но сего злодея кошевой рапортует к Воейкову, что через и сколько дней с письмом отправленным к султану отпустил. А я и немогу вообразить, какою можно бы переписку в сей материи продолжить подданому с неприятелем, которая при нынешних обстоятельствах столько подозрительна, сколько и предосуждения сделать может высочайшим интересам вашего величества..." [3; 33].

Основною формою документальних зносин Коша з Кримом, як вже не раз наголошувалося, були листи. Адресатами кореспонденції з боку Запорожжя виступали кримський хан, перекопський султан, каймаками, очаківський паша, мурзи татарських орд, прості жителі тощо. Відмінність початкових формулярів листів, що виходили з Січі до зазначених адресатів, яскраво відображає нішу, котру займали дані урядовці в структурі влади Кримського ханства.

Так, зокрема, початковий протокол листів до хана в різних варіаціях має наступний вигляд: "...Найяснийший и силниший велможный милосци пане Каплан Гирей, гане великих ордъ Кримскихъ, Билагородских, Бужацких, Нагайских, Черкеских и протчихъ державца, нам велце ласкавый милосци пане и особливый добродию..." [9; 70], "...Свитлийший и высокопревосходительныйший господинъ Халимъ Гирей ханъ крымский, всихъ ногайскихъ и протчихъ ордъ повелитель, в сосидствии дружелюбныйший и ласкавый приятель..." [17; 219], "...Свитлийший и высокопревосходительныйший крымской Халимъ Гирей ханъ, мой доброжилательный и соседственный приятель..." [18; 59], "...Свитлийший и высокопревосходительнейший господинъ крымский ханъ, мой соседственный и дружелюбныйший приятель..." [20; 40], "...Свитлийший и превосходительныйший господинъ Крим Гирей ханъ крымский въ сосидствии дружелюбныйший приятел нашъ..." [21; 10]. Як бачимо, в початковому протоколі документація до хана, незважаючи на незначні відхилення, має цілком сталий формуляр. Як виняток, можна вважати початковий протокол першого листа, котрий датований травнем 1734 р., що вочевидь є "відголосом" тієї форми документообігу, котра мала місце на час перебування Запорожжя під кримською протекцією.

Схоже виглядають клаузули початкового протоколу формуляру листів до перекопського султана: "...Высородный и высокопочтенный господинъ перекопской Сахиб Гирей султанъ, нашъ дружественный и соседственный приятель..." [17; 159], "...Благородныйший и сиятельныйший господинъ перекопский Сахибъ Гирей султанъ, нашъ в сосидствии дружелюбны нашъ приятель..." [17; 183], "...Высокоблагороднейший степенныйший и высокопревосходительныйший господинъ перекопский Сагибъ Гирей султанъ, мой дружелюбный и соседственный приятель..." [19; 32]. Таку подібність в формулярах початкового протоколу, мабуть, можна пояснити тим фактом, що перекопський султан, як видно з прізвища, походив з родини Гіреїв.

Дещо інший вигляд мають клаузули цієї частини документа в документації Коша до каймаків. У загальних рисах вони представлені наступними варіантами: "...Благороднейший и почтеннейший господинъ перекопский каймаканъ Салия Ада, в сосидствии дружелюбнейши нашъ приятель..." [17; 48], "...Высокоблагородный и высокопочтенный господинъ перекопский каймаканъ Салихъ Бей, доброжелательныйший и соседственный приятель..." [19; 28], "...Благородный и достойнопочтенный господинъ перекопский каймаканъ, соседственный приятель нашъ..." [21; 14].

Подібні формуляри початкової частини документа знаходимо і в листах до очаківського паші: "...Высокоблагородный и высокопочтенный господинъ очаковский Магмуть Паша, мой дружелюбный приятель..." [10; 404], "...Высокоблгородный и высокопочтенный господинъ Магмуть Паша очаковский, мой в сосидствии дружелюбный приятел..." [10; 405]. О.Рябінін-Скляревський назвав адресатами листів з Запорожжя також Алі Пашу та Ізмаїла Пашу [13; 2 зв.]. Однак власне відповідних листів не знаходимо.

Як бачимо, залежно від суб'єкта з татарського боку видозмінювалася форма звертання запорожців, про що свідчить початковий протокол формуляра документів. Аналогічна ситуація простежується в листуваннях Коша з жителями ханства та мурзами татарських орд. Зокрема, у листі до Кулаги Сабіха від 5 червня 1758 р. вказівка адресата (inscriptio) має більш спрощений варіант на відміну від попередніх випадків: "...Сиятельный господинъ Колга Сабихъ, нашъ сосидственный приятель..." [20; 37], "...Милосци пане иминин Соляного озера Июзифъ..." [10; 405]. Така сама проста форма звертання присутня і в листах до ординських мурз. Про це свідчить хоча б лист до мурзи едисанської орди Гаджи Джума за 18 лютого 1771 р.: "...Степенный господинъ едисанской орды Гаджи Джумъ мурза, в сосидствии дружелюбный приятел нашъ..." [26; 71].

Відзначимо і той факт, що не завжди однак документація Коша була легітимною і визнавалася на території Криму. В історіографії відомим прикладом є боргова справа запорожця Кості Брюховецького з татариним Османом, котру козак за листом кошового до хана виграв в суді. Проте, не довіряючи запорозьким документам, бахчисарайська громада зажадала ще й підтвердження київського генерал-губернатора [12; 36. 4; 15]. Цей випадок яскраво відображено в листі кошового до київського генерал-губернатора М.Леонтьєва [5; 306].

Так само через листи зносилися і кримські урядники з Січчю, про що свідчать їх діловодні переклади наявні в справах АKNЗС [10; 393-394, 397-403, 407-408, 416]. З появою перекладачів на Микитиному перевозі, як свідчить С.Андрєєва, татарські сановники при листуванні з Кошем починають звертатися окремо до перекладача Василя Рубанова, прохаючи сприяння у розгляді окремих питань запорозько-татарських взаємин [2; 77], що, власне, підтверджують джерела [23; 19 зв.].

Крім того, на зламі 40-х рр. кримський хан спробував нав'язати запорожцям документообіг за директивно-розпорядчою схемою. З донесення кошового отамана київському генерал-губернатору М.Леонтьєву за 24 червня 1749 р. дізнаємося, що "...съ присланного при ордери вашего высокопревосходительства съ письма хана крымского писанного комни, перевода мною съ старшиною усмотрено, что в окончании того писма онъ ханъ написалъ точно такъ: того де ради сей нашъ указъ къ вамъ написанъ, дабы вы козаковъ своихъ воздержавъ унимали, и съ возвращающимся козакомъ вашимъ отправили, по получении жъ, когда выразумить можете, имиете вы дружбу и доброе сосидство охранять и наблюдать, тако выдайте..." [7; 87-88]. На жаль, не зберігся сам лист кримського хана, котрий би засвідчив його директивно-розпорядчий характер.

Окрім листів одним з різновидів документації, що визначав стосунки Коша з Кримським ханством, був так званий інструмент. Вище вже зазначалося, що даний документ був одним з різновидів засвідчувальної документації, що оформлявся на двох мовах по закінченні слідчих комісій між Запорожжям та Кримом і фіксував примирення даних суб'єктів [10; 370-372. 24; 176-176 зв.].

Крім інструментів ще одним з різновидів засвідчувальної документації, що “курсували” між обома державами були розписки. Однак наразі відомі лише розписки, зроблені при Січовій канцелярії татарами. За приклад можуть слугувати розписки очаківського яничара Бекир Баші про отримання ним компенсації від Коша за викрадену худобу від 15 березня 1750 р. [10; 561-562], жителя аула Тираш татарина Кудай Гуля про взяття ним Аджи-Бея підданого баші Кабанчалги для повернення господареві за 17 листопада 1752 р. [10; 496-497].

Реєстри – ще один різновид документації, яким “обмінювалися” Запорожжя та Крим. Прикордонні конфлікти часто призводили до виникнення Слідчих комісій, до яких кожна з сторін подавала реєстри пограбованого майна, вбитих або захоплених в полон громадян тощо. Такими реєстрами, з боку запорозького козацтва, є реєстри козаків, полонених ногайцями в 1749-1751 рр. [10; 479], доповнений до цього ж в період з 1749 по 1752 р. [10; 515-561]. З боку Кримського ханства як приклад виступає реєстр викраденої худоби та пограбованого населення за останні роки від 1757 р. [17; 80-98 зв.].

Маємо поодинокий факт про пересилку копій вироків суду з Криму, що стосувалися запорожців – так званих худжетів. Зокрема, таким документом є вирок-худжет очаківського суду в справі незаконної страти козака Щербинівського куреня Остапа Качинського і про передачу його майна братові Матвію, від 7 липня 1750 р. [10; 431-432].

Як з'ясувала С.Андрєєва, крім січової старшини, правом дипломатичного листування з офіційними особами сусідніх держав – Кримським ханством та Польщею, володіла також паланкова старшина [1; 107]. Зокрема, таке листування відбувалося під час залагодження прикордонних конфліктів [2; 80]. С.Андрєєва наводить приклад безпосереднього листування шафаря Микитинського перевозу Корнія Каракатиці з едикульським каймаканом Муртазой-агою про видачу крадіїв, які втекли за кордон, або затримані на кордоні з Січчю [2; 80].

З ордеру київського генерал-губернатора М.Леонтьєва в Кіш за 1752 р. видно, що з очаківським пашею листувався гардовий полковник, оскільки Кошеві наказувалося “...чтобь какого содержания письмо, присланное оть очаковского пашы к гардовому полковнику о пропажи девяти парах волов, прислать онь полковникъ обстоятельный рапорт...” [5; 520]. Цікаві відомості подає рапорт бугогардівського полковника Івана Андрєєва до Коша від 20 червня 1762 року [22; 62]. У документі відмічено, що до гардового полковника “...от его светлости хана крымского Крым-Гирея на турецкомъ диалекти писмо через нарочного очаковского турчина Булата-агу сего июня 19 дня в полковой бугогардовой паланки полученное, при семь для лучшего видиния и верности вашей посылается...” [22; 62]. Як видно зі ще одного рапорту за 21 червня 1762 р., кореспонденція від Кримського хана на цьому не обмежувалась, про що зазначений полковник рапортував в Січ та пересилав ще один лист з Криму [22; 67].

Таке переправлення документації паланковою старшиною до Коша настановляє на думку про контроль самостійних зносин з Півднем паланкових полковників з боку січової адміністрації. Проте конкретних фактів, які б підтверджували дане припущення не знаходимо.

Таким чином, як можемо побачити, не зважаючи на втручання вищих органів влади, Кіш активно провадив міжнародну політику з Кримським ханством, що знайшло відображення в курсуванні ділової документації між даними суб'єктами. При цьому крім самого, власне, кошового отамана з старшиною, правом списування володіли також адміністративно-територіальні одиниці Січі – паланки, що засвідчує значний документообіг з Кримом Запорожжя в цілому. Підтвердженням цього є факт наявності різноманітної за видами та різновидами документації, що курсувала між обома сторонами. Тому можемо відзначити наявність досить високого рівня документообігу між Кошем Нової Запорозької Січі, з одного боку, та Кримським ханатом з іншого.

Джерела та література:

1. Андрєєва С.С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: „Просвіта”, 1998. – В. IV. – С. 100-109.
2. Андрєєва С.С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: „Тандем У”, 1999. – В. VII. – С. 73-81.
3. Андрєєва С.С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах архіву зовнішньої політики Російської Імперії // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ – Запоріжжя: РА „Тандем У”, 2003. – В. 7. – С. 7-34.
4. Андрєєва С.С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської Імперії (1739-1768 рр.) // Запорізький державний університет. Бердянський інститут підприємництва. Наукові праці історичного факультету. – В. III. – Бердянськ – Запоріжжя, 1998. – С. 10-18.

5. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев с 1715-1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 276-650.
6. Андриевский А.А. Коммисия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. IX. – К., 1894. – С. 1-23.
7. Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений (1743-1767). – Одесса, 1893.
8. Андриевский А.А. Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1892.
9. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 1998. – Т. 1.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2000. – Т. 2.
11. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2003. – Т. 3.
12. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. – Одесса, 1895.
13. Рябинін-Скляревський О. Запоріжжя і Турецький Очаків. Конспект доповіді 1930 р. Додаток до протоколу №30 від 27.05.1930 р. історико-філологічного відділу // Національна бібліотека України. Інститут рукописів. – Ф. X. – Спр. 22926.
14. Рябинін-Скляревський О. Запорозькі заклоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г.Л. Сапожников И.В. А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. Труды государственного архива Одесской области. – Одесса: „Элтон - 2”; К.: „Гратек”, 2000. – Т. 1. – С. 83-178.
15. С. Е. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Новосербию // Киевская Старина. – 1883. – Т. 7. – С. 135-198.
16. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України) – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11376.
17. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30.
18. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 36.
19. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 44.
20. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 45.
21. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 71.
22. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120.
23. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 137.
24. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 139.
25. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 244.
26. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251.
27. Чернышенко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691-1803 // Русская Старина. – Кн. XI. – 1875. – С. 405-419.
28. Шпитальов Г. Запорозьке військо у другій половині 30-х років XVIII століття // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів – К., 2001. – Т. 6. – С. 159-180.

I. I. Лиман

ІМЕНУВАННЯ ХРАМІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ НОВОЇ СІЧІ ТА В ПЕРШІ РОКИ ІСНУВАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ*

Незважаючи на намагання центральної влади нівелювати риси окремішності церковного устрою, які чітко простежувались за часів Нової Січі, до самого моменту ліквідації Вольностей Війська Запорозького Кошу вдавалось зберігати свій пріоритет у регулюванні церковних справ. Контроль центру за цією територією багато в чому був суто номінальним¹. У 1775 р. Петербург зміг діяти рішучіше. Не встигли в багатьох єпархіях оприлюднити маніфест від 3 серпня 1775 р.², а імператриця вже підписала указ про влаштування Слов'янської та Херсонської єпархії³. Переведення релігійних споруд краю під юрисдикцію нового архієпископа стало готуватись після підписання іменного указу від 12 липня 1776 р.⁴. У вересні 1776 р. за указом Синоду стали складати списки священно- та церковнослужителів, релігійних споруд, які мали увійти до Слов'янської та Херсонської єпархії⁵. Згідно з відомостями, які були узагальнені Синодом на підставі звітів із єпархій і пізніше передані до відома Г. Потьомкіна, з Київської, Переяславської, Воронежської та Білгородської єпархій мало бути передано загалом 344 соборних і парафіяльних церков⁶.

Зазначені відомості є надзвичайно важливим джерелом для відтворення картини трансформацій, які відбувались із церквами південноукраїнського регіону після ліквідації Нової Січі. Зокрема, ці документи дають можливість звернути увагу на деякі тенденції в іменуванні релігійних споруд.

Особливістю Вольностей Війська Запорозького в цьому плані було надзвичайне поширення тут культу Покрови. Адже цей культ якомога краще відповідав вимогам життя запорожців⁷. С. Плохій свого часу зробив висновок, що пік відкриття Покровських храмів на Запорожжі припав на 30 – 50-і рр. XVIII ст., після чого церков у таке ім'я з'являлося вже менше⁸.

Що ж маємо на час заснування Слов'янської та Херсонської єпархії? Співвідношення назв церков, що передавались під юрисдикцію архієпископа Євгенія, виглядало таким чином:

* Посилання подані в авторській редакції

У чие ім'я названа споруда	Спархія, з якої передані релігійні споруди			
	Київська	Переяславська	Воронезька	Білгородська
Андрія	2		2	
Архидиякона Стефана	1			1
Архистратига Гавриїла		1		
Архистратига Михаїла	18	8	5	7
Благовіщення	1			
Богородиці	1			1
Богоявлення Господня	2	2		
Варвари	3	1		
Василія	1	1	1	
Введення Пресвятої Богородиці	1			2
Віри, Надії та Любові	1			
Здвиження Хреста	2	1		1
Вознесіння	4	2		1
Володимирської Богоматері		1		
Воскресіння	4			2
Георгія	6	3		1
Димитрія		1	2	
Захарія та Єлизавети	1			
Знамення		1		
Іоанна Богослова, Богословська	5	1		
Іоанна Предтечі	1	2	1	3
Ігнатія Богоносця				1
Казанської Божої Матері			2	
Катерини				2
Косьми та Дем'яна				1
Миколи	25	14	9	11
Парасковії	2			1
Петра і Павла	3	3	2	2
Покрова	20	9	4	5
Спасу (Преображення Господня)	15	6		5
Різдва Богоматері	13	4		2
Різдва Предтечі	1			
Різдва Христова	3			
Різдва [?]			3	
Сімеона Богоприїмця		2		
Спиридона		1		
Зішестя Святого Духа	2	1		1
Стрітіння	1	2		
Тимофія	1			
Трійці	13	5	2	4
Трьох святих	2	2		
Успіння	18	7	2	1

Як бачимо, культ Покрови ще мав дуже велику популярність на територіях, що передавались до складу Слов'янської та Херсонської з кожної із чотирьох єпархій. На такі показники суттєво вплинули, між іншим, релігійні споруди колишніх Вольностей ("колишніми" одні з них стали після ліквідації Січі, інші ж — у результаті скорочення кордонів Вольностей при влаштуванні Слов'яносербії, Нової Сербії та інших адміністративно-територіальних утворень, не підпорядкованих Кошу).

І все ж більш поширеним тепер уже був культ Миколи. Саме в ім'я цього святого було побудовано церков більше, ніж на честь Покрови у кожній з чотирьох складових нововлаштованої в регіоні єпархії. Річ у тім, що культ Миколи був значно поширенішим за Покровський і на Україні, і в цілому в Російській імперії. Микола користувався великою повагою і з боку запорозьких козаків.

До трійки найбільш популярних святих входив і архістратиг Михаїл. Для такого мілітаризованого регіону це було цілком логічним. Адже саме Михаїла вважають захисником слави Божої у війні з сатаною. То ж архістратиг був близький духу не лише запорозьких козаків, які називали його Началоводцем, Предводителем військового товариства, Патроном і заступником війська, але і для військовиків, які знаходились за межами Вольностей.

Після ліквідації Нової Січі культ Покрови деякий час ще мав високу популярність, хоча тепер ця популярність уже не була такою як за часів Вольностей. Впродовж червня 1775 – 1781 рр. було закладено та освячено майже вдвічі більше храмів в ім'я Миколи ніж на честь Покрови. Більше ніж Покровських зводилось і Михайлівських церков. Кількість храмів, що зводились в ім'я Святого Георгія стала не меншою, ніж кількість нововлаштованих Покровських церков.

Принада такої ситуації не лише в тому, що до регіону приходили переселенці, які воліли називати свої релігійні споруди на честь святих, культ яких для них був ближчий, аніж Покровський. Для самих колишніх запорозьких козаків Покрова, яка шанувалась, між іншим, як символ захисту християн у боротьбі з мусульманами та заступництва Богородиці — непорочної Діви Марії, вже теж деякою мірою втратила свою актуальність в умовах поширення протурецької орієнтації та відходу від безшлюбності, якої колись дотримувалось січове товариство.

¹ Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734 – 1775). — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1998. — С. 41 – 97; Лиман І.І. Стосунки Коша Війська Запорозького і київських митрополитів з церковних питань в період Нової Січі // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Дніпропетровськ: МП „Промінь”, 1997. — Вип. II. — С. 50 – 61; Лиман І.І. Старокодацьке духовне намісне правління // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. — Запоріжжя, 1997. — Вип. II. — С. 6 – 8; Лиман І.І. Постать начальника запорозьких церков Володимира Сокальського в історіографії та джерелах // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск 7. — Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. — С. 71 – 75.

² Російський державний історичний архів (РДІА). — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 402.

³ ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX. — С. 206 – 207.

⁴ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. 1773 – 1784 гг. — Петроград: Синодальная типография, 1915. — С. 161.

⁵ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 307 – 362.

⁶ Там само. — Арк. 368.

⁷ Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734 – 1775)... — С. 111 – 112.

⁸ Плохій С. Покрова Богородиця в Україні // Пам'ятки України. — 1991. — № 5. — С. 32 – 39; Мицик Ю.А., Моспан Н.В., Плохій С.М. Місто на Самарі. — Дніпропетровськ: Вид. ДДУ, 1994. — С. 53 – 54.

ПОСТАТІ ЗАПОРОЖЦІВ НОВОЇ СІЧІ У ДОСЛІДЖЕННЯХ Н. Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО ТА О. О. РЯБІНІНА-СКЛЯРЕВСЬКОГО

Біографічний метод, що передбачає дослідження життя окремої людини, так чи інакше застосовується кожним істориком. Історична біографістика як окремий напрям студій постає в українській історіографії завдяки М.І.Костомарову та В.Б.Антоновичу [6; 35-36]. З кінця XIX – на початку XX століття з'являються емоційно насичені праці, присвячені відомим постатям запорозького козацтва – І.Сірку [15] та П.Калнишевському [2. 5], І.Глобі [4]. Стислі або розлогі біографічні повідомлення стають невід'ємною складовою позитивістських історичних викладів.

Історіографічна ситуація дослідження історії запорозького козацтва у 1920-х роках визначалась наявністю певних наукових осередків, пов'язаних з конкретними дослідниками. Ці вчені або безпосередньо мали предметом своїх студій історію Запорожжя, або активно сприяли дослідженню запорозької проблематики. Говорячи про такі осередки, слід назвати в першу чергу Одесу, в якій перебував на той час Архів Коша. Саме цей унікальний джерельний комплекс склав міцне підґрунтя наукових розшуків М.Є.Слабченка та О.О.Рябініна-Скляревського. У Катеринославі (згодом Дніпропетровську) запорозьке козацтво досліджував Д.І.Яворницький, передаючи традицію своїм учням (І.С.Степаніву, П.А.Козару, П.Є.Матвієвському) [10; 135-136], до своєї еміграції плідно студіював козацьку тематику В.О.Біднов, окремі аспекти історії запорозького козацтва розглянув архіваріус місцевого крайархіву В.О.Греков. Підґрунтям досліджень катеринославських учених виступили матеріали місцевих архівних фондів канцелярії Новоросійської губернії, канцелярій Новоросійського і Азовського губернаторів тощо... Отже, на півдні України маємо принаймні два регіональні (місцеві) осередки дослідження історії запорозького козацтва. На відміну від них виділяється ще один осередок, представлений дослідниками, що мешкали у 1920-х – початку 1930-х років у Києві та Харкові і, як правило, представляли школу Д.І.Багалія (Н.Д.Полонська-Василенко) або М.С.Грушевського (М.Ткаченко, С.Шамрай) [11].

У цей час увагу більшості дослідників Запорожжя привертає історія періоду Нової Січі. Крім того, характерні зрушення відбуваються і в методологічних засадах студій з історії запорозького козацтва. На відміну від позитивістських викладів А.О.Скальковського та Д.І.Яворницького з'являються принципово нові, концептуальні бачення соціально-економічного та політичного розвитку Запорожжя у XVIII столітті. Саме такий історіографічний факт засвідчили, на нашу думку, студії трьох українських вчених: М.Є.Слабченка, О.О.Рябініна-Скляревського, Н.Д. Полонської-Василенко. Студії цих дослідників мали спільне в тому, що кожен з них значну увагу відвів економічним та соціальним проблемам історичного розвитку козацтва, кожен намагався використати відносно нові методологічні засади (марксизм, соціологічний підхід) та нові концепції щодо поступу «запорозького історичного процесу» у XVIII ст. (торговельний капіталізм М.Покровського тощо), кожен намагався критично переосмислити та узагальнити вже відоме, відшукати специфічне, скласти нарис розвитку Запорожжя за часів Нової Січі.

Намагання на основі джерел відбити, реконструювати історичний процес, з'ясувати причини, що визначали його, увага переважно до соціально-економічних проблем – усе це відсовувало безпосереднього учасника подій XVIII століття на другий план. Для 1920-30-х років біографічні розвідки не були поширеним явищем. Як правило, у студіях цього періоду ми зустрічаємо не людину на тлі епохи, а навпаки – епоху з тими чи іншими процесами, що її характеризують. Людина, особистість, персоналія – на задньому плані, на передньому – суспільство з поділом на категорії (клас, верства, пануюча верхівка тощо). Наголоси ставляться саме на антагонізмі різних суспільних груп, досліджуються інтереси цих груп в цілому, натомість значно менше вивчаються індивідуальні інтереси конкретної особи, що так чи інакше відіграла якщо не ключову роль, то принаймні могла особисто і безпосередньо впливати на перебіг подій. Але такі риси історичних студій 1920-30-х років у дослідників запорозького козацтва цілком відповідали періоду переходу від позитивізму до марксизму, від описовості до концептуальності у викладі. Тому цікаво прослідити, чиї постаті все ж таки привертати увагу дослідників і чим була викликана ця увага, в якому контексті згадувалися окремі персоналії і яких оцінок вони набували.

У працях Н.Д.Полонської-Василенко, яка переважно зосереджувалась на соціально-економічній історії запорозького козацтва за часів Нової Січі та політиці уряду Російської імперії по відношенню до Запорозьких Вольностей, ми не знайдемо ґрунтовних біографічних екскурсів [3]. Але цілий ряд постатей переважно запорозької старшини виступив предметом дослідження вченої у роботі «Майно запорізької старшини як джерело для дослідження соціально-економічної історії Запорожжя» [7]. Усіх цих запорожців об'єднувало те, що їх зимівники з майном підпали під конфіскацію після зруйнування Січі 1775 року. Опрацювання реєстрів майна описаних зимівників, намагання якомога більше використати їх інформативні можливості призвело в першу чергу до бажання з'ясувати, що за люди підпали під процес конфіскації майна. Вчена намагається відшукати біографічні відомості про кожну з 23 постатей, намагається розкрити, що саме об'єднувало цих запорожців, за що всі вони були притягнуті російським урядом до відповідальності. Аналіз опублікованих та архівних документів (в основному документи російської місцевої адміністрації), власні студії, вивчення історіографії призвели до одностайного висновку – майже всі ці особи були заповзятими учасниками «станційної» боротьби Запорожжя за його вольності (в першу

чергу за землі, які поступово захоплював російський уряд). Саме в цьому контексті і представляє окремих запорожців Н.Д.Полонська-Василенко, шукає факти їх діяльності як оборонців Запорожжя, намагається з'ясувати їхню долю після зруйнування Січі [12].

Крім генеральної старшини – П.Калнишевського, І.Глоби та П.Головатого, перед нами цілий ряд здавалося б другорядних, але не менш відомих на ті часи запорожців. Це ті люди, які впроваджували в життя політику і рішення Коша, її прихильники і безпосередні виконавці.

Панас Фридрих – військовий писар, що чинив справжні наїзди на людинність Єлизаветградської провінції першої Новоросійської губернії. Численні скарги 1774 року на Фридриха жителів слобід Жовтенької, Спасової, Верблюжжя свідчили про особливу заповзятість команди цього запорожця. Він після ліквідації Січі не полишав намірів її відновити, навіть вчинив спробу зібрати загін із запорожців для виступу проти російських команд і залоги, але був заарештований і помер невдовзі під вартою. Поруч із ним постають співучасники нападів на згадані слободи – полковник Дядьківського куреня Панас Куций та козак Корній Яловий.

Іван Гараджа – полковник Орільської паланки. Саме він очолював козацьку команду, що вела заповзятю боротьбу зі східними сусідами запорожців – Ізюмською провінцією та новими поселеннями по річках Донцю, Торцю, Барвінковій Стінці, Камишовасі. Методи були ті ж самі, що й у Фридриха – це згін слобід, забирання худоби, заборона сіяти житом і обробляти землю. Навіть після зруйнування Січі Гараджа разом з отаманом Полярухом чинили «роз'їзди» вже при новій владі. За напад навесні 1775 року на мешканців слободи Олексіївської Єкатерининської провінції, згін їх худоби та вбивство при цьому двох однодворців притягнув 1776 року до військового суду при Олексіївській фортеці. Вчена не мала точних відомостей про результат цього притягання (І.Гараджа, до речі, був виправданий і відпущений [14; 213], але наголошувала, що згодом цей старшина отримав і офіцерський ранг, і значну земельну ділянку – вже від російського уряду [8; 91]).

Іван Кулик – полковник Дядьківського куреня та військовий осавул Степан Гелех – їхні команди також виступали разом із І.Гараджою у боротьбі з Ізюмською провінцією. Із архіву Коша вчена наводить факт звинувачення обох у забитті однодворців Олексіївської слободи, притягалися до слідства по цій справі разом із І.Гараджою.

Василь Пишмич – військовий осавул, відряджався 1761 р. до Петербурга за платнею війську, контролював проведення розмежування Запорожжя із Слобідським полком, нагороджений золотою медаллю за участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. Поруч із П.І.Калнишевським входив до старшинської делегації 1765 р., яка якраз клопоталася про фіксування чітких кордонів Запорожжя.

Макар Ногай – військовий старшина, що уповноважувався Кошем на боротьбу із гайдамацтвом у 1768 році, за військові подвиги в російсько-турецькій війні 1771 р. відзначений золотою медаллю. Переховував у своєму зимівнику втікачів з Єлизаветського пікінерського полку. 1779 року він подарував срібляне начиння Каменській церкві, але у випадку з М.Нагаєм вчена змушена була відзначити відсутність відомостей щодо його участі у поземельній боротьбі запорожців.

Захар (Харко) Чепіга – полковник, що боровив запорозькі землі на кордонах Орільської паланки: нападав зі своєю командою на нові слободи, рубав ліси, косив луки, завдавав великих збитків жителям Єкатерининської провінції Новоросійської губернії, згодом відомий як організатор і кошовий Чорноморського козацького війська.

Іван Смола – військовий пушкар, що також приймав до своєї слободи втікачів-пікінерів, подарував Бородаївській церкві коштовну чашу та дискос. Біографічних відомостей про інших десятих чоловік вчена так і не змогла відшукати, проте це не завадило дійти їй до певних висновків. Названа Н.Д.Полонською-Василенко старшина в першу чергу визначалась дослідницею як «заможний актив» війська в останній його боротьбі за землі, актив, що відстоював землі своєї «кляси». Хоча, крім старшини, у матеріалах зазначались і прості козаки.

Щодо подальшої долі постатей, що зацікавили дослідницю, то тут Н.Д.Полонська-Василенко зазначає: покарано було лише верхівку – заслано кошового отамана, військового суддю та писаря, помер під вартою П.Фридрих. Інші оборонці вольностей через час отримали й офіцерські звання російської армії (а отже, дворянство), і закріпили за собою значні земельні ділянки.

Але особливо цінним для нас є те, що всі вищезгадані запорожці виступають у дослідженні Н.Д.Полонської-Василенко як справжні господарі, яким реально було що захищати і втрачати у поземельній боротьбі Коша за останні часів. Перед нами не лише військові та політичні діячі, а міцні хазяї, що вже давно перейшли до нових соціально-економічних засад життя у Вольностях. Вчена реконструє фактичну картину господарства кожного із зазначених власників описаних зимівників, побут, зовнішній вигляд та внутрішнє устаткування, пріоритетні напрями господарств, їх приблизну вартість тощо [12]. Таким чином, дізнаємось, що І.Кулик, В.Пишмич, М.Ногай були справжніми сільськими господарями, у своїх зимівниках мали весь потрібний реманент, але в цілому були старшинами середньої заможності. Натомість, найзаможніша старшина – П.Калнишевський, П.Головатий, І.Глоба – тримала величезні господарства скотарського профілю. Значні кошти у скотарство вкладали І.Гараджа, М.Ногай, С.Гелех, І.Смола.

Інтерес дослідниці до соціально-економічних площин історії зосередив увагу Н.Д.Полонської-Василенко саме на матеріальному стані окремих запорожців. Звідси й висновки, що підтверджували вже існуючу думку про

наявність серед запорожців власної буржуазії, заможної і впливової верстви, що зосередила в своїх руках політичну владу та економічну силу.

Натомість, поруч із дослідженнями Н.Д.Полонської-Василенко, досить контрастно сприймається робота архіваріуса Одеського крайового архіву О.О.Рябініна-Скляревського – «Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.» [9], що повинна була увійти до академічного збірника «Полуднева Україна». Студії вченого з історії запорозького козацтва вже привертати увагу сучасних дослідників [1. 9; 42-66].

О.О.Рябінін-Скляревський намагався визначити обставини внутрішнього життя Запорожжя у XVIII столітті, які впливали на його соціально-економічний і, відповідно, політичний розвиток. Маємо історичний нарис кризі призму кризи промислового характеру господарства Запорожжя (процесу «переходу з форми степового промислового – до землеробського господарства»). Але слід зазначити, що в названій роботі ми бачимо гармонійне сплетіння фактологічного, концептуального та біографічного. Перед нами результат тривалого і послідовного застосування біографічного методу по відношенню до значної кількості постатей запорожців періоду Нової Січі. Відзначимо й те, що джерельним підґрунтям застосування біографічного методу були в основному не праці А.О.Скальковського або Д.І.Яворницького, опубліковані матеріали, а безпосередньо документи Архіву Коша Нової Січі, розбором та описом яких у 1920-ті роки займався О.О. Рябінін-Скляревський [9; 42-46].

Підхід дослідника не лише дозволив йому викласти своє концептуальне бачення щодо соціально-економічного та політичного розвитку Нової Січі. Ключові події наповнені у О.О.Рябініна-Скляревського живими людьми, реальними учасниками історичного процесу. Навіть кількісно у відносно невеликій роботі вченого згадується більш ніж 200 запорожців. Та основна увага науковця звернута до козаків, що відзначились у першу чергу в політичному відношенні («керуюча верства Коша»). Такими героями для дослідника були кошові отамани, запорозька старшина. Огляду їх діяльності О.О.Рябінін-Скляревський присвятив четверту главу своєї роботи [9; 147-178]. Історик перевірів, уточнив, доповнив загальний хронологічний список кошових отаманів за 1700-1775 рр. Він не лише представив майже всіх кошових, але й за напрямками їх політики умовно поділив їх на три групи: отамани *Кримської доби* (Кость Гордієнко, Федір Шишацький, Іван Малашевич...), *Хутірської ідеології* (Яким Ігнатович, Павло Козелецький, Григорій Лантух, Петро Калнишевський), *Кримської легенди* (Василь Сич, Марко Ус, Пилип Пилипенко). Крім здобутих біографічних відомостей, маємо характеристику їх політики, заходи, у яких безпосередньо брали участь (депутатські та спірні комісії, російсько-турецькі війни, приборкання гайдамацтва, колонізація та оборона запорозьких кордонів тощо). Фактично перед нами політична історія Нової Січі у постатях її кошових, військових суддів (Микити Самбока, Миколи Косапа, Павла Головатого), військових писарів (Олекси Вербицького, Павла Чернявського, Артема Кумпана, Івана Чугуєвця, Дмитра Романовського, Андрія Товстика, Івана Глоби), військових осавулів (Андрія Порохні, Сидора Білого, Якова Качалова), паланкової старшини (Гардового полковника Івана Сухини) та навіть духовенства (Володимира Сокальського, Кирила Тарновського, Григорія Порохні, Івана Золотаревського, Івана Гамалії).

Окрім старшини, історик наводить характерні біографії окремих представників сіроми та гайдамаків (Павла Шерстяка, Василя Табанця, Івана Махна, Остапа Конеловського), зауважуючи що «запорозький архів» має сотні таких стереотипних біографій. Важливим для розуміння причин заколоту на Січі 1756 року постає дослідження постаті його організатора, значкового товариша Василя Кишенського [9; 118-120]. Однак біографічний метод зовсім не відволікає О.О. Рябініна-Скляревського від основного завдання – показати зростання диференціації запорозького суспільства, розкрити «ідеологію», настанови різних його верств: сіроми, що займається промислами, та січових торговців, господарів зимівників, хуторян, що поступово переходять до ведення власного господарства, товарного землеробства і тваринництва, розкрити причини запорозьких бунтів 1738, 1739, 1749, 1756, 1768 років, фактично окреслити історію співіснування двох різних господарських укладів періоду Нової Січі.

Таким чином, на прикладі досліджень Н.Д. Полонської-Василенко та О.О.Рябініна-Скляревського кінця 1920-х початку 1930-х років ми бачимо значення використання біографічного методу в пізнанні історії Запорожжя, коли історична постать ще не захована остаточно у «маси», «сірому-пролетаріат» або «буржуазну верхівку», коли дослідники намагаються зрозуміти причини вчинків окремих людей, а за цим зрозуміти й пояснити історичний процес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев В.М., Батурина С.С. О.О.Рябінін-Скляревський як історик запорозького козацтва / Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім.П.Д.Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 16-18.
2. Беднов В. Последний кошевой Запорожья П.Ив.Калнышевский // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии (ЛЕУАК). – Екатеринослав, 1904. – Вып.1. – С. 18-32.
3. Василенкова-Полонська Н. З історії останніх часів Запоріжжя (з мапою) / Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Вип.ІХ. – С. 278-331.
4. Ефименко П. Последний писарь Войска Запорожского Глоба // Киевская Старина. – 1882. – Т.ІІІ. – С. 368-371.
5. Ефименко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи // Русская Старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 405-420.

6. Маслійчук В.Д. Межі й безмежжя української біографістики (кілька міркувань) / Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2003. – Вип.6. – С. 33-41.
7. Полонська-Василенко Н.Д. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С. 186-381.
8. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна року 1787 (зо студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т.2. – С. 90-169.
9. Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. / Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А. Рябинин-Скляревский. Материалы к биографии. – Одеса, 2000. –С. 83-178.
10. Ченцова Н.В. Козацька проблематика в студіях істориків Дніпропетровщини 1920-30 рр. / Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 1. – С. 136.
11. Швайба Н.І. Доробок Н.Д.Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920-30-х рр.. /Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції 3-4 червня 2005 р. – Одеса, 2005. – С. 97-99.
12. Швайба Н.І. Запорозький зимівник у студіях Н.Д.Полонської-Василенко / Козацька спадщина, Вип.1. – Нікополь, 2005. – С. 148-153;
13. Швайба Н.І. Праця Н.Д.Полонської-Василенко «Майно запорізької старшини як джерело для дослідження соціально-економічної історії Запорожжя» / Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ, 2003. – Випуск 7. – С. 276-284;
14. Шевчук С.П. Судовий процес над запорозькою старшиною в Олексіївській фортеці / Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ, 1999. – Випуск 4 (5). – С. 213-214.
15. Эварницкий Д.И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых Козаков. – СПб., 1894.

ЛІВОБЕРЕЖНІ ПОЛКИ В РОЗМЕЖУВАННІ КОРДОНУ МІЖ РОСІЙСЬКОЮ ТА ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЯМИ (КІНЕЦЬ 30-Х – ПОЧАТОК 40-Х РР. XVIII СТ.)

Застосування теорії Великого Кордону [21] для вивчення різних аспектів історії українського козацтва було започатковане ще на початку 1990-х рр. Я. Дашкевичем [11]. Затята полеміка зав'язалася навколо можливості осмислення історії України в категоріях прикордонності між цивілізаціями Сходу та Заходу. Певною проблемою виступає також домінування “європейської” самоідентифікації багатьох істориків та перенесення цього відчуття на наукові праці [18. 20]. Проте ефективність вивчення козацтва, власне, як спільноти прикордонної показують останні дослідження українських істориків [12. 13. 16]. Однак, попри спроби осмислення та узагальнення, значною проблемою залишається накопичення фактичного матеріалу щодо прикордонних контактів. Це повною мірою стосується і 30-х рр. XVIII ст., коли українське козацтво, зокрема лівобережне, було вже значно обмежене у можливостях контактів з іншим боком Кордону.

Після закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 рр. перед обома імперіями постала проблема врегулювання прикордонних питань, що передбачало визначення лінії кордону на місцевості. Це завдання аж ніяк не можна було назвати легким, зважаючи на специфіку степового кордону в Україні, який радше являв собою зони реального впливу, а не лінії, чітко прив'язані до місцевості. Російський уряд цілком логічно вирішив залучити до справи українських козаків, причому і як експертів, і як технічних виконавців.

Козацький чинник, важливий для внутрішньої політики Російської імперії, відігравав зникаюче малу роль у міждержавних відносинах під час переговорного процесу з Османською імперією протягом Російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Уже після виснажливої кампанії 1736 р. Анна Іоанновна у листі до А. Остермана висловлювала бажання якомога швидше закінчити війну з Портою за умови скасування Прутського миру [17; 401-402]. Власне, переговори розпочалися лише влітку 1737 р. у Немирові й були безуспішними. Пізніше за посередництва Франції зв'язки тривали, але кожна зі сторін сподівалася завдяки військовим перемогам отримати вирішальну перевагу [19; 45-60].

У вересні 1739 р. у Белграді Туреччина примусила Австрію підписати сепаратний мир, що для Росії стало неприємною несподіванкою. Петербург, зважаючи на загрозу війни зі Швецією, не зміг повною мірою скористатися Ставучанською перемогою Б. Мініха. Умови миру передбачали визнання за Росією права на Азов, який втім не можна було укріплювати. Велика та Мала Кабарда оголошувалися незалежними. Туреччина могла побудувати нову фортецю у гирлі Кубані, а Росія – на донському острові Черкаськ. Торгівля на Чорному морі могла вестися тільки на турецьких кораблях [15; 303].

Власне, в міждержавних переговорах про українців згадували лише побіжно. Виправу генерал-лейтенанта Леонтьєва на Крим у 1735 р. російські дипломати представляли як самостійну козацьку авантюру, до якої державні структури не мають жодного відношення [10; 166]. На переговорах у Немирові Порто висувала різні аргументи проти російських претензій. Серед них був і такий – в разі виконання всіх вимог Туреччина опиниться беззахисною перед козацькими набігами [19; 54]. Восени 1738 р. у зв'язку зі знесенням Росією очаківських укріплень розмови про козацькі набіги велися вже в Парижі. Французький уряд уважав, що страх перед козаками тепер ускладнить пошук компромісу між Російською та Османською імперіями [17; 439].

За українцями зберігалася тільки роль допоміжного персоналу в справах, тим чи іншим робом пов'язаних із міжнародним життям. Наприклад, це могли бути функції дипломатичних кур'єрів. Козак В. Голобородько у 1735 р. возив листи до І. Неплюєва у Бендери і його листи до київського генерал-губернатора Шереметьєва [9; 2-6]. Зі схожою місією до Криму цього ж року їздив ще один козак, везучи до хана листи А. Шаховського [14; 79]. На дещо вищому рівні працював лубенський обозний І. Кулябка, здійснюючи у 1740 р. зв'язки між російськими та турецькими комісарами, призначеними для визначення кордонів [4; 2].

Козаки забезпечували урочистість вступу турецького посла на територію Російської імперії в 1740 р. Точну кількість козаків, залучених для цього, встановити не вдалося. Проте є повні дані по Прилуцькому полку. Цей відділ відрядив 200 козаків з 400 коней. Очолив загін полковий суддя М. Ягельницький [6; 2-8]. Для зустрічі посла були мобілізовані й загони інших полків. Принаймні про це згадує решетилівський (Полтавський полк) сотник С. Бузанівський [1; 1]. Посла зустріли на р. Буг у жовтні 1740 р. і через Переволочну провели територією Гетьманщини до Севська [2; 1].

У міждержавних контактах козаки могли виступати як знавці місцевих умов, коли тією чи іншою мірою йшлося про українську територію. За урядовим рішенням до російсько-польської комісії, яка мусила розбирати прикордонні суперечки, мав увійти росіянин – полковник регулярної армії – та українець у ранзі генеральної старшини або полковника. Реально до її складу під час війни старшини такого високого рангу не входили. До комісії залучалися стародубський писар Г. Юркевич, канцелярист Генеральної військової канцелярії В. Соболевський та четверо значкових товаришів [5; 32]. Ймовірно, дорадчі функції міг виконувати в складі російської делегації на Немирівському конгресі лубенський обозний І. Кулябка [4; 2].

Активно залучав козаків уряд до процесу встановлення кордону між Російською та Османською імперіями по завершенню війни. Вони виконували і експертну роботу, визначаючи, де саме проляже межа, і технічну – проводячи роботи з демаркації. Потреба у знавцях старих кордонів і степу була великою. Уряд характеризував її як “крайню” і пропонував спрямовувати в степ навіть генеральних старшин і полковників, які могли б допомогти. Пошуки таких людей велися і на Січі [3; 37].

У червні 1740 р. почала свою роботу комісія з розмежування кордону. Територія, на якій наносилась лінія кордону, була розділена на дві частини. Генерал-лейтенант Репнін відповідав за ділянку від Азова та Кубані до Міусу, а таємний радник І. Неплюєв – від Міусу до Бугу [8; 2].

До команди генерал-лейтенанта Репніна передбачалось включити 2 000 гетьманців та 1 000 слобожан. Склад загону гетьманців наведений у таблиці:

Полк	Командир	Старшина	Кількість козаків
Гадяцький	Полковник П.Галецький	3 сотника 5 значкових	485
Ніжинський	Осавул С.Костенецький	4 сотника 7 значкових	792
Стародубський	Осавул Г.Данченко	2 сотника 6 значкових	517
Лубенський	Сотник	2 значкових	206

Команду очолив старший за рангом, гадяцький полковник П. Галецький [8; 5, 10].

У червні 1740 р. козацька команда приступила до роботи. На місці вона поповнилася 875 козаками зі слобідських полків та 387 компанійцями. Генерал-лейтенант Репнін зумів виконати поставлене перед ним завдання у стислий термін і вже 2 жовтня відпустив козаків по домівках [7; 142-143].

До іншої частини прикордонної комісії, під керівництвом І. Неплюєва, спрямовувалося 3 000 гетьманців. Склад цього загону наведено у таблиці:

Полк	Командир	Старшини	Кількість козаків
Лубенський	Осавул С.Слюд	4 сотника 8 значкових	746
Полтавський	Осавул І.Сулима	1 сотник 4 значкових	321
Чернігівський	Хорунжий І.Булавка	2 сотника 6 значкових	475
Київський	Полковник А.Танський	2 сотника 2 значкових	294
Прилуцький	Осавул М.Мовчан	2 сотника 2 значкових	315
Миргородський	Полковник В.Капніст	2 сотника 4 значкових	428
Переяславський	Хорунжий Д.Прохорович	2 сотника	424

Особа головного командира цього загону від самого початку в документах не вказується [6; 10, 25].

Точно її визначити неможливо, оскільки частина старшин зуміла переконати ГВК замінити їх. Серед вказаних вище старшин найвірогіднішим виглядало б призначення командиром київського полковника А. Танського, чудового знавця Правобережжя. Крім того, за часом перебування на посаді він був старшим за В. Капніста. Планування відбувалося в травні, а в документі за червень 1740 р. головним командиром цього відділу згадується прилуцький полковник Г. Галаган [6; 228]. 3 1 серпня 1740 р. команду прийняв генеральний обозний Я. Лизогуб. До нього,

крім зазначених вище полків, приєдналося ще два компанійських, а для кращого ведення справ у похідній канцелярії ГВК відрядила у степ канцеляриста І. Єсимонтовського. Після від'їзду (дата його невідома) Я. Лизогуба ця команда на певний час перейшла у відання лубенського обозного І. Кулябки [7; 37, 80, 100, 151], який до того виконував доручення І. Неплюєва і виступав його представником перед турецьким комісаром та польськими уповноваженими [4; 3].

Як вже зазначалося вище, частина старшин зуміла переконати ГВК знайти їм заміну, апелюючи, перш за все, до того, що саме вони щорічно ходили в бойові виправи і хоч тепер сподівалися відпочити та полікуватися. Наприклад, таке прохання висловив прилуцький осавул М. Мовчан, людина похилого віку – і був замінений на полковника Г. Галагана. Схожі аргументи висували полтавський осавул І. Сулима та переяславський хорунжий Д. Прохорович. ГВК замінила їх на другого полтавського осавула Я. Козельського та стародубського суддю К. Лесеневича [8; 89, 133, 153].

Одна з чернеток з документів ГВК представляє механізм визначення кандидатури сотників, які мусили приєднатися до прикордонної комісії. Йдеться про Стародубський полк. Канцелярист виписав для себе всі походи протягом війни, у яких був сотник. Крім того, іноді зазначено час обрання старшини на цю посаду. Врешті у похід призначаються сотники полковий Я. Якимович та погарський В. Соболевський, призначені на посади у 1738-1739 рр. Вони встигли побувати лише у Хотинській (1739) виправі й, як зазначає автор чернетки “яко они против братии своей, сотников, молодшие” [8; 258].

Таким чином, говорячи про роль лівобережного козацтва у визначенні кордонів між Російською та Османською імперією після закінчення війни 1735-1739 рр., доводиться констатувати, що на цей час козацький чинник не відігравав самостійної ролі. Гетьманці залучаються до забезпечення переговорів, а не до їх проведення, з ними не проводяться консультації з політичних питань. Важливою їх роль стає тільки на етапі втілення політичного рішення в життя. Тут знання козаками місцевих умов обумовлює їх використання як експертів для визначення кордону на місцевості. Лівобережні відділи залучаються до фізичного позначення кордону. Зауважимо, що така виправа після виснажливих воєнних походів була достатньо обтяжливою для козаків.

Джерела та література:

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІРНБУВ). – Ф. І. Збірка О.Лазаревського. – Спр.58167.
2. ІРНБУВ. – Ф.ІІ. - Спр.3427.
3. ІРНБУВ. – Ф. VIII. – Спр.2229-2269.
4. ІРНБУВ. – Ф.84. – Спр.87.
5. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.51. Генеральна військова канцелярія. – Спр. 7070.
6. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 7793.
7. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 7904.
8. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 7973.
9. ЦДІАУК. – Ф.59. Київська губернська канцелярія. – Спр. 519.
10. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. – СПб., 1906.
11. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. Праці історико-філософської секції.
12. Леп'яко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) – Запоріжжя, 2001.
13. Каюк С. Задунайська Січ: 1775-1826. – Дніпропетровськ, 1999.
14. Мельникова И. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина // Ученые записки Института славяноведения. – М.- Л., 1948. – Т.І.
15. Некрасов Г. Роль России в европейской международной политике 1725-1739 г.г. – М.: Наука, 1976.
16. Плохій С. Наливайкові віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
17. Соловьѳв С. Сочинения: В 18 кн.– М.: Мысль, 1993. – Кн. X. История России с древнейших времен. Т. 19-20.
18. Толочко О. The Good, the Bad and the Ugly // Критика. – К., 1998. Ч.7-8.
19. Ульяницкий В. Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке. – М., 1887.
20. Н.Яковенко. “Україна між Сходом і Заходом”: проекція однієї ідеї // <http://litopys.org.ua/yakovenko/yak13.htm>
21. F.Turner “The significance of the frontier in American history” можна за адресою <http://xroads.virginia.edu/~HYPER/TURNER/>

ВІД КОЗАКА ДО ДВОРЯНИНА: ОСНОВНІ ВІХИ НОБІЛІТАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКИХ СТАРШИНСЬКИХ РОДІВ

Визнання за запорозькою старшиною колективних прав та привілеїв російського дворянства значно випереджувало персональну формальну нобілітацію кожного зі старшин. Перший крок до подібного визнання було зроблено напередодні ліквідації Січі. Одним з розпоряджень про поземельний устрій Новоросійської та Азовської губерній 1774 р. колишня запорозька старшина, незалежно від наявності обер-офіцерського рангу, наділялася рівними з російським дворянством правами: “Тіж які не з дворян і не мають обер-офіцерських чинів та не з малоросійських шляхтичів або запорозьких старшин, чию землю після заселення затверджувати у довічне та спадкове володіння, ті землю мають до смерті своєї, а після смерті, якщо у їх дітей не буде обер-офіцерського чину, через півроку такі маєтки продати повинні кому-небудь з вищезгаданих звань” [1; *арк. 7*]. 3 липня 1775 року у Новоросійській та Азовській губерніях, між якими були поділені “запорозькі вольності”, розпочинається масштабна роздача земельних ділянок запорозьким старшинам [2; 570].

Серпневий Маніфест Катерини II декларував отримання старшиною російських рангів: “...всім же старшинам, хто служив добре і має схвалення від Наших військових начальників оголосити Нашу імператорську милість, що вони відповідно службі та званню отримають ступені” [3; 190-193]. Однак до претендентів на російське дворянство з числа колишньої старшини влада підходила вибірково, з врахуванням минулих рахунків та теперішньої їхньої лояльності.

Після того, як Запорозька Січ була оточена російськими військами та здалася, частину старшини було заарештовано та віддано до суду: кошового П. Калнишевського, суддю П. Головатого, писаря І. Глобу, полковників Степана Гелеха, Івана Кулика, Івана Гараджу, Харька Чепігу, Мойсея Чорного. Через військові суди по фортецях пройшли також старшини Йосип Параліч, Корнелій Яловий, Василь Пишмич, Макар Ногай, Василь Пугач, Давид Білий, Андрій Порохня. Накладено секвестр на майно, зимівники, табуни, отари. Конфіскації, як цілком справедливо визнає Н. Полонська-Василенко, відбувалися не з метою ліквідації заможних господарств запорозької старшини. Недоторканим, наприклад, залишається велике господарство Миколи Рудя [4; 47]. Комплекс репресивних заходів, організованих російським урядом, був спрямований, перш за все, проти старшини, яка брала участь у збройних сутичках на кордоні Новоросійської губернії і носив скоріше показовий характер. Частина старшин, серед яких Василь Пишмич, Макар Ногай, Харько Чепіга, були оправдані вже в 1776 році.

Щодо старшини, яка не підлягала арештам та конфіскаціям, то для неї відразу постали нові перспективи. 7 серпня 1779 року Г. Потьомкін рекомендував Військовій колегії нагородити 69 колишніх запорозьких старшин армійськими чинами [5; 208-209]. У 1783 р. армійські чини та жалування отримали Ф. Федоров, Х. Чепіга, С. Білий та кілька інших старшин, які брали участь у зібранні козаків до військових команд.

Процес нобілітації запорозької старшини помітно прискорився після того, як Г. Потьомкін очолив Військову колегію. За розпорядженнями Г. Потьомкіна колишній запорозькій старшині загальною кількістю більше 150 чол. були надані армійські ранги від прапорщиків до пример-майорів. Тільки за наказом голови Військової колегії від 25 грудня 1788 р. чини полковників російської армії одержали І. Подлесецький та З. Сутика, 9 полковників одержали армійський чин майора, 11 чол. – чин капітана, 46 чол. – чин поручика [6].

В останній чверті XVIII ст. ранги козацьких формувань та пікінерних полків Південної України не були співвіднесені з російськими армійськими рангами. Армійські ранги надавалися колишнім запорозьким старшинам вибірково, у вигляді нагороди або для заохочення напередодні та після військових кампаній. Традиційно значимі для старшини козацькі ранги (осавул, сотник, хорунжий) роздавалися активніше. Проте вони не надавали їх носіям певного правового статусу, тому держава навіть не контролювала їх надання. Розповідаючи про свою службу у Чорноморському козацькому війську, І. Мігрін дивувався: “...прийшло від Головатого розпорядження, щоб мене зарахувати до списку хорунжих. Це – офіцерське звання, потрібно б було отримати затвердження на чин від височайшої влади, але тоді було якось просто: за одним розпорядженням Головатого я зробився хорунжим” [7; 9].

Козачі чини Чорноморського війська, офіцерський штат якого складався з колишньої запорозької старшини, були прирівняні до армійських рангів лише сенатським указом від 13 листопада 1802 року. Військових старшин та полковників зрівняли з армійськими майорами (VIII клас за Табелем про ранги), полкових осавулів – з ротмістрами (IX клас), сотників – з поручиками (XII клас). Чину хорунжого відповідав ранг корнета (XIV клас) [8]. І. Мігрін та інші старшини, які на той час продовжували службу у війську, були нобілітовані на підставі цього указу [7; 12-13].

Проте для більшості запорозьких старшин, які пішли у відставку з козацькими рангами та залишилися у краї, процес нобілітації був пов’язаний із певними труднощами. Показовою в цьому контексті є історія становлення дворянського роду Гнедіних. Антін Павлович Гнедін, колишній запорозький старшина Гніда, служив у Чорноморському козацькому війську. Пішов у відставку в чині полкового осавула після Очаківської військової кампанії [9]. Оселився в своєму маєтку та був внесений дворянськими зборами Катеринославської губернії до

дворянської родовідної книги. У 1819 р. при перевірці Герольдією рішення дворянських зборів з'ясувалося, що Антін Гнедін не може бути визнаний російським дворянином на підставі чину полкового осавула [10, *арк.* 2-3 *зв.*]. Катеринославським дворянським зборам було наказано негайно відібрати у нащадків померлого на той час А. Гнедіна помилково видану грамоту [10, *арк.* 4-6]. 10 жовтня 1827 р. Герольдія розглядала скаргу сина А. Гнедіна Тіта Антоновича та остаточно вирішила відмовити Гнедіним у дворянстві. Впродовж 1828-1830 рр. Тіт Гнедін послідовно звертався з проханням про залишення його та його братів у дворянському званні до Сенату, до Миколи І, до Міністерства юстиції, проте так і не отримав позитивної відповіді [10, *арк.* 12]. Лише у 1852 р. представник третього покоління Гнедіних, Дмитро Титович, добився формального визнання дворянства свого роду. Д. Гнедін був нобілітований на підставі його власного обер-офіцерського рангу – чину штаб-ротмістра.

До родоводу дворянського роду Гнедіних, представленому Д. Гнедіним до Герольдії разом з іншими документами на дворянство, внесений лише він сам разом з дружиною Ольгою [11, *арк.* 15]. Разом з тим у своєму формулярному списку Д. Гнедін зазначає своє походження “з дворян”. Д. Гнедін, добре обізнаний із порядком нобілітації, склав свій родовід для Герольдії за формально-правовою точкою зору: він – перший в роду, хто отримав дворянство. Формулярний список складався зі слів Гнедіна та для Герольдії не передбачався. Тому тут, як, власне, і у мемуарах Д. Гнедіна, зафіксоване його ставлення до свого роду, сприйняття свого походження як дворянського.

Історія нобілітації роду Гнедіних дуже типова. Так само, як у випадку з А. Гнедіним, у перші два десятиліття XIX ст. Герольдією були заперечені рішення південноукраїнських дворянських зборів щодо дворянського звання Руденка, Глоби, Нагнибіди, Шостака, Чернявського, Вірменки, Перехриста, Головка, Гладкого, Сухіни, Неїжмака, Гараджі та інших. Згодом їх нащадкам вдалося отримати російське дворянство – Чернявському у 1834, Руденку у 1844, Вірменку – у 1846 р. [12; *арк.* 2, 15, 19, 20]. Позбавлення дворянського статусу не змінювало звичного укладу життя поміщиків – колишніх запорожців [13]. Тяганина навколо питання дворянства тривала десятиліття. Тим часом дорослішали діти, батьки намагалися дати їм добру освіту та виховання, щоб, за висловом Дмитра Гнедіна, “Москва не заклопотала” [9; 134]. Врешті решт, на військовій або цивільній службі нащадки старшинських родів досягали посад та рангів, які давали формальні підстави називатися дворянами.

Джерела та література:

1. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА), ф. ВУА, оп. 1, спр. 18337: План о Новороссийской и Азовской губерниях.
2. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений // ЛЕУАК. – 1913. – Вып. 9. – С. 168-215.
3. ПСЗР. 1775 – 1780 гг. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XX. – 1034, 10 с.
4. Полонська-Василенко Н. Д. До історії першої Новоросійської губернії (1764-1774) / Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1965. – Т. 2. – С. 29-51.
5. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб.: Тип. И.Н.Скорородова, 1888. – XIX, 248 с.
6. РДВІА, ф. 52 “Г.О. Потьомкін”, оп. 1, спр. 347, ч. 3: Рапорты М.В. Каховского о переводе, назначении и увольнении со службы, производстве в чины офицеров с приложением послужных списков и прошений о переводах 15 декабря 1787 – 15 марта 1789 года.
7. Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина, черноморского казака (1770-1850 гг.) // Русская старина. – Т. 23. – 1878. – С. 1-32.
8. Проблемы признания и утверждения в правах российского дворянства высших сословий народов Российской империи и иностранных дворян. – СПб.: Вирд, 1997. – 48 с.
9. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство. – 1893. – № 5. – С. 141-164. – № 6. – С. 12-39. – № 7. – С. 153-169.
10. Відділ рукописів Російської державної бібліотеки, ф. 73 “Гнедіни”, оп. 1, спр. 1: Документы о дворянстве Гнединых.
11. Російський державний історичний архів, ф. 1343, оп. 19, ч. 1., спр. 2249, *арк.* 1-18: Дворянство Гнедина. Екатеринославская губерния. 1852.
12. РДІА, ф. 1343, оп. 45, спр. 608: Алфавит дворянских дел Екатеринославской губернии. 1813-1848.
13. Заболотский П.А. Старейший Запорожский уезд. – Нежин: Типо-литография М.В. Гезера, 1903. – 62 с.

ЗАПОРОЖЦІ-КОЛОДНИКИ НА НОВІЙ ДНІПРОВСЬКІЙ ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ

Незважаючи на поширення інтересу до історії запорозького козацтва та досить плідну працю в цьому напрямку в останнє десятиліття в історіографії і досі залишаються питання, мало розроблені або взагалі не розроблені. Таким є і питання заслання козаків запорожців на каторжні роботи на Нову Дніпровську лінію укріплень. Дана праця є спробою висвітлити це питання та привернути увагу дослідників до цієї проблеми.

З самого початку створення Нової Січі у 1734 році царський уряд проводив політику, спрямовану на обмеження її автономного устрою. В тому ж році Січ було підпорядковано київському генерал-губернатору. В 1735 році з метою посилення контролю за діяльністю запорожців за 2 км від Січі було збудовано Новосіченський ретраншемент. В 1752 році на землях Бугогардівської та Кодацької паланок утворено Нову Сербію. Постійно проводилася ізоляція земель Запоріжжя за допомогою розміщення російських полків. В 1764 році до новоствореної Новоросійської губернії було приєднано запорізькі землі по р. Інгул, і нарешті у 1770 році на півдні володінь Нової Січі розпочалося будівництво Нової Дніпровської лінії. Нова Дніпровська лінія – це система прикордонних укріплень, збудована 1770 – 1774 роках для оборони південних кордонів Російської імперії від нападів турків і татар. Будівництво Дніпровської лінії розпочалось у зв'язку з переміщенням кордонів Російської імперії на південь і втратою оборонного значення Української лінії. Нова Дніпровська лінія простягалася територією України майже на 200 км від Дніпра до Азовського моря вздовж річок Конки і Берди. Нова Дніпровська лінія складалася з 7 окремих фортець. Фортеці Дніпровської лінії (Олександрівська, Микитинська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська, Захарівська, Петровська) були розміщені на відстані близько 30 км одна від одної. Охоронну службу в фортецях несли козаки.

Після приєднання в 1783 році Кримського ханства до Російської імперії Нова Дніпровська лінія втратила воєнно-стратегічне значення. Після цього фортеці Нової Дніпровської лінії були за наказом імператриці Катерини II переведені в статус міст та посадів. Як зазначалося вище наступ на запорізькі землі було розпочато ще за часів заснування Нової Січі. Створення Нової Сербії та Слов'яносербії, виділення в окрему адміністративну одиницю Новоросійської губернії, що вело до захоплення запорізьких земель, викликало протести з боку запорожців. Тому поруч з депутаціями до царського двору і посиланнями на “старовинні права і вольності” запорожці застосовували таку форму боротьби, як напади і руйнування поселень на територіях, котрі вони вважали своїми. Для запорозького козацтва будівництво нових фортець принесло нові зазіхання на їхні права. По-перше, це стосувалося поземельних прав Запорозької Січі, з одного боку, відбувалося заселення нових фортець стороннім населенням, з другого боку, посилювалося користування землями, що належали козакам. Ці землі Катерина II роздавала російським поміщикам. По-друге, Січ втрачала своїх підданих, які перебиралися до фортець. Це приносило великі матеріальні збитки, в першу чергу козацькій старшині. Будівництво Нової Дніпровської лінії постійно гальмувалось нестачею робочих рук. Намагаючись вирішити проблему робочої сили з 30 листопада 1773 р. згідно з наказом Сенату почалось відсилення з трьох губерній Смоленської, Белгородської та Слобідської замість Оренбургу та Сибіру на Нову Дніпровську лінію в фортецю Олександрівську засуджених колодників, але не більше 1 тис. чоловік на рік. Так, за даними на липень 1774 р. включаючи чоловіків, жінок і дітей було 130 колодників [1; 5-10]. Поступово кількість колодників зростала на жовтень 1779 р. в Олександрівській фортеці було 149 чоловік, з них 138 чоловіків та 11 жінок. В листопаді вже 161 чоловік, 150 чоловіків та 11 жінок. До того ж були й діти цих колодників 6 чоловік. На 1782 р. 231 чоловіків, 20 жінок та 11 дітей [2; 22].

Умовно усіх колодників можна поділити на три групи. Перша група це так звані обивателі, тобто цивільне населення, засуджені переважно за вбивства, крадіжки, блуд та ін. Друга група це безпосередньо запорожці. І третя група це гайдамаки. За іронією долі саме на каторжні роботи на Нову Дніпровську лінію відсиляли і запорожців. Переважна більшість запорожців була засуджена за грабунки в Єлизаветградській провінції та Польщі. Так, у 1773 р. десятою ротою Жовтого гусарського полку було заарештовано запорожця Романа Бугая за грабунки в Єлизаветградській провінції та вбивство в польському селі Балайдіхе місцевого отамана. В тому ж році було заарештовано за грабунки в польському селі Каменке та засуджено до каторжних робіт в Олександрівській фортеці декількох запорожців – Івана Головка, Федора Видуту, Павла Рунка та Івана Нешадима [3; 96 зв.]. Але в той же час зустрічаємо в документах досить дивні речі. Наприклад, у тому ж 1773 р. Чорним гусарським полком були заарештовані запорожці Андрій Сиволап та Андрій Горбенко. Подив викликає те, що вони були затримані за спробу переходу польського кордону та намір там скоювати грабунки. У вирокі було зазначено, що їх били батогом, потім вирізали ніздря і заслали в Олександрівську фортецю [4; 97 зв.]. Тому якщо порівнювати з іншими випадками, коли засуджували вже за скоєний злочин в цьому випадку покарання було дуже суворим. В той же час не слід забувати, що інколи покарання впроваджувались в життя лише частково. Але все ж таки цей приклад є досить показовим в тому розумінні, що нестача робочих рук на будівництві була на стільки сильною, що заарештовували усіх навіть за підозру в намірі коїти грабунки.

Як вже зазначалося, третя група засуджених – це гайдамаки. Вони окремо проходять за документами і нібито утворюють групу відмінну від запорожців. Але в той же час якщо порівняти злочини, за які вони засуджені, та територію, на якій їх скоювали, то вийде, що ця група нічим не відрізняється від запорожців. Справа в тому, що під запорожцями російський уряд розумів осіб, які офіційно внесені до реєстру. В той же час досить велика кількість населення Запорозьких Вольностей не була офіційно внесена до реєстру, але вважала себе козаками. В цьому випадку маємо справу з стихійним покозаченням. Наприклад, 1773 р. було заарештовано групу гайдамаків за грабунки в Польщі та Єлизаветградській провінції у складі п'яťох чоловік, яких було засуджено до заслання в Олександрівську фортецю. І так само зустрічаємо гайдамаків, засуджених за спробу переходу польського кордону [5; 98-98 зв.].

До того ж в документах інколи ці дві групи поєднуються у одну самими російськими чиновниками. Так, наприклад, у 1774 р. було заарештовано і засуджено двох жителів одинадцятї роти Жовтого гусарського полку разом з їхніми дружинами за переховування запорожців-гайдамаків [6; 103-103 зв.]. Тому, досліджуючи це питання, неможливо відривати ці дві групи одну від одної. Після ліквідації Нової Січі також зустрічаємо згадки про запорожців, засланих на будівництво Нової Дніпровської лінії укріплень. Так, наприклад, у річній відомості на будівництво Петровської фортеці за 1776 р. окремою групою виділені запорожці у кількості 252 чоловік. Вони були зайняті на найважчих земляних роботах – копали рів, який повинен був оточувати фортецю [7; 125-130].

Таким чином, бачимо, що запорозьке козацтво становило хоч і не найбільшу, але досить велику групу колодників, які брали участь у будівництві Нової Дніпровської лінії фортець, особливо їх кількість збільшується після ліквідації Нової Січі. В той же час це питання зовсім не досліджене, а дана робота є лише спробою виокремити це питання в історіографії та привернути увагу майбутніх дослідників запорозького козацтва до цієї проблеми.

Джерела та література:

- 1. РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 797, ч. 3а.
- 2. РДВІА, ф. 52, оп.1, спр. 274, ч.1.
- 3. РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 797, ч. 3а.
- 4. Там само.
- 5. Там само.
- 6. Там само.
- 7. РДВІА, ф. 52, оп.1, спр. 143, ч. 2.

ПОВЕДОМЛЕНИЯ



ЗАПОРОЗЬКА ЗАЛОГА БРАЇЛОВА ЗА БІОГРАФІЯМИ ЗАДУНАЙСЬКИХ КОЗАКІВ

Однією з важливих сторінок історії задунайських (турецьких) запорожців залишається їх служба у складі турецької армії. Дослідження даного питання розпочались на початку ХХ ст., але через брак необхідних джерел наявні монографії, дисертаційні дослідження та статті [2, 12, 24, 25] залишають чимало недостатньо розроблених аспектів, зокрема, участі задунайців у військових діях російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Публікація має за мету розкрити формування та долю головної і найбільшої запорозької залоги, яка перебувала в турецькій фортеці Браїлів протягом 1807-1809 рр., походження і соціальний стан козаків, які входили до її складу, їх участь у війні. Для з'ясування цих питань залучено: відомий історіографічний доробок, спогади офіцерів російської армії, біографічні матеріали задунайців, які переходили з фортеці Браїлів на бік російських військ і давали свідчення в адміністративно-поліцейських установах.

З початком російсько-турецької війни 1806-1812 рр. (у листопаді 1806 р. російські війська перейшли дністровський кордон, а офіційно Туреччина оголосила війну Росії лише 18 (30) грудня), мобілізовані частини турецьких запорожців знаходились під загальним керівництвом браїлівського назиря Ахмет-паші і безпосереднім керівництвом кошового отамана Гната Ковалю, місцем перебування якого також була фортеця Браїлів. Розміщувались залоги задунайців крім Браїлова ще в Рушуку, Галаці, Ізмаїлі, Кілії, островах Дунайського гирла (козаки служили в турецькій річковій флотилії). Вони відрізнялись високою боєздатністю і, що особливо важливо, знанням зручних переходів через Дунай.

Разом з кошовим отаманом у Браїлові знаходилась старшина, зокрема писар Данило Білий, і духівництво [17;4]. У задунайців зберігалась адміністративно-управлінська структура, поділи на курені та інші атрибути козацького устрою. Можна також припустити, що тут знаходився задунайський військовий Кіш.

Вже у листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців із Ізмаїла були переведені до Браїлова. За наказом браїлівського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, зокрема, з Кілії, Вилкового, Галаца, Бальчика, Мачина. За підрахунками О.Ф.Ланжерона, який командував корпусом на Дунаї, у фортеці Браїлів знаходилося до трьох тисяч задунайців, які могли “завдавати шкоду більш ніж турки і татари”; він також наголошував на тому, що лише запорожці знали зручні місця плавання по Дунаю, що особливо стало в нагоді при взятті Ізмаїла в 1790 р. російськими військами [16; 7. 9; 613]. Поповнення запорозької браїлівської залоги проходило не лише таким централізованим шляхом, але й через вербування окремих осіб, переважно не козацького походження, самими запорожцями. Так, Семен Дубина (близько 1769 р. н.), який походив з поміщицьких селян Савицького, перебував у бузьких козаках до 1797 р., після цього ходив матросом на грецьких судах у Грецькому архіпелазі. У Константинополі в 1807 р. він зустрів кошового Гната Ковалю і за його пропозицією “поступив” на службу в браїлівські запорожці. Запорожець Прасковій Целіков (близько 1766 р.н.), кріпак поміщика Сосновського, втік до Молдавії близько 1778 р., а у листопаді 1806 р. в Ізмаїлі був підмовлений запорожцями і пішов з ними в Браїлів, де записався до Кушинівського куреня. Задунаєць Василь Мاستренко (близько 1759 р.н.) з козацьких дітей Золотоношського повіту, який був завезений дядьком в Кодак, де проживав вісім років. Потім він з чумаками перейшов до Ясс, де разом із запорожцями з Вилкового працював на рибних заводах сім років, а потім з кошовим Аркушею (Аркуша – Гаркуша був кошовим отаманом з 1796-1798 рр. – *О.Б.*) відправилися до Відня для боротьби з турецькими розбійниками, а звідти перейшов з козаками в Браїлів. Разом з ним під Віднем були Федір Часновський і Герасим Шатковський.

Інший козак Онисим Губа (близько 1784 р.н.) походив з поміщицьких селян Полтавської губернії. Чотири роки разом з батьком чумакув і з бурлаками зайшов до Аккермана, а потім у Хотин. Після взяття Хотина російськими військами (15 листопада 1806 р.) перейшов до Браїлова, де записався в Полтавський курінь. Яків Пономорьов (близько 1785 р.н.) з державних селян Полтавської губернії, жив заробітками в Одесі, згодом на рибних ловах в Аккермані. Дізнавшись про те, що російські війська наступають на Молдавію, перейшов до Браїлова і записався до запорожців, де служив кухарем у Дядківському курені. У тому ж курені в отамана Лук'яна служив Яків Бойченко (близько 1779 р.н.) – кріпак з Єлисаветградської округи, який проживав у Вилковому, де займався рибальством, а у 1806 р. записався в браїлівські запорожці. У Мінському курені служив Василь Прозоренко (близько 1779 р.н.), кріпак поміщика Островського Київської губернії, який втік до Молдавії, на “лимані Разін”, (оз. Разелм на правому березі Георгіївського гирла Дунаю. Некрасівці називали оз. Разелм лиманом або озером Разін – *О.Б.*) займався рибальством, а в 1807 р. записався до козаків Браїлова. У цьому ж році записався до браїлівських запорожців Іван Чорноморець (близько 1786 р.н.), уродженець “Німецької Польщі повіту Бучачі зі слободи Маркової, що на річці Липівці (Ймовірно, тепер Бучацький район Тернопільської області – *О.Б.*). Він разом з батьком чумакував, проживав у Хотині, слугував у турка Османа-агі шість років, а коли російські війська оволоділи цим містом, перейшов у

Браїлів в турецькій одежі, де продовжував служити тому ж турку, а коли Чорноморець почав вимагати належну платню за три роки, Осман-ага поранив його з рушниці. Тоді Чорноморець втік до запорожців і перейшов з католицької в віру православну.

Перебували в запорозькій залозі Браїлова й колишні чорноморці Йосип Український (за запорозьким прізвиськом Білий) та Іван Таран (за прізвиськом Чорний), обидва близько 1759 р.н.. Перший з Харкова, з військових жителів. З 1772 р. проживав у Запорозькій Січі у козака Нижчестеблівського куреня Никифора Надбайли, після зруйнування Січі пішов у “щойно побудований Херсон, а потім у Станіслав” (Херсон – датою заснування вважається 1778 р., Станіслав – тепер місто Івано-Франківськ – *О.Б.*), де рибалив “до війни 1787 р.” (Російсько-турецька війна 1787-1791 рр. – *О.Б.*). Записався у чорноморці, брав участь у взятті Очакова, а після того, як чорноморці “відправились на Кубань”, залишився в Галаці з багатьма іншими запорожцями. У 1797 р. браїлівський паша почав збирати всіх розсіяних запорожців для боротьби з Позван-оглу та Пехлеваном (Пазванд-оглу – турецький феодал, який очолив заколот проти султана Селіма III і його реформ. Після кількох невдалих військових операцій турецький уряд затвердив Пазванд-оглу в званні паші і визнав правителем Відинського пашалику (Відин – місто в Болгарії). У боях проти Пазванд-оглу задунайські запорожці діяли в складі турецьких урядових військ і воювали проти нього більше п’яти років; Пехлеван – Пехлеван Ібрагім (1760-1820; Пегліван – прізвисько від *peglevan*, що з тур. означає “борець”), вихідець з Польщі, турецький феодал, один з отаманів кирджаліїв (розбійників Румелії), за прізвиськом Баба-паша (“батько”). Двобучужний ізмаїльський паша, який виступав проти влади та реформ турецького султана Селіма III (1789-1807). Задунайські козаки воювали проти нього на боці регулярних турецьких військ і входили до частин браїлівського назиря. Коли загони Пехлевана зламали опір турецьких регулярних військ під Рушуком, святкуючи перемогу, вони виставили близько сотні голів своїх ворогів у місті. Про жорстокість некрасівських загонів та їх взаємовідносини з Пехлеваном яскраво розповів О.Ф.Ланжерон: “Ці некрасівці найстрашніші та зліші вороги Росії; нещасні ті солдати, які потрапляють до їх рук, вони їх страшно роздирають”, некрасівські козаки визнавались досить заможними, тому “вони скинулись, щоб допомогти грошима Пеглевану, який сильно їх потребував і виставили йому 250 козаків, озброєних і одягнених так само як наші козаки. Пеглеван вибрав собі з них гвардію, яка ніколи його не залишала та до якої він мав більше довіри ніж до своїх турків”[9; 615]).

Інший чорноморець Іван Таран – міщанин з Харківської губернії м. Богодухова, брав участь у штурмі Ізмаїла та Мачина (Йдеться про російсько-турецьку війну 1787-1791 рр., штурм і взяття фортеці Ізмаїл відбувся 11 (22) грудня 1790 р.; Мачином російські війська оволоділи 28 червня (9.07) 1791 р. – *О.Б.*), а після переходу чорноморців на Кубань залишився в Молдавії та займався рибальством поблизу Вилкового в гирлі Дунаю. Тут записався до запорозької команди і за наказом браїлівського паші у 1806 р. перейшов до Браїлова і під час перемир’я займався рибальством.

Серед “запорозької команди” Браїлова були також Дем’ян Куцуба, Федір Бубушук, Кирило Безпалько, Василь Албанець, Іван Веселий, Роман Циганка, Григорій Шаботюк, Іван Кулик, Трофим Малко, Онисим Чапкей, Олексій Янченко, Яків Ісвалчук, Григорій Ткаченко, Іван Щербина, Козьма Герасименко, Степан Бровко, Григорій Лата, Деменко Чернобаїв, Тимофій Громов, Степан Міток, Василь Савченко, Григорій Радеюшнюк, Микола Видашенко та інші [3; 41-248. 8; *арк. 2 зв., 56 зв., 19, 28-29 зв. 17; 4. 18; 43. 20; 16-16зв. 21; 25. 23; 81-81 зв.*].

З початком війни у лавах задунайців відбувся розкол на дві партії – одна трималась турецької, інша – російської орієнтації. Російське командування, зацікавлене у ліквідації задунайського Коша і переході задунайських козаків до Росії, постійно агітувало козаків, використовуючи як таємні листування, так і офіційні заклики. 13 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор Е.Й.Рішельє звернувся до Гната Коваля: “Превосходительный, высокочтимый господин запорожский кошовый атаман, любезный друг мой Игнатий [...], Вашему превосходительству и всему единоверному христианскому войску начальства вашего превосходительства свидетельствую сим мое усердное почтение”, далі губернатор пропонував перейти до Росії і від імені Олександра І обіцяв “на Кубані землю, права, привілеї і переваги кожному чину запорозькому” присвоїти. Звернення мав передати задунайський старшина Трохим Гайдабура [19;205-206], який зі 103 козаками на початку грудня перейшов з Ізмаїла. Сприяла переходу на російський бік також і агітація російського духівництва, внаслідок якої за свідченням Дмитра Капіноса разом з ним до Херсона перейшла група із 300 козаків, а “інші запорожці залишились за Дунаєм і вступили на службу до турків у фортеці й усі майже знаходились при гарматах в турецькій армії” [26; 344-344 зв.].

На початку грудня 1806 р. головнокомандуючий російською армією генерал І.І.Міхельсон запропонував браїлівському паші здатися. Останній відповів, що вкрай здивований такою пропозицією, адже Османська імперія не знаходиться в стані війни з Росією, і буде захищати фортецю [9; 588]. Зрозумівши, що Браїлів не можна зайняти так само легко як перед тим Аккерман, Хотин, Бендери, російські війська відступили. Однак головним завданням керівництва російської армії залишалось розкласти залогу Браїлова, яка, незважаючи на втечі з неї козаків, наприкінці 1806 р. нараховувала понад 1500 козаків [17; 4].

Дійовим засобом для цього стало штучне формування волонтерських команд у складі російської армії і, зокрема, так званого Усть-Дунайського Буджацького війська за зовнішніми ознаками схожого на колишнє Військо

Запорозьке. Його організація розпочалась у грудні 1806 р. Уже 22 січня 1807 р. Е.Й.Рішельє писав головнокомандуючому Молдавською армією І.І.Міхельсону, що йому відомо, що “за Дунаєм знаходиться понад 2000 козаків-запорожців колишньої Січі, в тому числі у Браїлові при назирі понад 800. Я запросив з них вже понад 130 чоловік. Вони за власним бажанням вступили у волонтерський полк, що формується в Кілії; щоб використати й інших, викликаний був мною один з них хорунжий, якому доручено від мене листа до кошового їх з оголошенням усього того, що лише можливо було обіцяти.... Вони, якщо б перейшли до нас, з великою користю можна було б використати їх на флотилії на Дунаї та навіть на тому боці річки” [22; 23-23зв.]. Того ж дня князь О.О.Прозоровський писав Е.Й. Рішельє, що з Браїлова в Галац постійно переходять запорожці, передбачаючи гоніння від турецької влади”, їх збирали в селі Маяки і відправляли до Одеси, а потім у Чорноморське військо [7; 65-68].

Занепокоєння в лавах турецьких запорожців сталося після оголошення маніфесту 18 лютого 1807 р. із запрошенням задунайців у військо. Задунайський запорожець Василь Завірюха згадував, що писар, який читав маніфест, “робив трактування його не в кращий бік. Втім, козаки писарю не повірили і хотіли втекти до російських військ, але зробити цього не змогли, оскільки завжди знаходились під міцним караулом” [18; 43]. 24-28 лютого 1807 р. з Браїлова перейшло 13 козаків, протягом березня – 168 козаків, квітня – 54, травня – 69, червня – 26, липня – 12, серпня – 6 (у серпні військо припинило своє існування). Всього 348 козаків [5; 19-71 зв.], серед них задунайський військовий писар Данило Білий та ієромонах Гервасій [2; 46]. Через це наведені вище свідчення Василя Завірюхи виявляються надто дивними. Поясненням такої поведінки писаря, ймовірно, може бути небажання викликати підозру турецької влади або кошового отамана в проросійській орієнтації, що могло призвести до страти його як зрадника.

Розкласти браїлівську залого намагались і через міністерство закордонних справ, зокрема, на прохання російського представника в Дунайських князівствах Родофінікіна – князя Волощини, К.Іпсіланті спробував залучити задунайців до бік Росії [2; 45]. Помститися К.Іпсіланті мав за наказом браїлівського паші талановитий військовий начальник Чалан-Огли. Не встигнувши схопити Іпсіланті, Чалан-Огли спалив місто Бузео, де знаходилась штаб-квартира генерала Платова, керівника донських козацьких полків [11; 321,565].

Незважаючи на втечі, запорозька залага Браїлова поповнювалась. Так, у квітні 1807 р. турки полонили 15 усть-дунайців, які перейшли р. Серет, щоб захопити худобу ворога. Їх “привели до начальника і він наказав зарахувати їх” до запорозької частини в Браїлові [11; 321-565]. Про те, що такі дії усть-дунайців були неодноразовими, свідчить і наступна скарга на їхнього кошового Фому Бучинського. Так, усть-дунайці, як колишні задунайські запорожці, знали, що на рівнині навколо Браїлова розташовувались досить заможні турецькі села, процвітання їх О.Ф.Ланжерон приписував виваженій політиці браїлівського паші. Група усть-дунайців награвувала у турецького населення Браїлова 70 овець, 60 голів рогатої худоби, а Бучинський разом з осавулом Романом Циганкою продали всю цю худобу за 246 левів і привласнили гроші [7; 72-75]. Уже у серпні 1807 р., після ліквідації Усть-Дунайського війська перейшов до Браїлова Мойсей Жончук (близько 1789 р.н.), який походив з селян-кріпаків поміщика Дедичева біля Богополя. Разом з братом через голод втік до слободи Осічки на річці Синюсі, де дізнався про набір до усть-дунайців. Прослужив у війську два місяці, після його ліквідації у серпні 1807 р. (Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо – О.Б.), він разом з товаришами перейшов у Браїлів до запорожців і служив на турецькій четі в матросах.

12 серпня 1807 р. між Росією та Туреччиною було укладено Слободзейське перемир'я, під час якого запорожці Браїлова займались рибальством або виконували різноманітні доручення місцевих турецьких чиновників. Так, задунаєць Герасим Шатковський (близько 1786 р.н.) з села Лошівка (поряд з Богополем, колишня Польща) графа Потоцького (Богополь – тепер район в межах міста Первомайськ Миколаївської області – О.Б.), “коли російські війська під керівництвом Суворова підкоряли Польщу” (1794 р. – О.Б.), перейшов у Хотин і служив у молдованина Іваниці, потім в Бендерах – у турка Ахмета Барактара, рибалив у Білгородському (Дністровському) лимані, де приєднався до запорожців, ходив з ними під Віден проти Позван-оглу, був поранений в праву руку, потім разом з запорожцями проживав у Катирлезі, потім знаходився в Браїлові, звідки супроводжував Юсуф-пашу (з 1810 р. командуючий турецькою армією) до м. Бараджі, потім до Анатолії в м. Харпут (на батьківщину паші), а згодом до м. Белабу, де залишив пашу, пішов у м. Адріанополь, а у 1808 р. повернувся до Браїлова і записався до попередньої команди [1; 13-15].

Після відновлення бойових дій у березні 1809 р. російські війська оволоділи Ісакчею, Тульчею, Бабадагом, Мачином, Ізмаїлом і запорожці разом з турецькими військами переходили до Браїлова. Так, задунаєць Іван Рибалка (близько 1777 р.н.), кріпак поміщика Самойлова з Київської губернії, був завезений батьком у малолітці за Дунай в “селище некрасівців Забродні, що має назву Серікію”. Некрасівці були донськими козаками-старообрядцями, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавіна і після його поразки, на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим, пішли на Кубань, у 40-70-х рр. XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду вони почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х роках їхня кількість збільшується і вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Активна розбудова Січі задунайцями в 90-х рр. XVIII-початку XIX ст. і пов'язаний з тим перерозподіл земель, як засіб існування, мав призвести до конфлікту з некрасівцями. Значення мали не лише вигідне розташування землі у Дунайському гирлі, плавні, рибні лови, не

останню роль відігравали різні релігійні конфесії запорозьких та некрасівських козаків. Доки турецький уряд не звертав уваги на відносини між задунайцями і некрасівцями, стосунки між ними дійшли до кривавих розправ. У російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. некрасівці та задунайські запорожці часто разом брали участь у бойових діях у складі турецьких частин; Серікіой – Серикіой, село на оз. Разелм, тепер у Тульчинському повіті Румунії. Після смерті батька він перейшов в Дунавець (у даному випадку мова йде про притоку Дунаю, річку Дунавець – *О.Б.*), де займався рибним ловом. Після взяття Мачина разом з аяном Ганжею (Аян – в Туреччині цієї доби повітовий начальник, градоначальник – *О.Б.*) перейшов у Браїлов, де був зарахований у Мінський курінь [3; 244].

9-10 квітня 1809 р. російські війська під керівництвом князя О.О.Прозоровського розпочали облогу Браїлова. Браїлівська фортеця (колишній грецький монастир) була обнесена двома валами та двома ровами. Фортецю та передмістя оточував ретраншемент з обох сторін, який йшов до Дунаю. У фортеці знаходилося до 15 тисяч осіб, в тому числі озброєні місцеві жителі, яничари, жителі Хотина, Бендер, Кілії, запорожці, некрасівці та до 500 російських дезертирів. Назир і комендант Браїлова Ахмет-ефенді (згодом великий візир), за спогадами графа О.Ланжерона, вартий був усієї залоги фортеці. Хоробрий до нерозсудливості, розумний, досвідчений у військових хитрощах, хороший партизан, він міг вселити відвагу серед своїх військ [10; 227-228].

На початку облоги російське керівництво запропонувало браїлівському паші здатися, але він відмовився. Штурм фортеці був призначений в ніч на 19-20 квітня у складі 8 тисяч солдатів, для обстрілу підійшло 30 баркасів і човнів з Галаца. Штурм виявився досить невдалим, і російські війська відступили 7 травня 1809 р. Відразу браїлівський паша вийшов з фортеці з кіннотою і почав переслідувати частини донського отамана Платова, але той з козаками дав турецьким частинам відсіч [13; 159-160, 177]. Ахмет-паша і надалі постійно робив вилазки з фортеці для поповнення запасів продовольства і хвилювання російських військ.

Після цих подій чимало задунайців Браїлова протягом квітня-червня 1809 р. почали переходити на бік росіян. Це було спричинено обставинами: небажанням битися з росіянами; незадоволенням турецькою адміністрацією, що більше року не виплачувала гроші за службу; свавіллям і зловживанням турецьких феодалів. Так, згаданий вище Василь Мастренко через те, що, поки служив у запорожцях, не отримував визначеної платні за півроку, а мав отримати 108 левів, утік. Разом з ним втік Запорожець Василь Головченко (близько 1780 р.н.) з колишніх державних селян з Саратовської губернії малоросійської слободи Покровської. Він зайшов з чумаками у Глухів, звідти в Одесу і Дністровський лиман, де записався до запорожців і з ними перейшов до Браїлова, не бажаючи воювати проти російських військ перейшов у російський табір, переслідуваний двома турками. Інший козак Михайло Дубовенко (близько 1785 р. н.) з селян-кріпаків поміщика Проскурова Київської губернії Васильківського повіту, втік і жив заробітками у Одесі та Буджаку, у Кілії приєднався до 50 запорожців (ймовірно записався до усть-дунайців – *О.Б.*), брав участь в осаді фортеці Ісакча, де його взяли в полон турки і хотіли відтяти йому голову, але один з турків Магмет викупив його за 100 левів і взяв до себе служити конюхом, влітку 1808 р. Головченко втік до запорожців і прибув з ними в Браїлів, де займався рибальством. Серед тих, хто втік до російських військ, були також курінний отаман Іван Шереметенко, козаки Тимофій Гард, Микита Харченко, Олексій Таран, Іван Овсієнко, Микола Діброва [6; 5-10 зв., 21-21 зв.], [4; 224].

У листопаді взяти Браїлів вирішив князь П.І.Багратіон, який замінив на посаді головнокомандуючого Молдавською армією О.О.Прозоровського. На цей час залога Браїлова складалась усього з 5 тисяч осіб. Корпус Ессена (7,5 тис. осіб) розпочав повторну облогу фортеці, кожного вечора Браїлів обстрілювала російська флотилія [12; 239-240].

21 листопада (3 грудня) 1809 р. турецькі війська Браїлова капітулювали. Командуючий військами паша Абдул-Какман підписав капітуляцію. Разом з назирем пішло 1100 вершників, 4100 піхоти, 11300 мусульманських жителів. Росіяни вимагали видати дезертирів, але марно [10; 418-422]. 55 задунайців перейшли на російський бік незважаючи на те, що могли піти разом з турецькими частинами. Їх не зарахували до 9-го Чорноморського козацького полку, тому що там було “таких вже багато”, і їх відправили спочатку до Одеси, а потім на Кубань. Серед них були Василь Боровик, Іван Захарченко, Антон Маяк, Андрій Чуприна, Гордій Волошук, Каленик Шкода, Василь Тріко, Микола Молдован, Максим Черніга, Іван Садко, Павло Кривський, Тимофій Громов, Федір Шеповал, Василь Теплой, Захарій Заров. Один з них, Гнат Щербина, був визнаний колишнім чорноморським козаком, що втік під час війни з Дунайської флотилії і був відправлений до суду в Браїлів. Слід зауважити, що на квітень 1820 р. до Чорноморського війська прибули лише 27 з 55 запорожців, які були розподілені по куренях за власним бажанням, а інші знаходились в шпиталях через хворобу або померли [8; 2 зв. 56 зв. 19. 28-29зв].

Задунайські запорожці, які залишились в турецькій армії, з Браїлова перейшли до Рушука, після цього, до речі, у відомих документах зникають згадки про кошового отамана Гната Коваля.

Таким чином, під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. запорозька залога Браїлова зберігала козацьку адміністративно-управлінську структуру, і навіть уособлювала Кіш, брала участь у бойових діях на боці турецьких військ. Аналіз біографічних даних козаків, які переходили до російських частин протягом війни, дозволяє твердити, що, перш за все, це були молоді люди, здебільшого, не козацького походження, які недовго перебували в козацтві,

а записались до нього внаслідок тривалих блукань по Бессарабії та Добруджі. “Старі” дніпровські запорожці та старшина, як правило, переходили на російський бік під час формування Усть-Дунайського Буджацького війська, коли невизначеність становища з Січчю та їх подальшого перебування в Туреччині змушували шукати для своїх родин землі для постійного оселення.

Джерела та література:

1. Бачинська О. Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр. //Тези доповідей Першого міжнародного конгресу “Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о.Велика Хортиця”, 26-28 вересня 2004 р., м. Запоріжжя. – Запоріжжя, 2004.
2. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса: МП “Термес”, 1994.
3. Бачинський А.Д. Життєописи задунайських запорожців. 1809 р. травень //Записки історичного факультету Одеського державного університету. – Одеса, 1995.
4. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток Степової України) //Наукові записки інституту історії АН України. – К., 1952. – Т. 4.
5. Державний архів Краснодарського краю (далі-ДАКК), ф.250, оп.2, спр.151.
6. ДАКК, ф.250, оп.2, спр.167, арк.5-10 зв., 21-21 зв.
7. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО), оп.218, спр.2 за 1807 р., арк. 65-68.
8. ДАОО, ф.1., оп.218, спр.3 за 1810 р.,
9. Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806 – 1812 гг. //Русская старина. – 1907. – Кн. 2, июнь.
10. Записки графа О.Ф.Ланжерона. Война с Турцией. 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1908. – №4.
11. Записки графа О.Ф.Ланжерона. Война с Турцией. 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1908. – №8.
12. Каюк С. (Могульова С. М.). Задунайська Січ (1775-1828 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 /Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999.
13. Михайловский-Данилевский. Описание Турецкой войны в царствование императора Александра I. 1806-1812 гг. – С.Пб., 1843.
14. Миллер А.Ф. Мустафа паша Байрактар: Оттаманская империя в начале XIX в. – М.-Л., 1947.
15. Петров А. Война России с Турцией.1806-1812 гг. Т.1.– С.Пб., 1885.
16. Російський військово-історичний архів (далі-РДВІА),ф. 14209, оп. 165, зв. 24, спр. 56, ч.2.
17. РДВІА, ф. 14209, оп. 165, зв. 25, спр.58, ч.3.
18. РДВІА, ф. 14209, оп. 165, зв. 25, спр.58, ч. 4.
19. РДВІА, ф.470, оп.1, спр.1.
20. РДВІА, ф.14209, оп.165, зв.25, спр.60.
21. РДВІА, ф.14209, оп.165, зв. 31, спр.26, ч.1.
22. РДВІА, ф.14209, оп.165, зв.26, спр.66.
23. РДВІА, ф.14209, оп.165, зв.57, спр.1.
24. Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі //Невичерпні джерела пам'яті: 36. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998.
25. Сапожников И.В. Начало Задунайской Сечи: Дунайская паланка и Кош в Катырлезе (1776-1795) //Архів. Документ. Історія. Сучасність: 36. наук. статей та матеріалів/ Праці Державного архіву Одеської області. Т.IV. Одеса: Друк, 2001.
26. Центральний державний історичний архів м. Києва, ф.245, оп.1, спр. 8, ч.1.

ДО ПИТАННЯ ПРО “ФРАНЦУЗЬКИЙ ПОХІД” ІВАНА СІРКА

Визначна постать українського полководця і політичного діяча XVII ст., кошового отамана Івана Дмитровича Сірка завжди притягує до себе увагу істориків та дослідників минувшини. Його діяльність на теренах України вивчають вже майже півтора століття, але все одно в біографії цієї відомої людини залишаються незаповнені лакуни. Найголовніше, що практично нічого не відомо про період життя Івана Сірка до 50-х років XVII ст., тобто про першу половину його бурхливого життя. Розрізнені біографічні факти доводиться вишукувати у народних піснях та переказах і доповнювати побічними даними з різних джерел. Тому цілком можна зрозуміти бажання заповнити цю лакуну в житті народного героя, не менш героїчними подіями, ніж ті, що траплялися з ним у більш відомій другій половині його життя. Ось до таких уявних “героїчних” фактів біографії Сірка і відноситься твердження, що зустрічаються в історичній літературі про його французький похід 1645 р.

Звідки ж походять корені цієї легенди і взагалі, з якою метою вона була оприлюднена і для чого? На ці питання я спробую знайти відповідь. Звісно всі питання і домисли, як *pro*, так і *contra*, були б зняті після оприлюднення тих документів з архівів Франції, що відносяться до подій Тридцятирічної війни і які трактуються то так, то інакше. Але не маючи можливості доступу до цих документів, я обмежусь історіографічним оглядом тих наукових праць, що висвітлюють це питання.

Головним аргументом для прибічників участі запорозького козацтва в облозі та взятті фортеці Дюнкерк у 1646 році, є книга П'єра Шевальє, що була видана десь на початку 60-х років XVII ст. В присвяті графові де Брежі, колишньому послу Франції у Польщі, автор цього твору вказує на участь запорозьких козаків у війні проти Іспанії на боці Франції. В коментарі вчених А.Барабой та О.Беззо до видання українською мовою у 1960 році цієї книги написано, що “відомості, які в ній є, слід вважати незаперечними” [1; 163]

Другою працею, якою послуговуються прибічники перебування козаків та Сірка у Франції, є праця Ілька Борщак “Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном”, що вийшла 1922 року за кордоном. Автор посилався на вивчені ним, впродовж п'яти років, документи архівів французьких Міністерства закордонних справ та військового міністерства. У своєму дослідженні Борщак наводить листи де Брежі до кардинала Мазаріні, що підтверджують перебування запорожців у Франції. Наприклад, лист від 16 серпня 1644 року: “Як я вже писав Вашій емінеції, тут ходять чутки про нову війну козаків з турками. На жаль, бо, як я вже зазначав, маю думку набрати козаків на службу його величності. Козаки дуже відважні вояки, не злі їзди, перфектна інфантерія, особливо вони здібні до захисту фортець. Король, який любить козаків, радить використати їх і в тому разі, якщо війни не буде” [1; 164]. 11 березня 1645 року де Брежі повідомляв: “Уже три дні, як полковник Хмельницький, у товаристві старшин Сірка і Солтенка виїхали до Гданьська, прямуючи до Парижа” [1; 164]

Фактично ці дві роботи і наведені у них фактах стали основою для пропагування французького походу козаків і участі у ньому Сірка. Найповніше розповів про цю можливу експедицію у своїх працях І.Крип'якевич. Підтверджує цей історичний факт і М.Костомаров: “Хмельницький невдовзі перед тим був у Франції, де радився з графом де Брежі, призначеним посланником у Польщу, відносно доставки козаків у французьке військо. Потім 2400 охочих козаків вирушили до Франції і 1646 року брали участь у битві під час взяття Дюнкерка в іспанців” [2; 324]. Без посилання на джерела інформація про похід є й в інших відомих українських істориків. Полонська-Василенко пише: “У 1645-1646 роках понад 2000 козаків перевезено до Франції і вони брали участь в облозі Дюнкерхену. Треба гадати, що серед них був і Хмельницький” [3; 12]. М. Аркас пише у своїй праці: “Так, ми маємо звістку, що Богдан Хмельницький, тоді Чигиринський сотник, їздив у Францію, і там граф де Брежі попросив його прислати козаків у французьке військо. Повернувшись додому, він виправив у Францію 2400 охочекомонних козаків, котрі у 1646 році разом з французами узяли у гішпанців город Дункерк” [8; 160].

Серед сучасних дослідників козацтва можна навести думку видатної вченої Апанович: “Тоді французи найняли 2,5 тисячі українських козаків... Очолованих Б.Хмельницьким, І.Сірком і Солтенком, їх перевезли Балтійським морем з Гданьська до Кале. Пізніше вони взяли участь в облозі іспанців у Дюнкерку. Сірко очолював полк” [4; 27]. Ю.А.Мицик теж схиляється до цієї думки: “Отже, 1644 року посол Франції граф де Брежі за дорученням фактичного правителя країни кардинала Джуліо Мазаріні найняв на французьку службу 2500 козаків. У жовтні 1645 року запорожці, очоловані Богданом Хмельницьким, Іваном Сірком та якимось Солтенком (Золотаренком?), були перевезені Балтійським морем з Гданьська до Кале. Пізніше вони взяли участь в облозі іспанців у Дюнкерку, при чому Сірко командував уже тоді полком” [5; 12]. Однак згадування двома цими авторами поряд з іменем Сірка письменника Дюма і його героя Д'Артаньяна, не додає науковості їх твердженням.

Дуже обережно до питання козаків і Дюнкерка підійшли Смолій і Степанков у своїй монографії про Богдана Хмельницького. Вони повторюють твердження про 2,5 тисячі козаків перевезених морем, але водночас перераховують тих, хто за цей факт, а хто проти: “І.Крип'якевич, В.Сергійчук, В.Серчик – не заперечують участі Хмельницького у боях під Дюнкерком. З.Вуйчик, В.Голобуцький, Я.Качмарик таку можливість заперечують” [6; 70].

А що ж інші українські історики? Якщо взяти солідні монографії Бантиш-Каменського, Дорошенка, то в них немає ніякої згадки про цей яскравий епізод з історії України напередодні подій 1648 року. Жодного слова немає в літописах Григорія Граб'янки, Самовидця та Самійла Величка, в яких йде мова про козацтво. У своїй величній праці «Історія України-Русі» Михайло Грушевський теж обходить мовчанкою це питання. А саме головне, історик козаччини Дмитро Яворницький, розповідаючи про Сірка, теж мовчить про його «французький похід». Але цим історикам книга Шевальє відома, як було вказано із XVII сторіччя, і не знати про викладені там факти вони просто не могли.

Великий вплив на думки багатьох українських вчених про події під Дюнкерком мало дослідження польського історика Збігнева Вуйцика, який у 1970 році дослідив французькі архіви, що свого часу переглядав Борщак, і виявив, що в документах йде мова лише про поляків. Аргументація Вуйцика була досить солідна і призвела, наприклад, до повної зміни позиції відомого історика козацтва В.Голобуцького. У ранніх роботах він стояв на точці зору участі козаків в облозі Дюнкерка і навіть перший висловив беззаперечну думку про участь у цих боях Хмельницького. Але в статті «Про одну легенду з історії України», що була надрукована в Українському історичному журналі (№1 за 1985 рік), Голобуцький цілком спростовує свої твердження і стає на точку зору противників перебування запорозьких козаків у Франції [1; 163].

Легенди навколо цього походу дійшли вже до того, що протягом кількох десятиліть твердять про існування пам'ятника Івану Сірку під Дюнкерком. І не раз за часів Радянського Союзу амбасада СРСР отримувала запити від краєзнавців, яких особливо розпалювала думка про цей похід. Наприклад, запит харківського краєзнавця І.Саратова. Як приклад, наведу дві відповіді на листи К.Романова члена громадської ради Мереф'янського історико-краєзнавчого музею у 80-х роках XX ст. «Шановний Костянтин Валерьянович. У зв'язку з Вашим зверненням відносно даних про кошового отамана Сірка (Серка) Івана Дмитровича Посольство СРСР у Франції встановило, що у Французькій енциклопедії, а також в інших доступних історичних джерелах згадок або яких-небудь літературних матеріалів про нього немає. Що стосується пам'ятника Серку (Сірку), то у відповідь на запит радпосольства керівництво Національної палати історичних пам'ятників і місць Франції повідомило, що у національному державному реєстрі історичних пам'ятників Палати вказаний пам'ятник не значиться. Відсутність документів або матеріалів, що мають відношення до Серка (Сірка), у свою чергу констатувала Дирекція архівів північних департаментів Франції, куди також зверталось радпосольство. Третій секретар І європейського відділу А.Шульгін», «Шановний Костянтин Валерьянович! За вашим проханням Товариство «Франція-СРСР» звернулося до мерії м.Дюнкерка з метою з'ясування факта існування пам'ятника отаману І.Сірко в районі цього міста. З листа, отриманого з мерії м.Дюнкерка випливає, що в районі м.Дюнкерка такого пам'ятника немає, а в архівах муніципалітета ніяких згадок про його існування не виявлено».[7]

Якщо підходити до питання був чи не був «французький похід» Сірка і козаків критично, а не з точки зору заповзятливого краєзнавця, то зразу виникають деякі питання, що ставлять під сумнів що козацьку ескападу.

По-перше. Питання про козацьке посольство відправлено до Франції. Участь у ньому Хмельницького цілком зрозуміла, адже на той час фактично слово «козак» було брендом, якщо сказати на сучасний манер і брендом який добре продавався. Тож польський король, який мав бажання мати добрі стосунки з Францією і вволити її намагання мати козаків, цілком закономірно міг послати добре освіченого козака. Але хто ж ще був у цьому посольстві згідно з листом де Брежі? Згадується якийсь Солтенко. Фігура ця загадкова і походження її невідоме. Отець Мищик намагається ототожнити Солтенко з добре відомою постаттю Золотаренка, але це не витримує ніякої критики. Отже невідомий Солтенко і Сірко. Ким був на той час Сірко ніхто не знає, але навряд чи він мав відношення до зовнішніх зносин королівства, як людина неписьменна та не здатна розмовляти іноземними мовами. І дійсно, той же Борщак наводить повідомлення з «Газетт де Франс» від 19 квітня 1645 року, що «до Парижу прибули старшини польської інфантерії в справі служби у Й.В.».[1; 164] А в архіві військового міністерства Франції Борщак знаходить чернетку документа, у якому розшифровується, хто були ті старшини: «Пани Хмельницький, Солтенко - старшини козацькі й пан Пржемський - полковник польського короля».[1; 164]. Сірко таємниче зникає по дорозі до Парижа. А можливо його взагалі там не було. Можна погодитися тільки з тим фактом, що Хмельницький дійсно був у Франції. Пізніше, у 1655 році гетьман під час зустрічі з французьким дипломатичним агентом, який приїхав на Україну, заявив, що він з задоволенням згадує про своє перебування у Франції, розпитував про принца Конде та з гордістю називав його своїм старим вождем.[9; 76] Але навряд чи Хмельницький гаяв свій час в облозі Дюнкерка. Багато дослідників стверджують, що саме на 1645 рік припадає початок задуму майбутнього гетьмана про повстання. Наприкінці 1645 року Хмельницький зайнятий переговорами старшини і короля про похід на татар, а на початку 1646 року власноруч доправляє до Кракова захоплених козаками двох татарських відвідувачів. І ще. Якщо Хмельницький готує повстання, то чи буде він відправляти до Франції запорожців і тим послаблювати своє майбутнє військо і сам вставати на чолі цього непотрібного українцям походу?

По-друге. Сірко теж не був під Дюнкерком. Адже якби така військова подія, що тим більш закінчилася перемогою відбулася, то кошовий пам'ятав би про неї все життя. Олена Апанович приводить такий факт. «Уже на схилі життя в листі до московського царя Олексія Михайловича Сірко згадував, що наприкінці 20-х років разом з Богданом Хмельницьким брав участь у морському поході на турецьку фортецю Трапезунд» [4; 27] А де ж згадка про посольство, про Дюнкерк, до якого теж був причетний Хмельницький? Виникає питання - а звідки така

впевненість, що Сірко був командиром полка козаків у Франції? Відповідь випливає з листа виписаного російським дослідником А.Половцевим у 1899 році. Це лист Ла-Тельє, сановного чиновника при Мазаріні від 1 вересня 1646 року, у якому згадується, що з Польщі до Франції прибуло 10 полків: одним з них командував Пржеємський (Пржеємський), а двома іншими – французи *Сіро* і Камбре.[1; 164]. Як бачимо Пржеємський, який брав участь у переговорах прибув до Франції, а француз Сіро перетворився з часом на Сірка і пішов гуляти сторінками наукових праць.

По-третє. А чи взагалі були ті козацькі полки - козацькими? Якщо ми погодимось з цим, то все наше уявлення про козаків, як захисників своєї Батьківщини, патріотів, зійде на пси. З признанням цього факту запорозькі козаки перетворюються на звичайних кондот'єрів, які за 25 талерів, готові проливати свою кров за кого завгодно. Але у 1644 році король Владіслав направив на Микитинську Січ високопоставленого офіцера, який провів там тривалий час схиляючи козаків до участі у Тридцятирічній війні, та чи вмовив він їх невідомо [1; 164]. І ось раптом майже 2,5 тисячі (у різних авторів, доречі, різні цифри) зриваються з місця і пливуть до Франції. Що це були за козаки? В жодному документі не сказано, що це запорозькі козаки. Пишеться просто козаки. Дослідники розуміють, що король не міг послабити своє реєстрове козацтво, яке складало на той час 6000 воїнів у момент загострення стосунків з Кримом, а тому всі роблять висновок, що це запорожці. Але й запорожців на той момент було небагато. Адже Микитинська Січ, що була заснована у 1639 році, була чи не єдиною Січчю, яка була підконтрольна полякам, які не допускали збільшення запорозького війська. І якби 2,5 тисячі запорожців пішли на війну, то на Запорожжі залишилася б одна польська залога. Далі Сергійчук згадує, що козакам довелося йти не довго, адже у Сілезії стояв їх 5-тисячний корпус і саме з нього було набрано охочих до Франції [1; 164]. Знову ж постає питання - звідки взявся той корпус і що то були за воїни? Брежі, характеризуючи майбутніх найманців, пише, що вони добре вміють захищати фортеці. У запорожців фортець не було, а їх участь в обороні Азова була спорадична. Тепер цікаве питання, а що ж сталося з козаками після взяття Дюнкерка? Виявляється, незначна їх кількість пробралася через усю Європу на Україну, а так майже усі осіли у Лотарингії чи цілими полками перейшли на службу до іспанців.[1; 164] Це ті козаки, які клали своє життя за українську землю, ті, що піднімали повстання на галерах і пробивалися з боєм до рідної України, а тут, покинувши все, залишаються за гроші на чужині. До речі, у 1684 році вийшла дисертація про українських козаків Йогана Йохима Мюллера із Зоммерфельда, факта перебування козаків у Франції та на кордоні з Німеччиною у Лотарингії він не знає. Як не знає цього і рукописна віршована хроніка про Сірка, що була написана у Західній Європі у другій половині XVII ст. Далі треба зауважити, що майже вся козацька доба, всі визначні події того часу, були зафіксовані у народному фольклорі. У піснях та переказах в поетичній обробці фіксувалися усі перемоги і поразки, дії усіх визначних козацьких ватажків. Жодної пісні про перемогу під Дюнкерком та славних лицарів-переможців Хмельницького та Сірка не існує.

По-четверте. Чому саме у 1922 році Борщак оприлюднює свою працю із твердженнями про запорозьке коріння учасників облоги Дюнкерка? Цьому теж можна знайти логічне пояснення. Адже це був час поразки української демократичної революції, коли спроба утвердити державну незалежність України, закінчилася її розподілом між кількома державами. Україна зникла з політичної мапи Європи і тому треба було нагадати про її значення в загальноєвропейській історії. Борщак був цілком правий, звертаючи увагу на тісні зв'язки України і Франції, гегемона в континентальній Європі, після перемоги у I світовій війні. Але зараз такої пропагандистської мети перед дослідниками нема і до тверджень початку XX ст. слід підходити критично.

Отже, можна прийти до висновку, що більш схоже на правду концепція Збігнева Вуйцик, про перебування у Франції чи то польських військ, чи то найманих лісовичків, під загальною назвою козаків. Ні Сірко, ні Хмельницький не мали відношення до облоги Дюнкерка і «французький похід» запорожців є лише легендою. Але звісно остаточну крапку у цій дискусії може поставити лише оприлюднення і вивчення французьких архівів.

Джерела та література:

1. Сергійчук В. Запорожці за Дунаєм, Віслою, Рейном...//Всесвіт. – №6. – 1990. – С.158-166.
2. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – М.: Чарли, 1991. – 658 с.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – К.: Либідь, 1992. – 608с.
4. Апанович О. Чортотмицька Запорозька Січ. – К.: Українське козацтво, 1998. – 80 с.
5. о.Мищик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2000.– 44 с.
6. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
7. Фондовий архів НДКМ.
8. Аркас М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1990. – 456 с.
9. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К.: Держполітвидав, 1954.– 326 с.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОДАЛЬШЕ ОБЛАШТУВАННЯ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ “МОГИЛА КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА”

Серед старожитностей козацького часу, що розташовуються на території Нікопольського району Дніпропетровської області, могила кошового отамана Запорозької Січі Івана Дмитровича Сірка посідає чільне місце. Адже в краї, що колись був центром формування запорозького козацтва і місцем розташування п'яти Запорозьких Січей, вона є єдиною автентичною пам'яткою, що збереглася до наших днів. Втім, збереглася, зазнавши величезної видозміни й пройшовши через безжальні виклики часу.

У 1709 році, під час руйнування Чортотлицької Січі, російські військові загони осквернили козацькі могили [10; 9-10], знищили й кам'яного хреста, що був на могилі кошового. Лише 25 років згодом, повернувшись до своїх займищ, запорожці упорядкували давнє кладовище, а замість хреста на могилі кошового встановили камінь з пам'ятним написом, де помилково вказали датою смерті Сірка 4 травня 1680 року. Саме цей камінь, позначаючи могилу кошового протягом кількох століть, зберігся до наших днів.

А 18 вересня 1965 р. розпочалася нова віха лихоліття для цієї пам'ятки. Адже тоді Рада Міністрів УРСР прийняла постанову “Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозьких козаків”. Цією постановою з мало обґрунтованих причин визначалося першорядне значення острова Хортиця в історії запорозького козацтва. Саме там за вказаною постановою мав створюватися Державний історико-культурний заповідник. За проектом хортицького меморіалу, в його складі передбачалося створити пантеон козацьких отаманів, пам'ятні знаки та інше [11]. При формуванні пантеону було передбачено перенести остати знаменитих постатей історичного Запорозжя. Серед них – кошових отаманів Івана Сірка з села Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області, Петра Калнишевського з Соловецьких островів, кошового Задунайської Січі Йосипа Гладкого, а також гетьмана Петра Дорошенка [1]. Втім, необхідність переміщення праху Сірка вмотивовувалася не лише потребами створення єдиного козацького меморіалу на Хортиці, але також і тим, що його могилі загрожувала руйнація від хвиль новоствореного Каховського водосховища.

Необхідно зважити, що сам цей розпорядчий акт виник за часів швидкоплинного “шелестівського ренесансу” й був наслідком великої популяризаторської діяльності співця козацької слави Хортиці Миколи Кіценка [8]. Ідею створення козацького меморіалу на Хортиці, який би міг зібрати в єдиний комплекс запорозькі старожитності, палко обстоювали видні діячі української культури та історичної науки, зокрема історик О.М. Апанович [1]. Однак дещо по-іншому цю справу розуміли на Нікопольщині, котра опинилася перед загрозою втратити єдину пам'ятку, що уособлювала її козацьке коріння. До того ж, виконання будь-яких постанов в Українській РСР, навіть у відносно сприятливих умовах для вітчизняної культури, здійснювалося без урахування “тонких матерій” національної свідомості, з тією черствістю, що неодмінно характеризувала радянську бюрократію та її автоматичну виконавчу дисципліну.

Втім радянський управлінський апарат Нікопольського району несподівано продемонстрував виключення із загального правила, загальмувавши виконання постанови Ради Міністрів і заявив про місцеві історичні пріоритети, ставши на захист інтересів своєї територіальної громади. Керівництво Нікопольського району, передусім – заступник голови Нікопольського райвиконкому М.В. Кікоть, ініціювало окремий проект створення меморіалу козацтва на Нікопольщині. За рішенням райвиконкому, доокруж Сторожової (Бабиної) Могили (курган доби бронзи), розташованої біля Капулівки, було відведено площу в 4 гектари, на якій було передбачено закладення парку; сама ж Сторожова Могила мала стати місцем перепоховання Сірка. Між Нікопольським районом та містом Запоріжжя почалася завзята суперечка за право розпоряджатися останками ушанованого отамана. І кожний з суперників був налаштований на рішучі дії.

І ось уже озброєний постановою Ради Міністрів та спеціально відряджений із Запоріжжя вантажний автомобіль прибув до Капулівки із новою труною для кошового. На чолі цієї спеціальної місії був заступник завідувача відділу культури Запорізького облвиконкому Бурулько, до складу її входили директор Запорізького краєзнавчого музею А.Д. Мільська та археолог В.Ф. Пішанов. Та мешканці села дуже швидко дізналися про мету приїзду гостей із Запоріжжя. Скоро до могили Сірка почали підходити люди. “Хочуть нашого Сірка забрати!” – миттю понеслося по селу. В школі припинилися заняття, старшокласники й місцеві чоловіки оточили могилу кошового, не підпускаючи туди запорізьку делегацію. “Чого приїхали? Кістями ляжемо, а Сірка не віддамо!”, – так одзивалися капуляни на намір забрати героя *їхньої* історії [11]. Як розповідають, найбільш рішучі навіть прокололи шини запорізької вантажівки [5]. Розгублені запоріжці, маючи надію лише на вже згадану постанову Ради Міністрів, поїхали до райцентру жалітися на незговірливих капулян. А в цей час у приміщенні Нікопольського райвиконкому був голова Президії Верховної Ради УРСР Д.С. Коротченко. Він, спільно з районним керівництвом, зустрів запорізьку делегацію і, з'ясувавши суть питання та зважаючи на те, що “народ проти”, відповів запоріжцям категоричною відмовою. Так нікопольці відстояли *свого* Сірка.

Отже, не зовсім мала рацію поважний дослідник козацтва О.М. Апанович, вважаючи, що фіаско з перевезенням праху Сірка на Хортицю було наслідком волонтаристського рішення керівництва Нікопольського району, яке, мовляв, “маючи підтримку начальства з області вирішило ... самочинно перепоховати його останки” [1]. Зважмо, що Сірко все ж-таки залишився на тій землі, де пройшов найбільш яскравий період його життя, де була Чортомлицька Січ, поруч з іншими чотирма Січами, що складали єдиний історичний комплекс. І це було не лише справою честі нікопольської громадськості, яка відстояла свого героїчного предка, але й питанням історичної справедливості. До того ж, рішення нікопольських районних властей будь-що залишити на підвідомчій території могилу кошового було сформовано під впливом позиції районного товариства охорони пам’яток історії та культури, котре на той час здійснювало активне пропагування історичної спадщини козацтва та місцевої історії. Цю позицію став рішуче обстоювати перший секретар Нікопольського райкому КПУ В.І. Остапченко, котрий мав помітний авторитет в Дніпропетровському обкомі партії.

Суперечка довкола проблеми перепоховання Сірка набула масштабів якщо не конфлікту, то серйозного тертя між партійним керівництвом Дніпропетровської та Запорізької областей. У таких умовах стало практично неможливо зважено і з належним науковим обґрунтуванням розпорядитися нашою спільною національною спадщиною. Кроки керівництва Дніпропетровської області та Нікопольського району були вкрай поспішними, з огляду на можливе перехоплення ініціативи представниками Запоріжжя. Як згадував учасник тих подій, колишній голова Нікопольського районного товариства охорони пам’яток історії та культури Володимир Грибовський, районна влада, за умов, що склалися, просто мусила діяти рішуче. “М. Кікоть негайно викликав з обласного музею імені Д.І. Яворницького археолога Людмилу Крилову” [5].

23 листопада 1967 року за вкрай складних погодних умов (йшов дощ зі снігом) археолог Л.П. Крилова почала розкривати могилу Сірка. Розкопки велися надзвичайно поспішно, при світлі фар бульдозера. В такій ситуації від археолога було б просто неможливим вимагати дотримання якогось мінімально допустимого рівня археологічного дослідження. Мешканці Капулівки та сусіднього Покровського весь час насторожено перебували поруч, найбільш допитливі намагалися фотографувати кожний крок археолога. Втім, місцеві мешканці дещо заспокоїлися, дізнавшись, що Сірка від них не забирають, а тільки будуть переносити його останки до іншого краю Капулівки.

Ось з’явилася труна із залишками дуже перетрухлої атласної тканини, відкрився кістяк, череп із залишками волосся і бобрової шапки. При світлі кишенькових ліхтариків останки Сірка стали переносити в нову домовину. Тоді ж Л. Крилова вилучила череп та інші кістки з кістяка і потайки поклала в приготовлену домовину інший череп, спеціально доправлений для такого випадку. Здійснення такої операції, котра в сучасній літературі має переважно негативне тлумачення, пояснювалося міркуванням здійснити реконструкцію зовнішності славетного отамана, що було здійснено на прохання відомого антрополога, автора методу пластичної реконструкції М.М. Герасимова [11]. Втім, суперечка довкола перепоховання привнесла до справи з перепохованням не лише атмосферу крайньої знервованості й поспішливості, але й стала на заваді цілком вмотивованим науковим спробам реконструювати зовнішність Сірка. Можливо, за інших умов таке дослідження відбувалося б відкрито для громадськості, та й “підміняти” черепи таємно від громадськості не було б потреби. Така таємничість стала підставою для підозри в навмисному псуванні пам’ятки козацької доби археологом, висновків щодо його колосальної “нелюбові” до козацтва, звинувачень у непрофесійному здійсненні розкопок тощо [1. 9; 3-4].

Звичайно, умови проведення перепоховання та й сам його хід не витримують жодної критики. Хоча причину цього, як нам здається, не потрібно шукати в діях археолога, керівництва Нікопольського району та Дніпропетровської області, а також засновників козацького музею на о. Хортиця. Причина непорозуміння і суперечок крилася в самій постанові Ради Міністрів Української РСР від 18 вересня 1965 року, що визначала пріоритет Хортиці та міста Запоріжжя в справі збереження історико-культурної спадщини історичного Запоріжжя. Адже, при всій унікальності природного ландшафту та історичного значення Хортиці, цей острів, потрібно визнати, не мав такого скупчення Запорозьких Січей і не виступав протягом такого тривалого часу (кінець XVI-XVIII ст.) політичним центром запорозького козацтва, як це характерно для Нікопольщини. То ж і музей історії козацтва потрібно було створювати не лише на Хортиці, але й на Нікопольщині, поєднавши їх в єдиний експозиційний комплекс.

Можливо, і нікопольські краєзнавці, і запорізькі історики вдалися до однакової помилки у своєму палкому обстоюванні містечкового патріотизму, прагненні мати якісь пріоритети одне перед одним. Без цих суперечок, може й сталося б так, що поховальний комплекс Капулівки був би належним чином археологічно досліджений, реконструкція зовнішності Сірка була б позбавлена такої ексцентрики, а на честь кошового був би створений справжній меморіал. Цілком природним був намір мешканців Капулівки не віддавати свого “батька кошового”. Таким самим, вмотивованим, зостається й зараз прагнення Соловецького історико-архітектурного і природного музею-заповідника залишити на своїй території останки кошового отамана Петра Калнишевського. Місце поховання людини має бути так само недоторканим, як і її життя. Недоторканим, а не прилагодженим до примхи чергової політичної кон’юнктури. Перенесення пам’ятки з штучно вигаданих причин завдає їй лише руйнації, адже історичні пам’ятки складаються історично й існують в якості таких тільки в комплексі з ландшафтом, на якому вони утворюються. То ж і порушення такої єдності не можна виправдовувати експозиційними чи якимись іншими перевагами.

Вилучений череп з поховання Сірка певний час зберігався в лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнографії АН СРСР ім. М. Міклухо-Маклая. Після смерті професора Герасимова

реконструкцію довелося здійснювати (лише 10 років згодом) його учениці Г. Лебединській. А домовину з останками Сірка, з “чужим” черепом 1967 року поховали в присутності місцевих жителів на Сторожовій, або Бабиній Могилі. Для того, щоб припинити “посягання” запоріжців на ексгумацію могили, нікопольське керівництво оголосило, що місце поверх труни в новому похованні було (sic!) залите бетоном. Почалося облаштування зусиллями нікопольських ентузіастів могили кошового. За мотивами зображення Сірка на відомій картині І.Ю. Рєпіна був відлитий бюст й установлений на могилі. Товариство охорони пам’яток історії та культури Нікопольського району почало роботу над створенням біля могили кошового музею під відкритим небом, на кшталт Переяславського, й здійснило перенесення старовинного вітряка з села Улянівки, що на Нікопольщині. Та певності щодо вигляду комплексу в нікопольських ентузіастів не було, бракувало й методичної допомоги з боку наукових центрів. Тому й результат облаштування нової могили кошового був розкритикований науковцями. Зокрема, як розповідають, М.Брайчевський не втримався від іронічного зауваження: “Зробили... З Сірка – Героя Радянського Союзу!”. І справді, нікопольці робили, як мислили: у контексті своєї доби й периферійності свого буття.

Враховуючи критику, до розробки майбутнього меморіалу кошового був залучений Дніпропетровський будівельний інститут, зокрема завідувач кафедри історії архітектури Мігай. Ось уже був розроблений проект, і макет продемонстровано в Дніпропетровському обкомі. Та часи вже змінилися: початок 1970-х, “шелестівська відлига добігала кінця”. То ж і перший секретар Дніпропетровського обкому Ф. Ватченко, “у відповідності з лінією Партії”, збив макет рукою зі столу, вигукнувши: “Я вам покажу, таку ... мать як ставити стовпи, де починалася Україна!” [5]. Багатьох нікопольських ентузіастів за ті “стовпи” з тієї ж “Партії” увільнили. Така сама розправа чекала й на ентузіастів запорізьких, будівництво козацького меморіалу на Хортиці також надовго призупинилось.

Отож перенесення улянівського вітряка стало єдиним досягненням на шляху облаштування могили Сірка. У 1980 р. за реконструкцією Г. Лебединської було виготовлене і встановлене на Сторожовій Могилі нове скульптурне зображення Сірка, яке виготовив нікопольський скульптор В. Шконда. Попереднє скульптурне зображення кошового було встановлено на подвір’ї Капулівської школи і до теперішнього часу зберігається зусиллями вчителя історії і знаного місцевого краєзнавця Л.Ф.Бурди [3].

На світанку проголошення незалежності України питання про повне поховання останків Сірка вперше, після тривалої мовчанки, вийшло на порядок денний. У 1990 році на могилі Сірка відбувалося велелюдне відзначення 500-річчя українського козацтва, під час якого було чітко означено вимогу національно свідомого українства здійснити негайне і відповідне християнським звичаям поховання праху кошового і продовжити облаштування меморіального комплексу на його честь.

Та минуло ще 10 літ, перш ніж відбулися зрушення з мертвої точки. Громадськість міста Нікополя та Нікопольського району неодноразово порушувала питання про здійснення повного поховання останків Сірка й повернення вилучених фрагментів кістяка. Це питання, зокрема, піднімалося на Нікопольській міській науково-практичній конференції “Початок Хмельниччини”, присвяченій 350-річчю початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Конкретні кроки в цьому напрямку здійснено після підписання головою Нікопольської райдержадміністрації В.О. Євтушенком розпорядження від 14 серпня 1998 р. № 284 “Про відродження історико-культурної спадщини українського народу – могили кошового отамана І.Д. Сірка”. Цим розпорядженням було також передбачено створення на її основі меморіального комплексу українського козацтва. У 1999 р. могила Івана Сірка отримала статус пам’ятки національного значення. А 26 червня 2000 року було підписано розпорядження голови Дніпропетровської облдержадміністрації “Про проведення заходів щодо реконструкції меморіального комплексу та проведення ритуалу дозахоронення на могилі кошового отамана І.Д. Сірка”. Відповідне розпорядження ухвалив і голова Нікопольської райдержадміністрації. 14 серпня 2000 року вилучені череп та кістки з останків Сірка повернулися на Нікопольщину і 17 серпня викладені в анатомічному порядку в труну археологом В.А. Ромашкою. 20 серпня 2000 р. відбулася скорботна церемонія повного поховання праху кошового. Зусиллями місцевих підприємств здійснено роботи з благоустрою меморіалу [6; 24-25].

Робота з розбудови меморіалу Сірка у Нікопольському районі триває і на поточний момент. Втім зараз вона здійснюється виключно на основі ініціативи райдержадміністрації та громадської організації “Військо Запорозьке Низове (козацьке товариство Нікопольського району)”. Це козацьке товариство Нікопольщини взяло на себе охорону та підтримання благоустрою козацької святині. Воно ж стало ініціатором проведення на Нікопольщині серії науково-історичних та громадсько-патріотичних заходів. У 2002 р., під час святкування 350-ї річниці заснування Чортомлицької Січі знову піднімалося питання подальшого облаштування могили Сірка [2]. Вже існували проекти відновлення вітряка, на місці спаленого на початку 1990-х якимись новоявленими вандалами. Є також напрацювання з побудови каплички й стилізованого під архітектуру козацької доби приміщення музею українського козацтва. Проте відсутність фінансування залишала всі ці наміри на рівні декларації й черговий раз переконала місцеву владу та небайдужу до спадщини козацтва громадськість у невідповідності районного бюджету (так само як і бюджету місцевих спонсорів) до взятих на себе зобов’язань.

Якою буде далі могила Івана Сірка й чи реалізується ідея створення справжнього меморіалу на честь ушанованого кошового – залежить не лише від рівня свідомості мешканців Нікопольщини, котрі завжди високо шанували свою історичну спадщину. Створення меморіального комплексу видатного діяча вітчизняної історії є справою не одного району, а складає питання всеукраїнського значення. Прикро, що в чинній нині Національній

програмі відродження традицій українського козацтва облаштування могили кошового не позначені окремим пунктом, а в державному бюджеті з приводу цієї пам'ятки не передбачено жодних видатків.

У нещодавно виданому розпорядженні голови Нікопольської райдержадміністрації щодо подальшого облаштування могили Сірка розроблено механізм широкого залучення наукового загалу до створення генерального плану розбудови меморіального комплексу і передбачено його послідовне втілення. Чи буде ця чергова ініціатива зrealізована? Це питання честі і об'єднання зусиль всього національно-свідомого українства.

Література:

1. Апанович Олена. Кошовий отаман Іван Сірко //Літературна Україна. – 1998 р.,1 червня. – С. 6.
2. Апанович Олена. Чортомлицька Запорозька Січ. До 345 річниці заснування. – К.: Українське козацтво, 1998.
3. Бурда Л. Сучасні пригоди пам'ятника Івану Сірку //Південна зоря. Нікопольська районна громадсько-політична газета, 21 жовтня 2005 р. – С. 3.
4. Грибовський Владислав. Неопалима купина козацька (До 350-ї річниці заснування Чортомлицької Запорозької Січі. 1652-2002 роки). – Нікополь, 2002.
5. Грибовський Володимир. 3 пісні слів не викинути //Південна зоря. Нікопольська районна громадсько-політична газета, 13 жовтня 2001 р. – № 122 (5386). – С.6.
6. Жуковський М. П. До питання про перепоховання І. Д. Сірка в 2000 р. //Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”. – Нікополь-Запоріжжя-Херсон: РА “Тандем-У”, 2002. – С. 22-25.
7. История Русов или Малой России. Сочинение Георгія Конискаго, архиепископа белорусскаго.– К.: Дзвін, 1991 (Репринтне видання).
8. Кіценко М. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ: Промінь, 1967.
9. Мищик Юрій. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000.
10. Мышецкий С. История о козаках запорожских ... – М., 1847.
11. Телегін Д. За життя і після смерті. Про Івана Сірка і Запорозьку Січ //Культура і життя. –1990 р., 3 червня. – № 22. – С. 5.

Додаток 1. Розпорядження голови Нікопольської районної державної адміністрації В. О. Євтушенка “Про заходи щодо подальшого облаштування та розвитку меморіального комплексу „Могила кошового отамана Івана Сірка” № 693-р-05 від 12.09.2005, м. Нікополь.

Відповідно до ст. ст. 20, 41 Закону України „Про місцеві державні адміністрації”, законів України ”Про охорону культурної спадщини”, „Про затвердження загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004-2010 роки” та з метою активізації роботи зі здійснення заходів, передбачених у розпорядженні голови райдержадміністрації від 14 серпня 1998 року № 284 „Про відродження історико-культурної спадщини українського народу – могили кошового отамана І. Д. Сірка”, забезпечення належного рівня збереження і використання Меморіального комплексу „Могила кошового отамана Івана Сірка” (далі – Меморіальний комплекс), з урахуванням його історичної та культурної цінності, сприяння залученню інвестицій і створення розвинутої інфраструктури туризму в Нікопольському районі:

1. Створити робочу групу з розробки проекту Програми подальшого облаштування та розвитку Меморіального комплексу та затвердити її згідно з додатком 1.
2. Затвердити план заходів із розробки проекту Програми подальшого облаштування та розвитку Меморіального комплексу (додаток 2).
3. Координацію роботи з виконання розпорядження покласти на відділ культури райдержадміністрації, контроль – на заступника голови райдержадміністрації Байдацького М. С.

Голова райдержадміністрації

В.О.Євтушенко

ПЛАН

заходів щодо подальшого облаштування та розвитку меморіального комплексу „Могила кошового отамана Івана Сірка”

1. Ініціювати створення Генерального плану будівництва об'єктів туристичного та історико-культурного призначення (далі – Генеральний план) на Меморіальному комплексі, включаючи проектно-кошторисну документацію будівництва; розробити концепцію подальшого облаштування та розвитку Меморіального комплексу, із залученням науково-дослідних установ та науково-виробничих об'єднань, що спеціалізуються на дослідженні, реставрації пам'яток історії та культури, спорудженні об'єктів історико-культурного та туристичного призначення.

Виконавці: відділи та сектори райдержадміністрації: культури, будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства, з питань внутрішньої політики, зв'язків з громадськими організаціями та засобами масової інформації, Нікопольське регіональне відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАНУ (за згодою).

Термін: до 30 листопада 2005 року.

2. Розглянути ескізний та робочий проекти Генерального плану на засіданнях робочої групи з питань подальшого облаштування та розвитку Меморіального комплексу (далі – робоча група).

Виконавець: заступник голови райдержадміністрації, голова робочої групи Байдацький М. С.

Термін: до 30 листопада 2006 року.

3. Провести громадські слухання і консультації з громадськістю Нікопольського району та, зокрема, с. Капулівки з питань подальшого облаштування та розвитку Меморіального комплексу, врахувати пропозиції громадськості у створенні Генерального плану.

Виконавці: відділи і сектори райдержадміністрації: будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства, культури райдержадміністрації, з питань внутрішньої політики, зв'язків з громадськими організаціями та засобами масової інформації, Покровська сільська рада (за згодою), Нікопольське регіональне відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАНУ (за згодою).

Термін: до 1 листопада 2005 року.

4. Уточнити площу земельної ділянки меморіального комплексу та провести консультації з узгодження відводу земельної ділянки під будівництво об'єктів туристичного та історико-культурного призначення.

Виконавці: районний відділ земельних ресурсів, сектор з питань внутрішньої політики, зв'язків з об'єднаннями громадян та засобами масової інформації райдержадміністрації, Покровська сільська рада (за згодою), Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей (за згодою).

Термін: до 1 листопада 2005 року.

5. Розробити умови конкурсу на будівництво тимчасового приміщення (малої архітектурної форми) об'єкту комерційного призначення, з витриманням його в стилі козацької доби (кафе, ресторан), зобов'язанням здійснювати охорону Меморіального комплексу, облаштовувати та утримувати виставкові площі, які будуть використовуватися, у відповідності з рішенням райдержадміністрації, під час урочистих заходів на Меморіальному комплексі. Передбачити пріоритетне право юридичної або фізичної особи, що здійснила будівництво, на створення об'єктів комерційного призначення у процесі реалізації Генерального плану.

Виконавці: управління та відділи райдержадміністрації: економіки, будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства, фінансово-господарський.

Термін: до 1 листопада 2005 року.

6. Рекомендувати об'єднанням громадян, що мають своїми статутними цілями збереження та відродження історико-культурної спадщини запорозького козацтва, зокрема громадській організації „Військо Запорозьке Низове (козацьке товариство Нікопольського району)” відкрити спеціальні рахунки для отримання благодійної допомоги на здійснення заходів подальшого облаштування меморіального комплексу „Могила кошового отамана Івана Сірка”.

Виконавці: відділ культури, сектор з питань внутрішньої політики, зв'язків з об'єднаннями громадян та засобами масової інформації райдержадміністрації.

Термін: до 1 листопада 2006 року.

7. Замовлення Генерального плану та проектно-кошторисної документації здійснити за рахунок коштів району та коштів, залучених від інвесторів.

Виконавці: управління та відділи райдержадміністрації: економіки, фінансове, будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства, фінансово-господарський.

Термін: до 15 грудня 2006 року.

8. Створити реєстр центрів народних промислів на території району, вироби яких систематично представляти в експозиції Меморіального комплексу; розробити тематико-експозиційний план використання виставкових площ.

Виконавці: відділ культури райдержадміністрації.

Термін: до 1 листопада 2006 року.

РОЗДУМИ ПІСЛЯ ПЕРЕПОХОВАННЯ ІВАНА ДМИТРОВИЧА СІРКА У 2000 РОЦІ

Невблаганний плин часу. Ще зовсім недавно відбулося перепоховання кошового отамана Івана Дмитровича Сірка, а вже сплигло 5 років. І під час підготовки до перепоховання, і робіт по вилученню останків, привезення черепа і саме перепоховання багато в чому окутані всілякими домислами, вигадками, таємницями, плітками... Чого тільки не довелося почути в ті часи. І ось з позиції певного часу виникла потреба опублікувати матеріали того недалекого 2000-го року.

Моїми співрозмовниками тоді були: М.Г. Круковець – голова робочої групи по підготовці до поховання кошового отамана І. Д. Сірка, на той час – перший заступник голови райдержадміністрації; В. А. Ромашко – доцент ДДУ, кандидат історичних наук; М.П.Жуковський – заступник директора Нікопольського державного краєзнавчого музею.

Окремі міські газети припустилися у своїх публікаціях поширювання всіляких чуток. На зразок, череп І.Сірка хочуть продати за мільйон доларів, практично в труні немає нічого від І. Сірка, все замінено – ці нісенітничі розвіюються одразу, коли спілкуєшся із членами робочої комісії, до складу якої входив і автор цих рядків. Кожен член комісії мав свої завдання, сві повноваження. Але найбільш прискіпливо, документально працював М.П.Жуковський. Ось саме у цій непростій ситуації Мирослав Петрович занотовував, складав протоколи і просив членів комісії одразу їх підписати.

Напруження, яке створила одна газета міста навколо перепоховання, мала свій результат: потрібна була чітка документація. Сьогодні вже можна розкрити деякі карти того часу.

Останки І. Д. Сірка, коли були вилучені із могили, були упаковані і сургучем опломбовані у спеціальних ящиках і зберігалися вони у сейфі районної санстанції, а коли привезли череп і решту останків І. Д. Сірка, все було перевезено у райвідділ міліції у дубовій труні, яке виготовило НВО “Ера” (директор С. Столбченко), і науковий співробітник музею В. А. Ромашко виклав останки І. Д. Сірка.

Труна із залишками І. Д. Сірка так і перебувала у райвідділі міліції до дня перепоховання. Вранці 19 серпня 2000 р. труну було доставлено у Будинок культури села Капулівки, де вона була виставлена для прощання. Священики української православної церкви Київського патріархату здійснили відспівування, представники громадськості тримали почесну варту.

У чітко визначений час труну було доставлено до Меморіального комплексу, де і відбулося перепоховання.

Всі наявні останки І. Д. Сірка були предані за християнськими звичаями землі. Вважається, що коли останки кошового отамана знайдуть своє постійне місце, в Україну прийде злагода, піднесення і настане час великої злуки і благодаті.

П’ять років, що минули, підтвердили, що проведена велика і копітка робота по перепохованню І. Д. Сірка була потрібна, вона зняла у деяких політиків козирні карти про те, що в Україні не дбають про пращурів, про національне відродження, про нашу минувшину.

Що ж говорили посадовці, вчені, історики про перебіг подій часу перепоховання І. Д. Сірка?

Микола Гнатович Круковець: “Робоча група по перепохованню була створена згідно із розпорядженням голови райдержадміністрації В. Євтушенка. До її складу увійшли представники різних політичних течій та інституцій. Ось повний склад цієї групи: С.П. Воронов – заступник голови райдержадміністрації, П.Є. Андіанов – завідувач відділу культури райдержадміністрації, М.П. Жуковський – заступник директора краєзнавчого музею, О.П.Мільченко – начальник міськрайонного управління СБУ у Дніпропетровській області, В. М. Петечко – начальник райвідділу міліції УВС у Дніпропетровській області, В.П. Глядченко – головний редактор газети “Південна зоря”, В. Доброхотов – представник гетьмана України у Нікопольському регіоні, І.Л. Тарасенко – заступник головного санітарного лікаря району, М.І. Нетреба – заступник голови районної ради.

Група мала забезпечити вилучення останків І.Д. Сірка із могили, доставку частин останків і черепа із музею Д. Яворницького, всебічно сприяти і організовувати схоронність їх, а потім і перепоховати. Із цим завданням робоча група справилася.

Історія життя, смерті і післясмертного часу І. Д. Сірка досить багата. Ми прагнули зрозуміти все, аби врешті-решт за християнськими звичаями предати землі всі наявні останки, щоб вгамувалася душа великого полководця, політика і отамана. Отримані ним у битвах 55 перемог свідчать про величність цієї постаті.

Ми сьогодні приходим до логічного завершення багаторічної роботи по допохованню останків І. Д. Сірка.

Робоча група здійснила все, щоб унеможливити всілякі спекуляції навколо цього великого заходу. Ми зробили те, що вимагає від нас історія і вічна пам'ять про цю велику людину.

Група працювала відкрито, все, що робилося, доносилося через ЗМІ до широкого загалу. Робоча група повністю виконала своє призначення після опускання труни з останками у могилу”.

Володимир Андрійович Ромашко, доцент Дніпропетровського державного університету, кандидат історичних наук: “Необхідність роботи археологів на пам'ятнику І.Д. Сірку був викликаний тим, що саме могила є пам'ятником археології. Це древня могила. Її вік близько 5 тисяч років, епоха ранньої бронзи. Щоб докласти череп та інші кістки, треба було різати насип кургану.

Спочатку думалося вийти в бокову стінку склепа і допоховати череп та інші кістки. В процесі роботи виявилось, що можна виконати більш об'ємні роботи. Знизу склеп не був забетонований і ми вирішили вилучити останки, оскільки труна практично вже повністю згнила.

Складений склеп у 1967 році мав такий вигляд. Внутрішня частина – цегла без розчину, а зовнішня – забетонована. Якби ми стали пробивати стіни, то цегла могла б впасти на останки і пошкодити їх. Народилася ідея достати все, що є, а потім скласти вилучене і превезене у нову труну. Керівництво району, області і вчені зголосилися з цією ідеєю.

Сьогодні (17 серпня) відбулася подія, коли ми цю роботу виконали – в труну були викладені всі останки І. Д. Сірка.

Здійснена ця робота була за записами і фотографіями Крилової, яка у 1967 році була присутня, коли останки із старої могили переносились на нове місце поховання.

Я сподіваюсь, що ми в останнє потурбували кістки цієї легендарної людини. Прагнемо все зробити по розуму, щоб до цього питання ми більше не поверталися.

...Коли ми ввійшли в склеп, я не міг навіть передбачити, що там може бути інший череп. Для чого Людмила Петрівна Крилова поклала туди череп досить молодого людини (до 30 років), для мене залишається загадкою. Якої епохи череп, що ми достали, важко сказати. Думається, що він міг трапитися, коли здійснювали поповнення у 1967 році. Людмила Петрівна була хорошим спеціалістом – археологом і істориком, а ось про покладений череп ніде не згадала у своєму звіті.

Доля вилученого черепа ще не вирішена. Він зберігається в університеті.

Я вперше займаюся цими роботами. Повинен сказати, що відчуваю всю відповідальність за те, чим ми займалися. Ми здійснили історичну місію – І. Д. Сірко спочиватиме із усіма своїми останками.

Нашій експедиції, яку очолює Л. Ф. Ковальова, - 28 років. Ми постійно копаємо, вивчаємо, пишемо, доносимо до людей про те, як жили наші пращури. Це дуже цікаво! Члени експедиції професійно підготовлені, щоб виконати ці роботи.

Під час вилучення із могили останків І. Д. Сірка я звернув увагу на ряд особливостей кісток. Вони свідчать про великі фізичні можливості Івана Сірка. При житті він зазнав ряд травм – поранення в боях. Все це знайшло своє відбиття в кістках. Саме це підтверджує, що ми мали справу із останками Івана Дмитровича. Отримані ним поранення занотовані у багатьох історичних довідках. А взагалі, вчені Дніпропетровського університету з усної проблеми готують велику наукову працю.

З приємністю хочу сказати, що під час нашої роботи нам ніхто не перешкоджав, лише прагнули всі допомогти. Відношу ці слова на адресу райдержадміністрації і робочої групи.

Ми раді тому, що з роботою справилися успішно.

Доводиться чути сьогодні, що із перепоховання робили якусь таємницю. Авторитетно повинен заявити, що такого не було. Все було відкрито, всі дієства проходили при зібранні великої кількості людей, зокрема були В.І.Соломаха, Л.Ф. Бурда та інші, велися кінозйомки. Не було ніякої таємниці, була буденна і в той же час відповідальна робота. Зі мною працювали такі члени експедиції Дніпропетровського університету та історичного факультету: В. Вікленко, випускники О. Ярошкевич, П. Лісничий, Д. Тесленко, В. Шамбуда, які забезпечили виконання поставленого завдання”.

А ось думка члена робочої групи, заступника директора міського краєзнавчого музею Мирослава Петровича Жуковського: “Бути на завершальній стадії перепоховання – для мене це велика честь. У свій час, коли ми з П.Ганжою порушували питання про допоховання, з великою натяжкою вірилося, що вдасться здійснити задумане. І лише в особі нинішнього керівництва району ми знайшли підтримку і задумане реалізувалося. Велика перемога розуму і відповідальності перед пам'яттю пращурів.

Робоча група на чолі із М. Г. Круковцем зробила все, щоб тема останків І. Д. Сірка знайшла своє логічне завершення. Я радий, що мені довелося взяти участь у вгамуванні таких патріотичних почуттів, що душа великої людини нарешті знайшла свій спокій. Нашим завданням тепер є вивчення історії, шанування наших пращурів”.



Археолог В. А. Ромашко готує до перепоховання останки Івана Сірка



**Члени робочої групи з перепоховання останків Івана Сірка.
Серпень 2000 рік**



Івано-Франківський історико-етнографічний музей ім. І. Франка
(назва музею)

Акт видачі

2000 р. 14.08.2000 ми, що нижче підписалися, головний хранитель (зав. фондами)
Буряк В.В. и Лисогор С.В. - начальники отдела технадзора упр-я
культуры области, Романко В.А. - директор ДПУ, Киев. Аук.
ліуючий на основі доручення № 543992 від 11.08.2000. і по гарантійному листу
від 19.08.2000 р. за № 1580, з дозволу Кабинета Ми-
ністрів України № 10429 від 22.06.2000. розпорядження директора музею приказ
№ 430 від 14.08.2000. склали цей акт в трьох примірниках в тому, що
перший видав, а другий прийняв в постійне (тимчасове) на строк подорожжя
користування такі предмети для

№ п. п.	Назва експонатів та їх короткий опис	Кількість	Облікові позначення	Збереження [стан речі]	Примітка
1.	Череп І.І.Сірка	1	Вр.хр. 4910	нижньої щелесть	Обделена
2.	Кості голови березової.	1	Вр.хр. 6247		
3.	Позвонок першої и другої	1	Вр.хр. 6248	срослися	
4.	Позвонок третій и четвертий.	1	Вр.хр. 6249	срослися	
5.	Ключиця (ліва)	1	Вр.хр. 6250		
6.	Палець першої пальці стопи	1	Вр.хр. 6251		
7.	Палець ногового пальця.	1	Вр.хр. 6252		
8.	Кості грудної.	1	Вр.хр. 6253		
9.	Хребці шийні шийні	1	Вр.хр. 6254	в фрагментах	
10.	Веществомозга фрагменти	1	Вр.хр. 6255	в фрагментах	
11.	Всё с головы. Фрагменты И.І.Сірка	1	Вр.хр. 6259	в фрагментах	

Всього 11 (одиннадцать) предметов
Выдал: В.В. Буряк
Прийняв: С.В. Лисогор / В.А. Романко

ІВАН СІРКО У ЛЕГЕНДАХ І ПЕРЕКАЗАХ НІКОПОЛЬЩИНИ

Багато легенд і переказів Нікопольщини пов'язані із запорозьким козацтвом. Вони відбивають народні уявлення, світогляд та свідомість того часу. Адже пам'ять про Запорозьку Січ була тим духовним джерелом, що живило народну фантазію і сприяло розвитку народного словесного мистецтва.

Багато легенд і переказів присвячені конкретним історичним особам. Головним героєм легенд, записаних на Нікопольщині є кошовий отаман Війська Запорозького Низового Іван Дмитрович Сірко.

Про нього складені такі легенди:

“Кошовий Сірко” записана Я.П. Новицьким у м. Нікополі у 1894 році від 78-літнього діда Дмитра Степановича Биковського та на Лапинці від 72-річного діда Федора Івановича Потурая, у селі Покровському у 1896 році від 76-річного діда Назара Федоровича Бутузя;

“Сірко і князь Довгорукий” записана Я.П. Новицьким у Нікополі у 1895 році від 79-літнього діда Дмитра Степановича Биковського;

“Превеликий характерник” записана Я.П. Новицьким у м. Нікополі у 1894 році від Федора Івановича Потурая;

“Як Сірко переміг татар” записана на початку ХХ ст. у с. Капулівці Катеринославського повіту Катеринославської губернії Д.І. Яворницьким від Федора Добруна;

“Його жахались вороги” записана у 1896 році у селі Покровському від Н.Ф. Бутузя Я.П. Новицьким;

“Сила сіркової руки” записана у 1894 році у Нікополі від Д.С. Биковського Я.П. Новицьким;

“Заповідь Сірка” записана у 1896 році у селі Капулівці Катеринославського повіту Катеринославської губернії від К. Дивниченка Д.І. Яворницьким;

“Як Сірко умирав” записана у 1896 році у м. Нікополі від Г. Безштанька Д.І. Яворницьким;

“Великий воїн” записана у 1896 році у м. Нікополі від Д.С. Биковського Д.І. Яворницьким;

“Сірентій Праворучник” записана у 1895 році Д.І. Яворницьким у с. Капулівці від Т.І. Забутного.

Яким же постає Іван Сірко у легендах? У деяких з них йдеться про його особисті якості (фізична сила, хоробрість, хитрість, доброта). Слід підкреслити, що вони подаються в основному гіперболізовано. Найчастіше об'єктом гіперболізації є його фізична сила. Так у легенді “Превеликий характерник” розповідається про те, що запорожці, поки ним орудував Іван Сірко, нікого не боялись, бо його ніяка сила не могла його перемогти. У легенді “Його жахались вороги” йдеться: “як був кошовим Сірко, то татарва жахалась його, як те гайвороння”, “кажуть у Сірка на хресті було написано „хто буде сім років проти Великодня виносити по 3 заполи землі на мою могилу, той буде мати таку силу, як я, і буде знати стільки, як я”.

У легенді “Великий воїн”: “він сильний такий був, що його як хто шаблею ударить по руці, так і кожні не розруба – тільки сине буде”. Вмістилищем Сіркової сили уявлялася його права рука, за що він і отримав прізвище Праворучник. Сірко був такий сильний – розповідає легенда, що перемагав не тільки людей, а й чортів. Він навіть убив чорта, який хлопався у річці, тому її й назвали Чортомлик. Кошовий отаман Іван Сірко уявлявся як справжній воїн-характерник, який міг напускати на ворогів сон та ману, обертатися на вовка чи хорта. Його не брали ні шаблі, ні кулі. У легенді „Превеликий характерник” так і говориться: „Кошовий Сірко був превеликий характерник. Було, хто б не задумав воювати з ним – він уже й знає: зараз і військо збирає”.

А в легенді „Кошовий Сірко”: „біля Караван-Дубини часто паслись татарські табуни і як тільки було козацький кінь перепливе туди, то вже назад не вернеться... То оце було, Сірко поїде з козаками, наведе сон на табунщиків, а коней займе – і гайда через Дніпро в Хмельницьку плавню”. У легенді “Як Сірко переміг татар” характерництво козацького отамана змальовується так: “Одного разу запорожці пішли з Сірком у похід, а татари, дізнавшись про це, зробили напад на Січ, багато православних християн забрали у полон. Сірко кинувся у погоню за ними, але бачить, що татар багато, а козаків мало – і давай хитрити. Спинив коня, обернувся хортом і побіг до татар. А як татари полягали відпочити, то цей хорт зробив так, що вони поснули. А сам обернувся знову чоловіком, привів козаків і усіх татар порубав, а християн повернув назад”

А ще, як розповідають легенди, Сірка не брали кулі. Про це у легенді “Як Сірко умирав” мовиться так: “Оце бувало вийде з куреня та й гука на свого хлопця: „Ану, хлопче, візьми пістоль, стань там та стріляй мені в руку. Той хлопець візьме пістоль та тільки бух йому в руку. А він візьме в руку кулю, здаве її та назад кине”. Сірку на роду було написано бути захисником свого народу, все життя гризти своїх ворогів, бо він народився з зубами,

розповідає легенда про народження І. Сірка, записана Д.І. Яворницьким в “Історії запорозьких козаків”. Він завжди захищав православну віру і визволяв з татарської неволі християн, здійснивши близько 100 походів у Крим. У легенді „Як Сірко помирав” так і мовиться: „він був для ворогів страшний і сердитий, а для християн, напроти – дуже добрий, милостивий”.

У легенді „Сірко і князь Довгорукий” йдеться про похід кошового Сірка на Перекоп, під час якого вони захистили чумаків від здирництва татар. Для запорозьких козаків ім’я кошового Івана Сірка було символом перемоги, а на ворогів воно наганяло жах навіть після його смерті. Про це йдеться у легендах про руку Сірка: „Після смерті Сірка запорожців довго боялися ляхи і бусурмани. Б’ються було козаки і праву руку його поперед війська ведуть: де рука, там і удача”.

У селі Капулівці ще й досі нащадок запорозького козака Івана Саламахи Володимир Іванович розповідає легенду, почуту від свого діда „Сила Сіркової руки” про те, як рука Сірка врятувала Москву під час війни з Наполеоном у 1812 році. Зміст її такий: „У дванадцятому році француз завоював Москву. Скільки наше військо не палило з гармат – нічого не допомогло. Тоді один чорноморець і каже: – Стійте, братця! Не буде діла, поки не дістанемо руку Сірка. Поїхали у Капулівку, одкопали руку і гайда назад. Як оббігли кругом Москви з тією рукою, так французьке військо і сунуло звідти”.

Як і належить, у легендах про Сірка історично достовірні факти переплітаються з вигадкою, фантастикою – адже народ наділяв свого улюбленого героя величчю, безстрашністю, непереможністю, здатністю творити чудо. Тож дбайливе збереження і дослідження зразків фольклорної прози має велике виховне значення. Думається, ще не всі легенди записані. Ще живуть у селах старі люди, які могли б оповісти нам про легендарну сиву давнину.

МІСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ТА КОЛИШНЄ ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII СТ.)

На сьогодні нагромаджена значна кількість джерел з окремих напрямків соціально-економічної історії міст Південної України, випрацьована ґрунтовна теоретична база джерелознавчого дослідження. Разом з тим побутування традиційного комплексу джерел з історії міст, розпорошеність матеріалу призводять до численних дискусій щодо часу виникнення населених пунктів, локалізації та значення козацької спадщини. Саме тому на порядку денному стоїть завдання з'ясування ролі козацького елемента в питанні розбудови південноукраїнських міст після ліквідації Січі. Вирішенню цієї проблеми й присвячена дана розвідка.

Введення Н. Полонською-Василенко в історичну літературу терміна “міська колонізація” є цілком виправданим. Дійсно, масштаби урядових заходів принципово змінили обличчя регіону і самих міст. Але не слід забувати, що територія Півдня вже мала досвід міського будівництва.

Конкретизувати питання кількості міст допомагають дані консисторських відомостей. Згідно з відомостями, складеними у консисторіях і надісланими до Синоду, до нововлаштованої Слов'янської та Херсонської єпархій увійшло 6 міст, а саме: Єлизаветград, Новомиргород, Бахмут, Полтава, Кременчук, Тор. Останні три знаходились за межами території Південної України. Через відсутність у частині відомостей вказівки на статус населених пунктів ми не маємо можливості підрахувати кількість містечок і посадів. До того ж у відомості, складеній у Синоді в 1776 році, стосовно деяких населених пунктів зазначений не такий статус, як у відомостях консисторії. Зокрема, Азов і Таганрог в одному випадку позначені як фортеці, а в іншому – як міста [1; *арк. 25-25 зв.*]. У синодальній же відомості згадуються міста Керч та Єникале. У консисторських відомостях ці населені пункти не зустрічаються, оскільки вони не входили до складу відповідних єпархій [1; *арк. 308-368 зв.*] (самі ці 2 міста були єдиними на Кримському півострові, які увійшли до складу Російської імперії за умовами Кючук-Кайнарджийського миру, втім, в духовному відношенні вони не залежали від жодної з 4 єпархій).

Консисторії взагалі не досить ретельно піклувались про позначення статусу населеного пункту. Показовими є дані про містечко Новоселиця (Самарчик), що згадане як село [3; 164]. Це давнє козацьке місто було центром Самарської паланки, центром Старокодацького духовного намісницького правління.

Загалом в консисторських відомостях, укладених у 1776 році про церкви та парафіяльне духовенство, що були передані нововлаштованій Слов'янській та Херсонській єпархіям, позначені такі південноукраїнські міста та містечка: Єлизаветград, Новомиргород, Бахмут, Крилов, Царичанка, Китайгород, Переволочка, Стара Самара [3; 161-165; 167].

Уже 18 червня 1775 року Г. Потьомкін віддав наказ генералу П. Текелію про перепис населення території Запорозьких Вольностей. Цей захід, проведений з фіскальною метою, повинен був визначити кількість бажаючих переселитися до слобід, створених у Дніпровській провінції. Наказувалось призначити місця для влаштування слобід, “доглядаючи при тому, щоб дрібних і скрізь розпорошених селищ засновувати не дозволяти” [2; 167-168]. Для слобід рекомендувалось обирати місця в безпечних місцевостях біля великих шляхів “для зручного керівництва” [2; 168].

Далі були вжиті заходи щодо забезпечення умов запису колишніх запорожців до міщанства та купецтва. Запорозьке населення отримало право такого запису без утисків починаючи з 1776 року [2; 190].

Визначальним у вирішенні долі запорозької спадщини, на думку А. Бойка, став 1779 рік [5; 20]. Широкомасштабна політика ліквідації зимівників позначилась на заселенні міст. Указ Новоросійського губернатора М. Язикова про обов'язкове переселення з зимівників у міста та слободи надавав додаткові пільги колишнім козакам (дозвіл зберігати зимівники як хутори для утримання худоби, звільнення від утримання пошт, державних і військових нарядів, всіх податків на два роки, надання білета на отримання з казенних лісів необхідного матеріалу для будівництва) [4; 38].

В питанні заселення міст уряд вдався до всіх методів. Після зруйнування Січі держава активно експлуатувала прихильність козаків до віри у своїх інтересах. Влада почала пропагувати заснування церков в новостворених слободах та містах, наголошуючи на неможливості виконання церковних обрядів в зимівниках [5; 54].

Запорозжці не виявили особливого бажання переселятися до міст, і уряд не міг покладатися на них у такій важливій справі. Тому впродовж останньої чверті XVIII – початку XIX століття створювався механізм надання системи пільг особам, які мали намір оселитися в містах.

В останній чверті XVIII століття поняття “місто” наповнилося новим змістом. Російська державна традиція першої половини XVIII століття, що визначала “місто” як сукупність “тяглих сословно-державних одиниць”, віджила себе. Жалувана грамота містам юридично закріпила нове розуміння “міста” як юридичної особи, що складається з мешканців. Цим були закладені основи для розширення можливостей доступу до “заняття промисловістю” та торгівлею городянам, незважаючи на їхню приналежність до певної верстви. Держава приділяла особливу увагу створенню сприятливих умов для перетворення цих населених пунктів на торговельно-промислові центри.

Уряд прагнув заселити міста за будь-яких умов. Переселенці отримували десятирічні пільги у сплаті податків, які подовжувались час від часу, кошти на будівництво та заведення господарства, право мати земельну ділянку на міській території тощо.

Залучення місцевого населення, передусім колишніх представників запорозького козацтва, було першим кроком уряду Російської імперії на шляху до розбудови міст регіону.

Уряд всіляко прагнув забезпечити підтримку своїм діям з боку місцевого населення, керуючись цими мотивами і при будівництві повітових центрів. У 1776 році при пошуку місця для центру Слов'янського повіту губернатор М. Муромцев дійшов висновку, що найкраще на цю роль підходить адміністративний центр Січі, селище Покровське, яке і за часів Вольностей Війська Запорозького мало ряд ознак міста [6; 168]. Так селище отримало офіційний статус міста.

Створення еволюційним шляхом економічної інфраструктури вимагало часу, якого у держави не було. Тому з самого початку уряд вдався до радикальних заходів. Так, для налагодження ярмаркової торгівлі в Катеринославі були розігнані ярмарки в Кодакі, для розвитку Олександрівська влада вдалася до перенесення митниці та карантину з Білозірки.

Таким чином, документи, які є в нашому розпорядженні, дають підстави зробити висновок про те, що остання чверть XVIII ст. стала періодом активної розбудови населених пунктів міського типу на півдні України. Разом з тим населення регіону було близько знайомим із таким типом поселень і за часів Вольностей Війська Запорозького. Так, в середині 80-х років XVIII ст. існували 23 міста та містечка, з яких 9 були колишніми запорозькими [7]. В останній чверті XVIII ст. починається процес інтенсивного будівництва та заселення міст. У 1799 році на півдні України існувало вже 36 міст та містечок. Зміна зовнішньополітичних пріоритетів сприяла інтенсивній розбудові міст регіону. На цьому етапі уряд мав усі можливості для проведення уніфікації правових відносин, адміністративно-територіальної реформи, бюрократизації адміністративної системи тощо. За таких умов колишні запорожці ставали засобом для реалізації імперських планів.

Джерела та література:

1. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 796, оп. 56, спр. 436.
2. Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії (XVIII-XX століття). – Запоріжжя, 2002. – 373 с.
3. Православна церква на півдні України (1775-1781) / Упорядник І. Лиман // Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя, 2004. – 560 с.
4. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений. – Екатеринослав, 1914. – 32 с.
5. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. – 56 с.
6. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ, 2000. – 1080 с.
7. Циберт В.М. Атлас Новоросійської губернії 1799 року як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 4(5). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. – С. 232-234.

ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО ТА МАХНОВСЬКЕ ПОВСТАНСТВО: ПОШУКИ ТРАДИЦІЙ ТА ІСТОРИЧНИХ ПАРАЛЕЛЕЙ

На сьогоднішній день уже можна з упевненістю говорити про те, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії склалися два протилежних один одному підходи до вирішення проблеми існування історичних зв'язків між Військом Запорозьким Низовим і Революційною Повстанською Армією України /махновців/ (РПАУ/м). Перший, що спочатку поширився в середовищі зарубіжної історіографії, зводиться до тенденції вважати махновських повстанців нащадками і продовжувачами ідей Запорозжя. Цю тезу ще в 1945 р. аргументовано висловив історик-емігрант В.Дубровський, спеціаліст з історії селянських рухів XIX ст., що назвав махновський рух “запорозькою фракцією” українського національно-визвольного руху [9; 8]. Згодом ідею спорідненості та правонаступництва махновців щодо козацтва, з деякими варіаціями, підтримували як автори спеціалізованих монографій, присвячених махновському рухові (М.Палій [22; 28] та О.Скирда [23; 14]), так і спеціалісти “радянологи”, наприклад Едвард Карр [11; 379]. В свою чергу І.Лисяк-Рудницький розглядав “неокозацький анархізм” лише як регіональний прояв більш масштабного, загальнонаціонального процесу “стихийного відродження козацьких традицій в Україні революційних літ” [15; 23].

Протилежна точка зору, що її, зокрема, в своїх ранніх працях відстоював Л.Винар [4; 14], намагається довести повну випадковість спільних моментів у історії означених явищ, або штучність махновського покаяння. Інші сучасні історики, бувало, в процесі дослідження змінювали свої позиції щодо проблеми. Так, у 1991 р., київський історик В.Волковинський вважав, що “військо Махно ридилося під козацтво, намагаючись відродити деякі його традиції і нагадувало в другому десятилітті XX ст. більше балаган, аніж армію” [6; 13]. У виданні ж 1994 р. цей автор вже зазначав, що “махновщина була генетично пов'язана з українським козацтвом, однак Махно взяв на озброєння від своїх славних предків лише ідеї високої любові до особистої свободи, мужність, молодечтво, заразливий веселість й неповторний гумор, готовність бути оборонцями порівняно невеликого Гуляйпільського району. Про незалежність же й суверенітет всієї України він не думав...” [7; 69]

Разом з тим історики, що стоять на протилежних позиціях, виявляють спорідненість у характері аргументації своїх висновків, точніше у її бідності, а іноді й повній відсутності. Так, аргумент Л.Винаря, що козаки вважали б ганьбою своє ототожнення з махновцями [4; 14], може свідчити лише про неприпустимий рівень ідеалізації цим автором подій вітчизняної історії. Позиція перекладання дослідницької праці на інші плечі теж є характерною для проблеми. І.Мазепа, зокрема, писав, що, якщо історики захочуть, то “знайдуть у махновському русі немало рис, типових для наших давніх запоріжців” [16; 46]. Сам же автор тритомної “України в огні та бурі революції” займатися цими пошуками явно не збирався.

Особисте ставлення Н.Махна до запорозьких козаків було неоднозначним. З одного боку героїчне минуле захоплювало його, з іншого він вважав запорозьців людьми з низьким рівнем соціальної і класової свідомості, що витрачали на своїх радах сили і час на вирішення несуттєвих проблем про “віру та церкву” [17; 146]. Можливо саме через це керівна ланка махновського руху не докладала жодних зусиль на відміну, наприклад, від керівництва армії УНР для штучного пропагандистського нав'язування козацької традиційності та атрибутики. Всі зовнішні та внутрішні прояви “покаяння” махновських повстанців йшли знизу, будучи ініціативами представників рядової маси повстанців та нижчого командного складу.

Вирішення проблем, пов'язаних з передачею історичної традиції, справа справді важка в основному через невизначеність критерію та методу, що мають пов'язати собою явища різних історичних епох, через небезпеку модернізму та низький авторитет у науковому середовищі таких суб'єктивних факторів, як духовна спорідненість і подібні їй речі.

Свідчення очевидців, що намагалися провести якісь історичні паралелі і були хоч трохи знайомі з історією України, на диво однозначні. Всі вони відзначають неабияку схожість і спорідненість махновського суспільства з січовим. Проте розбити на складові, докладно описати й узагальнити свої спостереження та висновки очевидці не бажали, а можливо, й не могли. Спорідненість здавалася зрозумілою мало не з першого погляду і водночас чимось невловимим. До подібного висновку здебільшого підводила своєрідна духовна атмосфера махновського середовища: намагання махновців тримати себе в рамках певної поведінки, їх стан погоні за радощами життя, їх костюми, ставлення до коней, грошей, зброї, вживання алкогольних напоїв тощо.

Основним механізмом передачі історичної традиції в нашому випадку виступила усна традиція, родинні та фольклорні перекази, що в дещо ідеалізованому вигляді донесли до XX ст. відлуння козацьких часів. Фактор генетичної пам'яті з рахунку скидати також не слід, проте не варто також забувати, що за станом на сьогоднішній день цей феномен знаходиться скоріше в арсеналі наукової фантастики, аніж академічної науки.

В Гуляй-Полі ніколи не забували про запорозьку старовину. Легенди про заснування цієї військової слободи тягнуться від останньої чверті XVIII ст. [10; 410]. Сам Н.Махно згадував, що про запорозьких козаків йому розповідала мати [22; 20], Явдоха Матвіївна Махно (в дівочтві – Передерій). Олександр Семенюта, один з лідерів

анархістської організації “Союз бідних хліборобів”, з якої потім вийшла ціла плеяда махновських польових командирів, ще в 1906 р. напучував гуляйпільських анархістів перед експропріацією чи іншою революційною акцією: “Велика честь і слава вам – синам народу, славним правнукам запорожців” [20; 106]. Про своє козацьке походження на початку минулого століття на півдні України пам’ятали ще багато селян. Прямим свідченням цього є нещодавно віднайдений рукопис В.Рубля, селянина з с.Мала Білозірка, що виводив свій родовід від козацького сотника XVIII ст. Андрія Рубля, а в вересні–грудні 1919 р., хоча й не за своєю волею, воював у махновському війську [18; 6].

В 1918-1920 рр. порівняння Гуляй-Поля з Запорозькою Січчю, а махновського загалу з січовим робилися з боку представників різних політичних таборів постійно. Так, у центральній комуністичній газеті “Правда” від 14 лютого 1919 р. відома російська революціонерка Олександра Коллонтай ділилася своїми враженнями: “Село Гуляйполе... прийняло вигляд укріпленого табору, що нагадує стародавню Запорізьку Січ” [19]. З “Запорозькою Січчю, блокованою неприятелем”, порівнював Гуляй-Поле в листопаді 1920 р. і начальник штабу РПАУ/м/ В.Білаш [3; 494]. Описуючи в своїх мемуарах загальні збори селян і робітників Гуляй-Поля, що відбулися в лютому 1918 р., Н.Махно характеризував їх: “Це були збори справжньої Запорізької Січі, тієї, про яку ми тепер тільки читаємо” [17; 146].

В травні 1919 р. радянський службовець, що в складі делегації голови Ради та оборони РРСФР Л.Камєнева побував у Гуляй-Полі, записав свої враження про зовнішній вигляд коменданта махновського штабу – Я.Домашенка: “...його начштаба (насправді комендант штабу – В.Ч.) – типовий запорожець: фізіномія, одяги, шрами, озброєння – картина українського сімнадцятого століття” [5; 138].

Начальник більшовицького Українського фронту В.Антонов-Овсєєнко наводить у своїх мемуарах текст секретного звіту політвідділу Вищої Військової Інспекції РСЧА УРСР, яка працювала в розташуванні махновців у другій половині березня 1919 р., де, зокрема, двічі повторюється одна фраза: “Частини “Батька Махна” міцно просякнуті духом і традиціями безшабашного, вільного Запорожжя...” [1; Т.3. - с.204; Т.4. - с.51]. Про наявність в ментальності селян Катеринославщини “вільного запорізького духу”, збереження традицій “Вольностей” Війська Запорозького”, забарвленість махновського повстанства “козацьким романтизмом” [16; 55] не раз у своїй книзі писав уже згадуваний вище міністр внутрішніх справ УНР І.Мазепа.

Зауважимо, що в нашому випадку слід чітко відрізнити впливи широко розповсюдженої в той час на Україні “козакomanії” від серйозної історичної традиції, що теж мала місце. І перше, і друге явище часто сусідили та існували паралельно в межах навіть одного загону, що давало можливість махновським недоброзичливцям змішувати ці поняття, виставляючи повстанців у негативному світлі. Так, наприклад, дрібний службовець білогвардійської адміністрації М.Герасименко дещо тенденційно описує своє враження від зустрічі восени 1918 р. з загonom махновців, що оперував північніше ст. Синельниково. Найбільш імовірно, що це був загін П.Петренка, уродженця с.Великомихайлівки сучасної Дніпропетровської області, що діяв на Гришинському напрямі. “...Воистину, це була сучасна Запорозька січ, і потрібен був могутній репінський пензель, щоб зобразити на полотні ці яскраво-картинні, неоковирні, дикі фігури. Більшість махновців було одягнуто у в’язані і сітчаті, білі та кольорові фуфайки, на ногах бовталися надзвичайної широти шаровари з червоними поясами навколо талії, кінці яких спускалися мало не до землі. Озброєні були всі “до зубів...” [8; 28]. На запитання селян, з якої місцевості вони походять, махновці називались селянам “запорожцями”, а свій підрозділ “Запорозьким полком з армії батька Махна”. Зауважимо тут, що восени 1918 р. основна маса махновських загонів була невпорядкованою і назва загону вибиралася самостійно, на загальних зборах повстанців.

Паралелі в побутовому та соціально-економічному житті порівнюваних нами мілітаризованих суспільств простежуються досить чітко. Зокрема, виділяються прошарки досить заможних господарів, а на іншому соціальному полюсі – люмпен-вояків, “голоти” у козаків та махновського “ракла”, що стали осередками всіякого негативу, яким дорікають аж до сьогодні.

Важливим аргументом на користь “запорозької” теорії є територіальна спільність історичних явищ. Межі “Махновії” приблизно співпадають з кордонами Вольностей Війська Запорозького, які проте приросли Приазов’ям, що, як ми знаємо, було колонізоване в XIX ст. Азовським козачим військом. Більше того, певна кількість сіл, що стали осередками руху (“бандитськими гніздами” згідно з теорією Р. Ейдмана [21; 7]), були засновані в кінці XVIII ст. за участю колишніх козаків. Для прикладу: село Жеребець (нині Кірово Запорізької області), що виросло на місці запорозького зимівника, а на початку 1919 р. виставило повстанський загін в 300 чол. [3; 50]. На початок XX ст. в них ще збереглися елементи козацького адміністративного поділу (сотні), традиції самоврядування і деякі побутові звичаї. Зокрема, існування поряд з офіційним прізвиськом людини народного прізвиська, яке ще помилково називають “вуличним”. Значна кількість учасників “махновщини” були безпосередніми нащадками запорожців.

Обидва історичні явища, являючи собою масштабні соціальні рухи, знайшли своє організаційне втілення саме у військово-адміністративних системах – Війську Запорозькому Низовому та Революційно-Повстанській Армії України. Набравши сили, ці політичні утворення висунули претензії на виконання провідних ролей політичного життя України та на впорядкування її соціально-економічного і політичного устрою за виробленими всередині них зразками. Одночасно з цим ці організації високо цінували ідею власної окремішності в межах України. РПАУ/м/, наприклад, вбачала своє майбутнє в становищі незалежного федеративного члена Української соціалістичної республіки.

Військо Запорозьке як окрема форма реалізації народного суверенітету за свою багатовікову історію не пішло шляхом бюрократизації своєї організації, створивши проміжний стан суспільства, який намагалась відтворити і політична програма махновців. Функції суспільного регулювання були покладені на місцеві органи самоврядування, що спиралися на загальнодемократичні принципи. На теренах обох політичних утворень були розповсюджені різноманітні фінансові системи, а судочинство будувалось на практиці звичаєвого та договірного права.

Схожа і сутність ідеології цих політичних явищ. Дослідник запорозької культури І.Кравченко визначає її ідеологію як “релігію волі” [13; 9]. Якщо відсторонитися від анархічних закликів махновських декларацій, політична система махновського руху – це романтична спроба замінити сучасні суспільні відносини на ідеалізовані народною уявою запозичення з козацьких часів, які дозволили б народу знайти братерську рівність і особисту волю. Анархізм був лише сучасною ХХ століття формою, якої набрали подібні умонастрої. Його доктрина з посиланнями на наукові методи обійцала шлях їх реального запровадження і приховувала їх утопізм.

Найповніше запорозькі традиції відобразилися у військовій організації та побуті повстанців. Ідентичним був територіальний принцип комплектування війська з переважно добровільним характером вступу. Командний склад був виборним, невіддільним від рядової маси, мав якнайширші внутрішні повноваження, що поєднувалися з можливістю його заміни згідно з рішенням загальної ради бійців, що визнавалась головним керівним органом війська. Обидва війська існували переважно за рахунок самопостачання, військового здобичництва. Військові трофеї збиралися у спільну власність з подальшим пайовим розподілом поміж бійцями, військовими установами та місцевим населенням. Обома військами була витворена самобутня військова тактика, що базувалась на застосуванні маневру непрямих дій, посиленій розвідці та застосуванні військових хитрощів як тактичного чинника.

Рухи спиралися в своєму існуванні на енергію низових верств українського селянства, до яких приєднувалися найбільш мобільні та радикально настроєні члени інших соціальних груп. Вступ до військової організації розцінювався як своєрідний початок нового життя, коли багаж минулого підлягав забуттю. Вельми схожі, як уже зазначалося, психологічні типи запорожця та махновця. Впадає в око також яскраво виражений інтернаціоналістичний характер обох історичних явищ, що пов'язувався з переважанням саме українського населення.

Національний склад махновців відомий з книг російських анархістів П.Аршинова [2; 59] та В.Воліна [24; 221]. І хоча перевірка наведених даних сьогодні практично неможлива, немає належних підстав сумніватися в їх достовірності, адже ці анархісти виступали прихильниками денаціоналізації руху. Отже, РПАУ/м/ на 90% складалася з українців і на 6-7% – з росіян. Залишок у 3-4% поділяли між собою представники місцевих національних меншин (греки, євреї, болгар, німці) та колишні червоноармійці неслів'янського походження.

Неокозацький характер махновського руху доводить цілий комплекс проявів його національної самобутності. З них головними є традиції української військової, зокрема ідеї загальної рівності та демократизму, на основі яких організаційно будувались повстанські загони. Про неокозацьку специфіку руху говорить також використання повстанцями традиційної української військової термінології. Наприклад, використання титулу “Батько”, що став невід'ємним для багатьох повстанських командирів і особливо Нестора Махна.

“Батько” – вища форма титулування отамана, коли він, окрім чисто командних функцій, ставав господарем душ і вихователем своїх підлеглих. Ю.Липа вбачав у цьому наслідок впливу поняття роду на традицію української військової. (Командир – “батько”, бійці – “хлопці” /цим словом в Україні до сьогодні називають синів/, мати — “ненька Україна” [14; 150].) Титул “батька”, що самими махновцями в наказах та газетних статтях писався з прописної літери (Батько), явно був запозичений з козацької традиції. Так, наприклад, очевидці згадують, що при виборах кошового отамана Запорозької Січі в 1749 р. в протокольній формулі вступу на посаду містилася фраза: “...ти наш батько і будь нам паном на здоров'я...” [12; 154] Батьками на Січі також називали старих козаків, що мали величезний хоча і неофіційний авторитет на січове товариство.

З самого початку повстання Н.Махно був не просто загонним “батьком”. 1 жовтня 1918 р. перед боєм за с.Дібрівку 30 повстанців з подачі отамана Ф.Щуся проголосили Н.Махна “батьком” усього майбутнього повстанства. В разі невдачі всі вони розраховували полягти в бою, чим і було викликане таке самозакохане самозванство. Але фортуна була прихильна до них, і після перемоги, що розпочала масове повстання, Н.Махна на загальному сході дібрівських селян за участю делегатів від сусідніх сіл було одноголосно затверджено “батьком” всього революційного повстанства України”[2; 193].

Крім головного “Батька Махна”, були й типові загонні “Батьки” дрібнішого масштабу, перелічувати яких немає особливої необхідності (Батько Удовиченко, Батько Правда, Батько Дерменжи [3; 47] та інші).

Противники існування запорозьких традицій свої аргументи зводять до того, що порівнювані явища несхожі за своєю формою в їх повніших об'ємах, фактично приписуючи своїм опонентам думку про махновщину як про пряме відродження запорозького козацтва, думку, яку серйозні дослідники ніколи не відстоювали. Справді, не на всіх махновських головах мався “оселедець”, і рух махновський існував не триста, а лише три роки і, звичайно, махновці не ходили походами на турків і татар, і не обороняли віру православну від поляків з тої простої причини, що турків та шляхти на Україні вже давно слід простиг.

Махновці не є механічним продовженням запорозького козацтва в новітній історії України. Подібне трактування історичних явищ є безпосереднім проявом модернізму. Махновський рух – однокрєнене з запорозьким козацтвом явище, яке заклало у вирішення посталих перед ним суспільних завдань одні й ті ж принципи, вироблені

на єдиній основі національної ментальності. Той факт, що на теренах одного й того ж географічного регіону, населеного одним і тим же етносом, у різні історичні епохи виникають масштабні народні рухи, які мають виразні риси спорідненості, й одночасно спостерігається відсутність цієї подібності деінде, говорить не про випадковість, а про звичайну історичну спадковість цих явищ.

Розвиток повстанського руху в 1918-1921 рр. обумовлювався не лише соціальними протиріччями в українському суспільстві, а також і прагненнями українського селянства зберегти і примножити свої історичні традиції часів Запорозької Січі та гайдамачини. Таким чином, існування запорозької традиції серед південноукраїнського селянства перетворюється в чинник історичного процесу. Грандіозне повстання, очолене Н.Махном, було продовженням нехай утопічної, але для українського селянства історично традиційної боротьби українського селянства ще з часів Запорозької Січі проти державних визисків, з далекою метою відміни усілякої державної влади взагалі.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсєєнко В.А. Записки о гражданской войне. Т.3-4. – М.,- Л., 1933.
2. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.) – Берлин: Издание “Группы русских анархистов в Германии”, 1923.
3. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К.: РВЦ “Проза”, 1993.
4. Винар Л. Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна на Україні (1917-1918) // Розбудова держави. – 1953. – № 2.
5. В.Н. Экспедиция Л.Б.Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 г. // Пролетарская революция. – 1925. – № 6.
6. Волковинский В.Н. Махно и его крах. – М.: Изд. ВЗПИ, 1991.
7. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. – К.: Перліт продакшн, 1994.
8. Герасименко Н.В. Батько Махно. – М., 1990.
9. Дубровський В. Батько Нестор Махно — український національний герой // Чорноморський збірник. – 1945. – т. VI.
10. Еварницкий Д.И. (Яворницький Д.І.). Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. В 2-х частинах. – К.: Веселка, 1995.
11. Карр Э. История советской России. Кн.1. Большевицкая революция. – М.: Прогресс, 1990.
12. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
13. Кравченко І. Світ запорізький та його цінності // Запоріжці. До історії козацької культури. – К., 1993.
14. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Софія, 1992.
15. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — К.: Основи, 1994.
16. Мазєпа І. Україна в огні та бурі революції. Т.3. – Прага, 1942.
17. Махно Н.И. Воспоминания. В 2 т. 3 кн. – Кн.1. – К.: Україна, 1991.
18. Рубель В. Історія... – Запоріжжя: Тандем-У, 2003. – 132 с.
19. Правда. – 1919. – 14 февраля.
20. ЦДІАК. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.2383. – Арк.106.
21. Эйдеман Р. Очаги отаманщины и бандитизма. – Харьков, 1921.
22. Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno, 1918-1921: An aspect of the Ukrainian Revolution. — Seattle and London: Universiti of Washington Press, 1976.
23. Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la querra civile russe. 1917-1921. — Paris, 1985.
24. Volin (V.Eikhenbaum). The unknown revolution (Krondshtat 1921, Ukraine 1918-21). – London: Freedom Press, 1955.

Наші автори

<i>Андрєєва С.С.</i>	старший викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету
<i>Анцишкін І. В.</i>	головний зберігач фондів Нікопольського державного краєзнавчого музею
<i>Бачинська О. А.</i>	д. і. н., професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова, директор Одеського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України
<i>Бравцев Д. А.</i>	викладач Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів (м. Херсон)
<i>Брехуненко В. А.</i>	д. і. н., завідувач сектором Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського
<i>Варивода Л. П.</i>	Завідувач відділу давньої історії Нікопольського державного краєзнавчого музею
<i>Глядченко В. П.</i>	головний редактор нікопольської районної громадсько-політичної газети “Південна зоря”
<i>Грибовський В. В.</i>	директор Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України
<i>Іваненко-Коленда С.</i>	протоієрей, м. Чернігів
<i>Константінова В. М.</i>	к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Бердянського державного педуніверситету
<i>Лесявко С. А.</i>	д. і. н., професор, завідувач кафедри історії слов’ян Чернігівського державного педуніверситету ім. Т. Г. Шевченка
<i>Лиман І. І.</i>	к. і. н., завідувач кафедри історії України Бердянського державного педуніверситету
<i>Молдавський Р.</i>	науковий співробітник Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського
<i>Мільчев В. І.</i>	к.і.н., доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
<i>Пірко В. О.</i>	д. і. н., професор, завідувач кафедри історії України Донецького національного університету
<i>Пилипенко В.</i>	магістрант Чернігівського державного педуніверситету ім. Т.Г.Шевченка
<i>Репан О. А.</i>	к. і. н., доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету
<i>Синяк І. Л.</i>	науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського
<i>Сурева Н. В.</i>	к. і. н., доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
<i>Чоп В. М.</i>	к. і. н., доцент Національного технічного університету м.Запоріжжя
<i>Швайба Н. І.</i>	аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, науковий співробітник Запорізького регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України

Журнальне видання

КОЗАЦЬКА СПАДЩИНА

Альманах Нікопольського регіонального відділення
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України

Випуск 2

Відповідальна за випуск Р. О. Лазарева
Художній редактор В. В. Якименко
Технічний редактор В. В. Якименко
Коректор В. М. Орищій
Комп'ютерний набір Владислава Грибовського
Комп'ютерна верстка та макет Петра Бойка.

Здано на складання 10.11.05. Підписано до друку 21.11.05. Формат 84 x 108 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура літературна. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 14,70. Умовн. фарб.-відб. 14,70. Обл.-видавн. арк. 18,9.
Наклад 300. Заказ № 4085.

Видавництво “Пороги”,
49000, м. Дніпропетровськ, пр. К.Маркса, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 7 від 21.02.2000

Комунальне підприємство «Нікопольська міська друкарня»,
53219, м. Нікополь, вул. Електрометалургів, 21.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДП № 21 від 25.07.2000

ISBN 966-525-651-3